Roy Medvedev

Stalin och stalinismen

Översättning: Hans Björkegren (1981)

Innehåll

Förord 1
1. Ungdomsåren: 1900-1917 2
2. I skuggan av Lenin 13
3. Maktkoncentrationen 24
4. Kriget mot bönderna 43
5. Den stora terrorn 60
6. Stalin under krigsåren 74
7. Efterkrigstiden 87
8. Tjugofem år utan Stalin 99
9. Slutledning: leninism och stalinism 111

Förord

Boken *Låt historien döma. Stalinismens ursprung och följder* skrevs åren 1962-1968 och publicerades 1971 i Förenta staterna. En väsentligt utökad och reviderad upplaga, avslutad våren 1973, gavs ut på ryska 1974.[1] Men sedan 1973 har ytterligare material om Stalin och hans tid nått mig från skilda källor. Även om Stalin har omnämnts alltmer sällan i sovjetiska publikationer de senaste åren har man också här kunnat finna vissa intressanta uppgifter om Stalins verksamhet. Sedan har naturligtvis också flera ytterst värdefulla Stalin-studier publicerats i västerlandet, även om det bör påpekas att de innehåller åtskilligt diskutabelt. I tidskriftsform har det också förekommit ett stort antal artiklar och essäer av västerländska författare och emigranter från Sovjetunionen.[2]

Med tanke på att *Låt historien döma* omfattade drygt 1 000 sidor i 1974 års upplaga har jag beslutat att i stället för att åter revidera den skriva en helt ny bok. Det skulle ge mig tillfälle att presentera nya fakta och att diskutera vissa teoretiska spörsmål som inte tagits upp i tidigare volymer eller som endast vidrörts i förbigående.

[1] *K sudu istoriji* (Låt historien döma; New York 1974).

[2] Se till exempel Robert C Tucker: *Stalin as a Revolutionary 1879-1929* (New York 1973), Robert Tucker (red): *Stalinism: Essays in Historical Interpretation* (New York 1977), Stephen F Cohen: *Bukharin and the Bolshevik Revolution* (New York 1973). Bland verk av ryska emigrantförfattare tänker man naturligtvis först och främst på Solzjenitsyns trebandsvolym *Gulag-arkipelagen*, en ofantligt viktig men ytterst motsägelsefylld bok. Ett antal antologier publicerade i Västtyskland och Italien med anledning av tjugoårsminnet av det sovjetiska kommunist-partiets tjugonde kongress handlar om stalinismen som politiskt fenomen. Allmänna arbeten om Sovjetunionens och SUKP:s (det sovjetiska kommunistpartiet) historia ger också nya synpunkter på problemet Stalin och stalinismen. Se till exempel G Boffa: *Historia dell'Unione Sovietica 1917-1941* (Milano 1976). Man bör också nämna den nya ryska upplagan i fyra delar (New York 1973) av *Bjulleten oppozitsiji* (Oppositionsbulletinen), Trotskijs tidskrift, som ursprungligen utkom 1929-1941 men som hittills har varit helt oåtkomlig för den sovjetiske historiker.

1. Ungdomsåren: 1900-1917

Den amerikanske historikern Robert Tucker ger en ingående skildring av Stalins barndom och ungdom i boken *Stalin as a Revolutionary*. Han använder Stalin som en lysande illustration till teorin om att många karaktärs- och personlighetsdrag — i varje fall de mest grundläggande – uppstår i uppväxtåren, ty redan hos den unge Stalin visade sig exakt de egenskaper som senare skulle förvandla honom till en despot. Också som barn var han obstinat; han sökte alltid få ett övertag och han var fast besluten att bli berömd. Han var ytterst föraktfullt inställd till skolkamrater som fick stryk samtidigt som han själv fasade för att få det; örfilarna, som han så ofta fått av sin far (som han för övrigt liknade), hade gjort den unge Stalin förbittrad och hämndlysten. Redan tidigt tyckte han om att läsa och som yngling fascinerades han särskilt av en roman av den georgiske romantikern Alexander Kazbeg, *Fadermordet*. Händelserna i denna roman utspelas på 1840-talet och boken rör sig kring Sjamils kamp mot självhärskardömet. Men den verklige hjälten är Koba — en oförskräckt, oövervinnerlig kämpe, som blev den unge Iosif Dzjugasjvilis ideal. Han började kalla sig själv ”Koba” och han fick också sina vänner att göra det.[1]

Det är ställt utom tvivel att Stalins skoltid hade ett enormt inflytande på hans utveckling: fem år i kyrkskolan i Gori och därefter tre år vid Teologiska seminariet i Tiflis. Seminarielivet präglades av upplysningsfientlighet, hyckleri och inbördes angiveri; i denna atmosfär lärde sig eleverna förslagenhet och påhittighet samtidigt som de blev dogmatiska och intoleranta. En rad händelser under Stalins senare levnad vittnar om att han aldrig glömde de år han gick på Tiflis-seminariet.

1941-1946 undervisade jag själv vid en skola i Tbilisi.[2] Ungdomarna talade ständigt om Stalin och deras berättelser var en blandning av sanning och fantasi. Det berättades till exempel att Stalin under utrensningarna 1936-1938 personligen gav order om att hans tidigare lärare vid seminariet — flera av dem var alltjämt i livet — inte fick arresteras. En annan episod skulle ha inträffat mot slutet av kriget eller omedelbart efter. Vid denna tidpunkt hade Stalins behandling av den ortodoxa kyrkan radikalt förändrats och nu inbjöd han till Moskva den georgiska ortodoxa kyrkans katholikos, som också hade varit lärjunge vid Tiflis-seminariet på 1890-talet. Då de samtalade om flydda tider frågade Stalin plötsligt:

— Vem är du mest rädd för: mig eller Gud?

Katholikosen blev perplex och visste knappt vad han skulle svara.

— Varför säger du inget? log Stalin ironiskt. Jag vet att du är räddast för mig, annars skulle du inte ha kommit hit till mig i vanliga världsliga kläder.

Stalins dotter, Svetlana Allilujeva, som omfattade den ortodoxa läran och blev döpt innan hon flydde från Sovjetunionen, bekräftar vilken viktig roll seminarieutbildningen spelade för faderns karaktärsdaning. *I Ett enda år*, där det psykologiska porträttet av Stalin är betydligt precisare än i hennes första bok, *Tjugo brev till en vän*, skriver hon:

> Studierna i kyrkskolan var den enda systematiska utbildning min far någonsin fick. Jag är övertygad om att de församlingsskolor i vilka han tillbringade mer än tio år spelade en ofantlig roll genom att forma hans karaktär för all framtid och genom att förstärka och fördjupa medfödda drag hos honom.
>
> För religionen hade min far ingen känsla. Hos en ung man, som aldrig för ett ögonblick trott på den helige ande eller på Gud, kunde de ändlösa bönerna och den påtvingade religiösa utbildningen bara leda till det motsatta resultatet: till yttersta skepsis mot allt ”himmelskt” och ”sublimt”. Följden blev en

[1] Se Robert Tucker: *Stalin as a Revolutionary*, kap 3.
[2] Tiflis döptes om till ”Tbilisi” efter revolutionen.

> total materialism, den cyniska realismen i ett ”jordiskt”, ”nyktert”, praktiskt och lågt sätt att se på tillvaron. . . Av sina erfarenheter från seminariet hade han dragit slutsatsen, att människorna är intoleranta och råa och använder list för att få sina hjordar lydiga. Han ansåg att de intrigerar och ljuger, och att de som regel har mångfaldiga fel och brister men mycket få dygder.[3]

Dessa iakttagelser verkar uppenbart riktiga. Jag föredrar dock att inte dröja vid de mycket sparsamma uppgifter som finns om Stalins ungdomsår utan börjar i stället med en skildring av händelser som ägde rum år 1900. Stalin, som alldeles nyss hade relegerats från Tiflis-seminariet, lärde känna Viktor Kurnatovskij, en yrkesrevolutionär, som hade anlänt till Tiflis efter en tids förvisning i Östsibirien, där han hade träffat Lenin i Minusinsk. Under inflytande av Kurnatovskij och genom att läsa Iskra (Gnistan; dess första nummer utkom 1900 och spreds i Transkaukasien 1901) kom den unge Stalin att beundra Lenin och blev hans första lärjunge.

I en artikel skriven i början av 1930-talet antyder Trotskij, att Stalin inte skrev någonting under åren 1900-1910 och att detta var en kreativt helt ofruktbar period. Så var emellertid inte fallet, även om Trotskij omöjligt kunde ha känt till detta då han skrev det. Det är uppenbart att Stalin under sina första år som revolutionär ägnade sig mer åt praktisk verksamhet än åt teoretiska frågor. Men till och med då gjorde Stalin anspråk på att spela en roll som teoretiker, i varje fall inom Transkaukasiens landamären. Mellan 1901 och 1913 skrev han åtskilliga broschyrer och artiklar, men de flesta av dem publicerades endast på georgiska i ganska okända tidningar, som gavs ut av de georgiska socialdemokraterna. Han skrev också en ganska lång filosofisk essä kallad ”Anarkism och socialism” (1906-1907). Hans författarskap under denna period utgör de två första delarna av hans Samlade verk, vilka till stor del översattes till ryska för första gången 1945-1946, då dessa volymer förbereddes.[4] Alla dessa arbeten, som senare skulle bli föremål för otaliga pseudovetenskapliga ”studier” och avhandlingar, befann sig naturligtvis inte på någon särskilt hög nivå. Stalins litterära mödor i början av seklet kan varken kvantitativt eller kvalitativt mäta sig med vad som skrevs av många andra av Lenins medarbetare. Ändå kan det inte påstås att han var extremt improduktiv under dessa år.

Så mycket mer förvånande är det då att det inte finns minsta spår av någonting som Stalin skrev under perioden 1913-1916. Den sista artikeln i del två av hans Samlade verk är daterad januari-februari 1913 och den första artikeln i del tre är daterad mars 1917. 1913-1916 befann sig Stalin på sin mest avlägsna förvisningsort, Turuchansk-territoriet i norra delen av mellersta Sibirien. Men han var inte totalt avskuren från all politisk utveckling. Sommaren 1915 deltog han i en konferens med centralkommitténs ryska byrå och bolsjevikfraktionen i duman.[5] 1916 sände han och flera andra bolsjeviker ett brev till tidskriften *Voprosy strachovanija* (Försäkringsfrågor). Den officiella Stalin-biografin nämner några brev till Lenin som uppges vara försvunna. Men i det stora hela levde Stalin ett ensligt liv under dessa år. Han umgicks knappast alls med sina kamrater i förvisningen och det finns inte heller mycket som tyder på teoretiska mödor; i det avseendet skilde han sig mycket från de flesta andra bolsjeviker, som traditionellt utnyttjade tiden i fängelse och förvisning till att studera, debattera och vidareutveckla teorin. Trotskij var alltså inte långt från sanningen när han skrev (1930):

---

[3] Svetlana Allilujeva: *Only One Year* (sv titel: *Ett enda år*), ss 341-342, 355 (eng uppl London 1969).

[4] Ett stort antal citat ur dessa arbeten publicerades i Berijas *Om den transkaukasiska bolsjevikorganisationens historia* (K voprosu ob istoriji bolsjevistskich organizatsij v Zakavkaze), 1 uppl 1935. För en tid sedan avslöjades denna bok som ett mästerstycke i fråga om förfalskningar, men delar av den är faktiskt äkta.

Av de ursprungligen planerade sexton volymerna av *Stalins samlade verk* hade endast tretton publicerats vid hans död 1953. Hoover-institutet vid Stanford-universitetet fullbordade emellertid serien genom att ge ut volymerna 14, 15 och 16 år 1967. Volymerna publicerades på ryska i samma format och till och med med samma stilsort som de första tretton banden.

[5] Den hölls i byn Monastyrsk i Sibirien.

> De fyra åren i exil borde ha varit en period av mödosam intellektuell verksamhet. Under sådana omständigheter brukar andra ägna sig åt att skriva dagbok och artiklar, att skissera program och engagera sig i polemik etc. Naturligtvis kan det inte vara möjligt att Stalin under fyra års förvisning inte skrev någonting om krigets, Internationalens och revolutionens avgörande problem. Men vi får söka förgäves efter minsta spår av sådana arbeten under dessa fyra dramatiska år. Hur är det möjligt? Det är fullständigt uppenbart att om man återfunnit en enda rad, i vilket ämne som helst, skulle den raden ha publicerats för längesen, översatts till alla språk och utstofferats med vetenskapliga kommentarer av allsköns akademier och institut. Men ingen sådan rad har dykt upp. Innebär detta att Stalin faktiskt inte skulle ha skrivit någonting alls? Knappast. Det vore obegripligt. Men det visar att vad han än må ha skrivit under de fyra åren, fanns det ingenting, absolut ingenting som kunde användas för att stärka hans rykte.[6]

Den franske historikern Jean-Jacques Marie har skildrat Stalins roll under revolutionshändelserna 1903-1907 på följande sätt:

> Revolutionsutbrottet påverkade Koba föga. Vid den tidpunkten var han bara en landsortsaktivist. Till skillnad från Trotskij i imperiets andra ände blev han inte ”upptäckt” av revolutionen. Den visade sig som en drömsyn för honom — och så var den förbi. Stalin var alltid en kommittémänniska — han kom bäst till sin rätt inom en mindre grupp av partifunktionärer på olika nivåer. . . Koba hade ingen av de egenskaper som är nödvändiga för den som vill leda en massrörelse: vältalighet, rörligt intellekt, visioner, entusiasm. I stridens hetta — då massorna för ett ögonblick förmådde höja sig över vardagen och göra historia — blev den reserverade och kallsinnige Stalin villrådig. Hans begåvning fann sitt uttryck i kulissintriger. 1905 höll han sig i bakgrunden medan besluten fattades ute på gatorna av de många begåvade män som hade satt revolutionen i rörelse. Det förekom inget möte mellan Koba och revolutionen.[7]

Otvivelaktigt har Jean-Jacques Marie rätt då han beskriver Stalin som en kommittémänniska snarare än en massledare. Men det intressanta är att Stalins senare apologeter lade ned en sådan enorm energi på att försöka ställa denna brist i en fördelaktig dager. En av dem, Henri Barbusse, förklarade:

> Stora, stormiga möten var inte alls i Stalins smak. Han blev aldrig pråligt vältalig — det trick som bovar och predikanter tillgriper i kampen om makten. Det vore mödan värt för historikerna att ägna detta en tanke då de en gång skall söka bedöma denne man. Det var inte den vägen han valde då han smidde sina band med arbetarna, bönderna och intelligentian. . . Man skulle kunna hävda att Lenin, framför allt till följd av omständigheternas spel, faktiskt var mera av en agitator. Stalin. . . föredrog vanligtvis att agera via partiet, via organisationen. . .[8]

Men dessa Barbusses ord var dömda att snart falla i glömska. I allt som publicerades åren 1937-1953 fanns det — vare sig det nu gällde Stalin själv eller handlade om talarkonsten eller något liknande ämne — alltid en hänvisning till Stalins osedvanliga begåvning på just detta område. Han beskrevs som en skicklig agitator, vars tal väckt miljoner människor och inspirerat dem till deras stora bedrift: revolutionen.

Tillsammans med andra förvisade bolsjeviker återvände Stalin till Petrograd i mars 1917. Partiet hade alldeles nyligen blivit legaliserat och dess organisation var ännu inte färdig till formen. Den ledande bland bolsjevikerna i Petrograd var Aleksandr Sljapnikov; denne hade blivit invald i centralkommittén 1915 och enligt Lenins instruktioner upprättat centralkommitténs ryska byrå i Petrograd för att samordna all socialdemokratisk verksamhet i Ryssland. I ett tal i Washington den 30 juni 1975, på inbjudan av den amerikanska landsorganisationen AFL-CIO, förklarade

---

[6] *Bjulleten oppozitsiji* nr 14 (1930), s 8.
[7] Jean-Jacques Marie: *Stalin* (Paris 1967), s 37.
[8] Henri Barbusse: *Stalin* (Moskva 1936), s 109.

Aleksandr Solzjenitsyn:

> I den centralkommitté, som ledde kommunistpartiet vid revolutionens början, var nästan samtliga medlemmar intellektuella emigranter som återvänt till Ryssland efter upprorets utbrott i akt och mening att få till stånd en kommunistisk organisation. En av dem var och förblev till livets slut en verklig arbetare, en högt begåvad svarvare vid namn Aleksandr Sljapnikov. Vem känner hans namn i dag? Senare blev Sljapnikov arresterad just därför att han var den ende av de kommunistiska ledarna som uttryckte arbetarnas sanna intressen. . . och eftersom han var orubblig, blev han skjuten i fängelset. Kanhända har många som är här i dag aldrig ens hört talas om honom. Men låt oss erinra om att före revolutionen var det Sljapnikov och inte Lenin som ledde Rysslands kommunistiska parti.[9]

På den punkten har Solzjenitsyn fullständigt fel. Naturligtvis var Lenin partiets ledare under krigsåren. Det var Lenin som gav instruktionerna och formulerade slagorden och som via olika kanaler lyckades korrespondera med Sljapnikov och hålla kontakt med honom. Men det är riktigt att Sljapnikov spelade en mycket stor roll, speciellt under februarirevolutionens första veckor, och hittills har sovjetiska historiker försummat att framhålla hans betydelse.[10]

Både Sljapnikov och Vjatjeslav Molotov (som likaså hade blivit medlem av centralkommitténs ryska byrå under februaridagarna) var alltjämt relativt oerfarna och saknade auktoritet som partiledare. Detta är förklaringen till att de så lätt kunde skjutas åt sidan av Stalin, Kamenev och Muranov, som vid sin återkomst till Petrograd tog den faktiska kontrollen över *Pravda* och centralkommittén. Under en kort period bedrev partiledningen en politik som var mycket fjärran från den som Lenin pläderade för i sina brev, vilka *Pravdas* nya redaktionsledning till största delen vägrade publicera.

På 1920-talet publicerade Sljapnikov sina memoarer i fyra band med titeln *Året 1917*. I andra delen skildrar han hur det gick till vid utgivningen av det första nummer av *Pravda* som redigerats av Kamenev, Stalin och Muranov:

> Det var en triumfens dag för försvarsanhängarna[11] då den ”reorganiserade” *Pravda* kom ut den 15 mars. I hela Tauriska palatset[12], från dumakommitténs[13] affärsmän till den revolutionära demokratins hjärtpunkt — sovjeternas exekutivkommitté — tolkades det på samma sätt: att de moderata, resonabla bolsjevikerna hade överflyglat extremisterna. I exekutivkommittén hälsades vi med giftiga leenden. . . Men när det där numret av *Pravda* nådde ut till fabrikerna väckte det total förvirring bland våra partimedlemmar och partiets sympatisörer, medan våra fiender var förtjusta. Petersburgskommittén, centralkommitténs byrå och *Pravdas* redaktion bombarderades med frågor: ”Vad är det egentligen som försiggår? Varför har vår tidning tagit avstånd från den bolsjevikiska linjen och övergått till den försvarsvänliga?” I själva verket hade Petersburgskommittén liksom organisationen i stort tagits på sängen genom ”kuppen”. Dess ledamöter var rasande och anklagade centralkommittén för det inträffade. Indignationen var vida spridd i lokalorganisationerna, och när arbetarna upptäckte att *Pravda* hade tagits om hand av tre tidigare redaktörer, vilka återvänt från Sibirien, krävde de att dessa skulle ute-

---

[9] AFL-CIO: *Novosti svobodnych profsojuzov* (Nyheter från .de fria fackföreningarna), vol 30, nr 7-8 (speciell rysk utgåva, Washington 1975), s 4.

[10] Sljapnikov spelade en framträdande roll i centralkommittén hela år 1917. Han utnämndes till arbetskommissarie i den första sovjetregeringen. 1920-1921 ledde han ”Arbetaroppositionen”, men trots detta förblev han - då Lenin insisterade på detta - medlem av centralkommittén. Han uteslöts då han senare anslöt sig till ”Den förenade oppositionen”. Under en utrensning 1933 uteslöts Sljapnikov ur partiet. Enligt bolsjevikveteranen A Snegov återfick han därefter sitt medlemskap och utnämndes till ordförande i exekutivkommittén i sovjeten i Archangelsk. Han arresterades och sköts 1937 och har ännu inte rehabiliterats.

[11] Socialister som önskade att kriget skulle fullföljas fram till ett segerrikt slut.

[12] Duman sammanträdde i det högra annexet till Tauriska palatset. Då sovjeten bildades, höll denna sina första sammanträden i vänstra annexet till samma palats.

[13] Den provisoriska dumakommittén proklamerade sig själv den 27 februari 1917. I den ingick de konstitutionella demokraterna Miljukov och Nekrasov och det var den som utsåg den provisoriska regeringen.

> slutas ur partiet.[14]

Utan tvivel bar Kamenev en stor del av ansvaret för hur den nya bolsjevikiska linjen formulerats. Men vid denna tidpunkt var Stalin helt ense med honom. Detta framgår klart av hans egna artiklar liksom av att Stalin i egenskap av medlem av *Pravdas* redaktionsledning var delaktig i ansvaret för vad Kamenev skrev i tidningen. Senare medgav Stalin i viss mån denna delaktighet. I inledningen till *På vägen mot Oktober* (i denna bok hade Stalins sekreterare Ivan Tovstucha samlat samtliga artiklar som Stalin skrev mellan mars och oktober 1917) förklarar Stalin:

> Bolsjevikerna, vilka av tsarismen skingrats i fängelser och förvisning och vilka plötsligt fått möjlighet att komma samman från skilda håll i Ryssland för att utarbeta ett nytt program, lyckades inte genast få grepp om den nya situationen. Det är knappast häpnadsväckande att partiet i sitt sökande efter nya orienteringspunkter hejdade sig på halva vägen vad gäller frågorna om freden och makten till sovjeterna. Lenins berömda *Aprilteser* var nödvändiga för att få partiet att utan dröjsmål slå in på en ny väg. I mitt tal inför centrala fackförbundsrådets fraktion har jag redan sagt, att jag vid den tidpunkten hade samma felaktiga inställning som partiets majoritet och jag tog absolut avstånd från den i mitten av april, då jag anslöt mig till Lenins *Aprilteser*.[15]

Men också då Stalin erkänner sitt misstag är han som vanligt ouppriktig eftersom han hävdar, att ”partimajoriteten” hade samma åsikt. Det är visst och sant att bolsjevikpartiet i Petrograd hade en annan inställning. Och det var Stalin som försvarade *Pravdas* linje under den första lagliga konferens som det allryska bolsjevikpartiet höll mellan den 27 mars och den 2 april 1917. I ett tal på denna konferens antydde Stalin rentav möjligheten av ett samgående med mensjevikerna så att man skulle kunna övervinna ”smärre meningsskiljaktigheter inom partiet”. Först sedan Lenin hade återvänt till Ryssland kastades partilinjen slutgiltigt om. I *Den ryska revolutionens historia* diskuterar Trotskij denna episod i Stalins karriär:

> Kamenev (medlem av centralorganets emigrantredaktion), Stalin (medlem av centralkommittén) och Muranov (en deputerad i duman som likaså hade återvänt från Sibirien) avlägsnade *Pravdas* gamla redaktörer, vilkas inställning var alltför ”vänsterpräglad”, och genom att göra anspråk på sina något tvivelaktiga rättigheter tog de hand om tidningen den 15 mars. I den nya redaktionens programförklaring hette det att bolsjevikerna resolut skulle stödja den provisoriska regeringen ”i den mån denna bekämpar reaktionen och kontrarevolutionen”. De nya redaktörerna uttalade sig inte mindre kategoriskt i krigsfrågan. Medan den tyska armén alltjämt lyder Kaisern måste den ryske soldaten ”stå orygglig på sin post och besvara kula med kula och granat med granat. . . Vårt slagord är inte det meningslösa Ned med kriget! Vårt slagord är att öva påtryckning på den provisoriska regeringen för att tvinga den. . . att söka övertala alla krigförande länder att inleda omedelbara underhandlingar. Och till dess måste varje man stanna kvar på sin post!” Idéerna och formuleringarna var försvarsvänliga alltigenom. Programmet att öva påtryckning på en imperialistisk regering i syfte att ”förmå” den att övergå till en fredlig politik — det var samma program som förfäktades av Kautsky i Tyskland, Jean Longuet i Frankrike och MacDonald i England och det var absolut inte Lenins program, vilket krävde att imperialistregimen skulle störtas. . .
>
> *Pravda* tvingades snart nog att publicera en skarp protest från Viborg-distriktet i Petrograd: ”Om tidningen inte vill mista arbetarnas förtroende måste den fungera i det revolutionära medvetandets ljus — hur plågsamt detta än månde vara för de borgerliga uvarna.” Dessa protester på gräsrotsnivå tvingade redaktörerna att uttrycka sig med större försiktighet, men deras politik förändrades inte. Inte ens Lenins första artikel från utlandet gjorde något intryck på redaktörerna. De fortsatte på den inslagna kursen.[16]

---

[14] A Sljapnikov: *Semnadtsatyj god*, vol 1 (Moskva-Leningrad 1925), ss 219-220.
[15] I Stalin: *Na putiach k Oktiabnu* (Moskva-Leningrad 1925), s VIII.
[16] L Trotskij: *Fevralskaja revoljutsija* (Berlin 1931), ss 324-325.

Det intressanta är att ännu så sent som 1924-1925 — mitt under kampen mot Trotskij — erkände Stalin flera gånger både *Pravdas* misstag och sin egen delaktighet i dem. I ett av sina tal sade han: ”Denna inställning var djupt felaktig, eftersom den gav upphov till pacifistiska illusioner, spelade försvarsvänligheten i händerna och underminerade massornas revolutionära skolning. Vid denna tidpunkt hade också andra partikamrater samma inställning. . .”[17] Men ett eller ett par år senare — då Zinovjev och Kamenev hade bildat ”Den förenade oppositionen” tillsammans med Trotskij — hävdade Stalin och hans fraktion, att det framför allt var Kamenev som bar skulden till partiets misstag i mars 1917. I en ännu senare version av historien fick Kamenev ta på sig hela ansvaret för episoden. I den första upplagan av *Bolsjevikpartiets historia* nämner Jemeljan Jaroslavskij diskret Stalins misstag, men i senare upplagor skriver samme författare:

> Det behöver inte påpekas, att Kamenevs artiklar möttes med fientlighet av ett betydande antal partimedlemmar — kanske rentav huvudparten. I allmänhet var sådana helt eller halvt försvarsvänliga känslor undantagsföreteelser. Naturligtvis var det ingen tillfällighet att Kamenev visade detta slags vacklan. Det var en logisk följd av hans högeropportunistiska ståndpunkt. Denna inställning hade han kommit fram till under krigsåren och han hade försökt utveckla den fram till Lenins ankomst, då han plötsligt gjorde en kovändning. . . Både centralkommitténs ryska byrå och *Pravda* — centralkommitténs organ, i vars redaktion Stalin spelade en ledande roll — bekämpade Kamenevs höger-opportunistiska linje, vilken han sökte genomdriva i artiklar i *Pravda*.[18]

Ännu primitivare är den skildring som ges i Kort kurs i partihistoria, som redigerats av Stalin själv:

> Partiets övergång till legal status avslöjade meningsskiljaktigheter inom partiet. Kamenev och vissa andra från Moskva-organisationen, till exempel Rykov, Bubnov och Nogin, accepterade den halvmensjevikiska inställningen att på vissa villkor stödja den provisoriska regeringen och den försvarsvänliga politiken. Stalin, som nyss hade återvänt från landsförvisningen, Molotov och andra förespråkade i likhet med partimajoriteten en misstroendepolitik gentemot den provisoriska regeringen och var försvarsmotståndare…[19]

I dag är det naturligtvis möjligt för oss att granska Stalins agerande 1917 och att ingående diskutera olika misstag — men det verkligt väsentliga är att Stalins roll vid denna tidpunkt var ganska obetydlig. Hans ställning bland partiledarna var mycket blygsam. Många partimän, som inte var medlemmar av centralkommittén, hade ett långt större inflytande på massorna och bidrog långt mer än Stalin till segern i oktober. Inte ens arbetarna i Petrograd var riktigt medvetna om Stalins existens. Stalin — med sin svaga stämma och sin utpräglat georgiska accent — vågade sällan tala på möten. Hans artiklar i *Pravda* och på andra håll överskuggades av andras; i parti-pressen skrev många briljanta publicister — för att inte tala om Lenin och Trotskij. Utanför partiet var Stalin praktiskt taget okänd. Nikolaj Suchanov, den oberoende mensjevikiske internationalisten, som spelade en viktig roll under februarirevolutionens första dagar och därefter i flera månader hade ett avsevärt inflytande på sovjeten, skriver i sina memoarer:

> Bortsett från Kamenev ingick bland bolsjevikerna även Stalin i exekutivkommittén. . . Hans verksamhet inom exekutivkommittén var obetydlig och i detta arbete gjorde han, både på mig själv och andra, ett intryck av en gråhet, som ibland kunde bli suddig och otydlig för att sedan upplösas i intet. Det är faktiskt allt man kan säga om honom.[20]

Lika oansenlig var Stalin under oktoberupprorets avgörande dagar i Petrograd. Lenin hade ansvaret för planen i stort och gav partiet dess grundläggande instruktioner. Det var endast genom

---

[17] I Stalin: *Sotjinenija* vol 6, s 333.
[18] J Jarovslavskij: *Istorija VKP(b)*, del 2 (Moskva 1933), ss 16-17.
[19] *Istorija VKP(b), Kratkij kurs* (Moskva 1938), s 176.
[20] N N Suchanov: *Zapiski o revoljutsiji*, del 2 (Berlin 1922), ss 265-266.

sin beslutsamhet som han lyckades vinna över centralkommitténs vacklande medlemmar, en grupp som ingalunda begränsades till Zinovjev och Kamenev. Det var petrogradsovjetens militära revolutionskommitté, vilken bildats strax före revolten, som såg till att Lenins direktiv genomfördes. Givetvis stod Trotskij i spetsen för den militära revolutionskommittén liksom för Petrogradsovjeten. Bland andra framstående partimän under denna kritiska period kan nämnas Pavel Dybenko, Vladimir Antonov-Ovsejenko, Moisej Volodarskij, Nikolaj Krylenko, Varlam Avanesov, Nikolaj Podvojskij, Gleb Bokij och K Jermejev.

Till och med den officiella Stalin-biografins författare, som samlat material om Stalins deltagande i händelserna den 24-25 oktober, fann det svårt att fylla ens en halv sida. Denna passage har följande lydelse:

> Tidigt på morgonen den 24 oktober beordrade Kerenskij nedläggning av partiorganet *Rabotjij put* (Arbetarvägen) och sände pansarbilar till redaktionslokalerna och tidningens tryckeri. Men omkring klockan 10 fm drevs, på kamrat Stalins instruktioner, pansarbilarna bort av rödgardister och revolutionära soldater, vilka sedan bildade en förstärkt patrull för att skydda tidningen. Vid elvatiden fm utkom *Rabotjij put* med en ledarartikel skriven av Stalin och med titeln: 'Vad behöver vi?', vilken uppmanade massorna att störta den borgerliga provisoriska regeringen. På order från particentrum drogs samtidigt detachement av revolutionära soldater och rödgardister hastigt samman till Smolnyj. Upproret den 24 oktober hade börjat.[21]

Nästan varje ord i detta citat är medveten förfalskning. Provisoriska regeringen gav inte enbart order om att *Rabotjij put* skulle läggas ned utan beslagtog faktiskt tidningens pressar omkring klockan sex på morgonen den 24 oktober, med hjälp av ett detachement bestående av poliser och kadetter. När nyheten om detta nådde Smolnyj höll centralkommittén ett möte (mellan klockan åtta och nio) med elva ledamöter närvarande. Beslutet att stärka vakten vid Smolnyj fattades i själva verket av centralkommittén. Det beslöts också att alla centralkommitténs ledamöter skulle tillbringa resten av dagen i Smolnyj och att ingen skulle tillåtas fara därifrån. Beträffande *Rabotjij put* gav centralkommittén order om att en vaktstyrka omedelbart skulle sändas till tryckeriet ”för att säkerställa att nästa nummer av tidningen publiceras som planerat” .[22]

Den militära revolutionskommittén vidtog liknande åtgärder. Omkring klockan tio förde en rapportkarl dess resolution, som krävde att *Rabottjij put* åter skulle få utkomma, till regementskommittén i det lettiska regemente som var förlagt i närheten av Smolnyj. Regementskommittén ställde omedelbart två kompanier soldater och ett kulsprutedetachement med tjugofyra kulsprutor till militära revolutionskommitténs förfogande. Kulsprutemanskapet och en del av soldaterna skickades till Smolnyjinstitutet och de övriga till tryckeriet, där de avlöste polisvakten. Därefter började arbetarna trycka tidningen.[23]

Stalins artikel ”Vad behöver vi?”, som publicerades i detta nummer, innehöll ingen uppmaning om att störta den provisoriska regeringen. Han skrev:

> Arbetare, soldater, bönder, kosacker, alla arbetande! Vill ni i stället för den nuvarande godsägar- och kapitalistregeringen se en ny arbetar- och bonderegering komma till makten? . . . Om ni vill det, samla då all er styrka, res er som en man, organisera möten, utse delegationer att föra era krav vidare till den sovjetkongress som i morgon inleds i Smolnyj. Om ni agerar tillsammans och förblir orubbliga kommer ingen att våga motsätta sig folkets vilja.' Ju starkare, ju mer enad, ju mer imponerande er

[21] J V Stalin: *Kratkaja biografija* (Moskva 1952), ss 66-67.
[22] *Protokoly TsK RSDRP(b)*(Moskva 1958), s 119. Referaten visar att Stalin aldrig var närvarande vid detta sammanträde. Han befann sig inte i Smolnyj den 24 oktober utan tillbringade dagen i *Pravdas* redaktionslokaler.
[23] *Oktjabrskoje vooruzjonnoje vosstanije*, del 2 (Leningrad 1967), ss 293-296.

> styrka är desto fredligare kommer den gamla regeringen att kapitulera för den nya.[24]

Men det var just detta — ”låt oss vänta på sovjetkongressens beslut!” — som Lenin så passionerat bekämpade. Hans åsikt segrade. Revolten började den 24 oktober, dvs dagen innan sovjetkongressen skulle äga rum, och då kongressen öppnades följande dag stod den inför fait accompli. Under natten hade den militära revolutionskommittén redan gripit makten i staden på sovjetkongressens vägnar.

Försöken att skildra Stalin som aktiv deltagare i revolten i oktober vilar i stort sett på en mycket bräcklig grund. Det hävdas att centralkommittén den 16 oktober beslöt inrätta ett particentrum för att leda upproret. Detta bestod av Sverdlov, Stalin, Dzerzjinskij, Bubnov och Uritskij. Det är riktigt att ett sådant beslut fattades. Men allt källmaterial visar att detta particentrum i realiteten aldrig fungerade och att det aldrig höll något sammanträde. Dessutom var den ursprungliga avsikten att knyta detta centrum till den militära revolutionskommittén — det var aldrig tal om något särskilt organ och absolut inte om ett överordnat. Den militära revolutionskommittén visade sig emellertid kunna klara sig utmärkt utan hjälp av något ”particentrum” — praktiskt taget alla dess medlemmar var bolsjeviker och den utförde centralkommitténs alla instruktioner. Det bör också påpekas, att centralkommitténs resolution av den 16 oktober inte (som det påstås i den officiella biografin) talade om något ”particentrum” utan om ett ”militärt-revolutionärt centrum”, som skulle vara ”underställt den revolutionära sovjetkommittén”[25] (dvs Petrograd-sovjetens exekutivkommittés militära revolutionsutskott). Det var Lenin som hade föreslagit att man skulle bilda en militär revolutionskommitté; stadgarna för hur den skulle fungera och vara sammansatt antogs av Petrogradsovjeten vid ett slutet sammanträde den 12 oktober 1917. Vid ett möte i den militära revolutionskommittén den 21 oktober bildades en styrande byrå bestående av fem personer: Antonov-Ovsejenko, Podvojskij, Sadovskij, Lazimir och Sucharkov;[26] de båda sistnämnda tillhörde den socialistrevolutionära vänstern.[27]

I sexbandsutgåvan *SUKP:s historia*, som är den fullständigaste officiella redogörelsen för vårt partis historia, omnämns Stalin inte i det avsnitt som handlar om oktoberrevolutionens avgörande dagar. Det behöver knappast påpekas att inte heller Trotskij omnämns där, om man bortser från en passage där det heter att ”Trotskijs tal verkade förvirrande på den militära revolutionskommittén”.[28] Detta är allt som sägs om Petrogradsovjetens ordförande!

Men varje objektiv historiker kan omvittna, att under de veckor som föregick upproret, då Lenin var tvungen att hålla sig dold, var Trotskij otvivelaktigt den mest framstående bolsjevikiske talaren; hans anföranden gjorde utomordentligt starkt intryck på åhörarna. Enligt en partiveteran, Marija Joffe, som ofta stenograferade Lenins, Trotskijs och Lunatjarskijs tal,

> kunde ingen som Trotskij driva massorna till spänningens högsta höjd. Så var det alltid under hans framträdanden inför en stor publik — då han nådde talets höjdpunkt sköt han fram knytnäven och ropade: ”Svär att stödja den proletära revolutionen!” Och hela hans åhörarskara — tusentals personer — svarade: ”Vi svär!” Framför mig stod mensjeviken Chatjalov — en man som våldsamt motsatte sig väpnat uppror. Men likafullt ropade han: ”Jag svär!” Senare, när vi kom ut på gatan, frågade jag honom hur det kunde komma sig. Han svarade: ”Om en eller ett par timmar har jag antagligen tagit mitt

[24] *Rabotjij put*, nr 44, 24 okt 1917.
[25] *Protokoly TsK RSDRP(b)* (Moskva 1958), s 104.
[26] *Istorija KPSS*, vol 3, bok 1 (Moskva 1967), s 312. Denna byrå hade i själva verket aldrig fungerat självständigt. Lazimir var endast formellt dess ordförande och Sucharkov deltog knappast alls i militära revolutionskommitténs arbete.
[27] SR-vänstern var en fraktion inom Socialistrevolutionära partiet vilken stödde bolsjevikerna 1917 och en kort tid ingick i bolsjevikregeringen.
[28] *Istorija KPSS*, vol 3, bok 1, s 321.

> förnuft till fånga igen, men när man står och lyssnar på den mannen är det helt omöjligt att motstå honom.”[29]

Alla tillgängliga uppgifter tyder på att centralkommitténs resolution av den 16 oktober faktiskt antogs men aldrig kom att förverkligas. Detsamma gäller beslutet (den 10 oktober) att bilda ett slags ”politisk byrå”.[30]

Som en kuriositet kan nämnas att A Avtorchanov i en nyligen utkommen bok på allvar tycks tro att oktoberrevolutionen skulle ha letts från ett konspiratoriskt particentrum. Det verkar tyvärr som om denne ”expert” mindre bekymrar sig om den historiska sanningen än om att underhålla sina läsare. Han skriver:

> Naturligt nog var det Josef Stalin som stod i spetsen för bolsjevikpartiets hela konspirationsnät i Ryssland. Denne hade varit medlem av centralkommittén sedan 1912. Och lika naturligt var Stalin den enda medlem av centralkommitténs politbyrå som ingick i upprorets konspirationscentrum – det militärt revolutionära — omedelbart före oktoberrevolutionen. Efter den framgångsrika revolten döptes detta organ om till Allryska extraordinära kommissionen (tjekan) och Stalin stannade kvar i dess ledning som centralkommitténs representant. Dess nominelle ordförande, Dzerzjinskij, och dennes medhjälpare Menzjinskij, Jagoda, Latsis och Bokij var samtliga Stalins medhjälpare.[31]

Det förefaller inte finnas ett uns av sanning i hela detta avsnitt. Stalin *kunde* inte ha lett partiets konspirationsnät sedan 1912 — enbart av den anledningen att han 1912 hade invalts i centralkommittén *i sin frånvaro*, eftersom han var förvisad till Vologda. Visserligen rymde han därifrån den 29 februari 1912, men han befann sig endast några veckor i frihet. Han arresterades åter den 22 april och skickades till en ny förvisningsort, där han stannade till den 1 september 1912. Efter ytterligare en flykt tillbringade Stalin flera veckor utomlands, i Krakow, där han skrev *Marxismen och nationalitetsfrågan*. Efter återkomsten till S:t Petersburg arresterades Stalin på nytt den 23 februari 1913 och stannade kvar i förvisningen i territoriet Turuchansk fram till februarirevolutionen 1917. Sålunda kunde han knappast ha lett partiets konspirativa verksamhet. 1917 existerade ännu inte centralkommitténs politbyrå och inget särskilt konspirationscentrum fanns bakom revolutionen. Den militära revolutionskommittén, som ledde oktoberrevolten, var ett (enligt den tidens sätt att se) fullt legalt organ för Petrogradsovjeten. Det finns inget logiskt samband mellan tjekan och det planerade militärt revolutionära centrum, som aldrig kom att bli verklighet. Tjekan upprättades först i december 1917 och Stalin tillhörde aldrig dess ledning. Dzerzjinskij var mer än dess nominelle ledare och Menzjinskij, Jagoda, Latsis och andra ledande tjekister var på intet sätt Stalins medarbetare. I december 1917 blev Stalin folkkommissarie för nationalitetsfrågor och ägnade sig framför allt åt ärendena inom sitt kommissariat.

Då man behandlar de tidiga stadierna i Stalins politiska karriär är det oundvikligt att beröra frågan om hans påstådda förbindelse med ochranan.[32] I *Låt historien döma* ställde jag mig ganska kritisk till de uttalanden, rykten och till och med 'dokument' som i västerländska skrifter och samizdatbroschyrer har använts som bevis för en sådan förbindelse. Det skall emellertid påpekas, att ännu i dag tror vissa överlevande bolsjevikveteraner att Stalin blev värvad av ochranan under sina första revolutionära år och att han fortsatte att arbeta som hemlig agent åt den. Bolsjevikveteranen G Borisov har skrivit följande till mig:

> Det är helt enkelt så att Ni finner det alltför otroligt att Partiet i trettio års tid skulle ha letts av en ochrana-agent. Men Era dementier är inte övertygande. Stalin visste, att om han blev avslöjad och

[29] *Vremja i niy*, nr 19 (Tel Aviv 1977), s 178. Denna tidskrift har publicerats på ryska i Israel sedan 1976.
[30] *Protokoly RSDRP(b)*, (Moskva 1958), s 86. Centralkommitténs politbyrå tillkom först betydligt senare.
[31] A Avtorchanov*: Zagadka smerti Stalina* (Gåtan Stalins död; Frankfurt am Main 1976), s 35.
[32] Tsartidens politiska polis.

> avlägsnad från makten så skulle han bli arkebuserad, som [ochrana-agenten] Malinovskij blivit. Men just år 1935 kom några framstående ämbetsmän i Partiet och NKVD över vissa dokument som var komprometterande för Stalin. Han lyckades emellertid föregripa deras planer och så blev de själva arkebuserade. Allt tyder på att den förre ochrana-agenten Stalin innerst inne förblev monarkist: hans förkärlek för självhärskardömet, hans brutala förakt för revolutionärer, hans okunnighet om marxistisk och socialistisk doktrin. Han utrotade oktoberrevolutionens ledare och förändrade sovjetsystemet totalt — allt detta i enlighet med hans eget tsaristiska mönster.

Mot ett sådant sätt att resonera går det inte att argumentera, eftersom Borisov inte lägger fram något som helst bevis för sina beskyllningar.

Också Aleksandr Solzjenitsyn har antytt att Stalin skulle ha samarbetat med ochranan. I *Gulag-arkipelagen* skriver han om den före detta polischefen V F Dzjunkovskij, som döende i ett arbetsläger i Kolyma talade om hur man brådstörtat hade bränt upp polisarkiv under februarirevolutionens första dagar och att brännandet var ett verk av vissa revolutionärer, som hade ett personligt intresse av det.[33]

Det är emellertid känt att en del av dessa dokument undgick förstörelse och att de skickades till Frankrike av den provisoriska regeringens ambassadör i Paris, V A Maklakov. Under några dagar omedelbart efter februarirevolutionen var Maklakov i egenskap av medlem av den provisoriska dumakommittén chef för justitieministeriet. Hans bror N A Maklakov hade varit inrikesminister i tsarens regering från början av år 1913 till slutet av 1915.[34] Senare hamnade Maklakovs dokument hos Hoover-institutet vid Stanford-universitetet i USA; institutet är berömt för sin oerhört rika samling av dokument och material om Rysslands och Sovjetunionens historia. Om det i de dokument som Maklakov sände utomlands funnits någonting som var komprometterande för Stalin kan man bara förmoda att det skulle ha publicerats för längesedan.

I sin tidigare nämnda bok tar också Robert Tucker avstånd från föreställningen att Stalin skulle ha varit polisagent som metodiskt utförde sina uppdragsgivares order. Han påpekar att de olika ”dokument” som publicerats i västerlandet till stöd för denna åsikt har avslöjats som förfalskningar. Men samtidigt framkastar Tucker — och inte utan grund — att Stalin kan ha angett människor av personliga skäl eller för att gynna sin egen fraktion. Samtidigt som han själv höll sig i bakgrunden kan han mycket väl ha släppt ut detta slags beskyllningar genom lojala mellanhänder. Detta skulle kunna förklara arresteringen av Stepan Sjaumjan 1909, eftersom Stalin var den ende som kände till när Sjaumjan skulle anlända och var han skulle bo; vi kan dock inte bortse från möjligheten att ochranan kan ha kommit över dessa upplysningar från andra källor. Men det kan inte uteslutas att Stalin, som vid denna tidpunkt betraktade Sjaumjan som sin rival inom bolsjevikledningen i Transkaukasien, i hemlighet underrättat polisen.

För en tid sedan fick jag tag i ett dokument om Stalin vilket härstammar från polisarkiven. Det kan vara av värde att återge hela det relevanta avsnittet i detta dokument:

> Cirkulär från Ministeriet för inrikes ärenden, Polisdepartementet, Specialsektionen, den 1 maj 1904, nr 5500 Till samtliga guvernörer och borgmästare, polischefer, gendarmerichefer, chefer för järnvägspolisen och alla gränsposteringar:
>
> Polisdepartementet har härmed äran att till Edert förfogande ställa följande:
>
> 1. lista över personer efterspanade i samband med polisiära ärenden,
>
> 2. lista över icke längre efterspanade personer,

[33] Aleksandr Solzjenitsyn: *Archipelag Gulag*, vol 1 (Paris 1973), s 79.
[34] *Voprosy istoriji* nr 10 (1972), s 167.

3. lista över efterspanade personer, vilka redan finns nämnda i tidigare cirkulär.

Lista 1. Personer efterlysta i samband med politiska ärenden (n-o n-o 1-185), sid 20, n-o 52

Dzjugasjvili, Iosif Vissarionovitj. Bonde från byn Didi-Lilo, Tiflis-distriktet, guvernementet Tiflis. Född 1891. Ortodox. Utbildad: Gori kyrkskola, Tiflis teologiska seminarium. Ogift. Fader: Vissarion, vistelseort okänd. Moder: Jekaterina, bosatt i Gori, guvernem. Tiflis.

Förvisad i tre år till Östsibirien under öppen polistillsyn på grund av brott mot staten enligt Kejserlig ukas av den 9 maj 1903. Tilldelad förvisningsort: distriktet Balagan, guvernementet Irkutsk. Försvunnen den 5 januari 1904.

Signalement. Längd: 2 arsjin, 4 1/2 versjok[35]; normalt byggd; alldagligt utseende; brunt hår; rödbrun mustasch och skägg; rakt hår utan bena; lång, rak näsa; långt, mörkt, koppärrigt ansikte; främre kindtanden i nedre högra käken saknas; kortvuxen; framträdande haka; dämpad röst; normal öronstorlek; ordinär gång; födelsemärke på vänstra örat; på vänstra foten äro tårna närmast stortån sammanvuxna.

Skall gripas. Polisdepartementet kontaktas telegrafiskt för ytterligare instruktioner.[36]

Det är föga sannolikt att ett sådant dokument skulle ha skickats till alla polisavdelningar och gränsposteringar om det gällt att gripa en ochrana-agent.

[35] Omkring 162 cm.
[36] *TsGAOR fond DO - Departement politsiji. Osobyj otdel*, fall nr 167, 1905. *Deloproizvodstvo o majtjanine Sjimone Abramovne Zilbane*, ark nr 4-36. (Stalins födelseår är felaktigt.)

2. I skuggan av Lenin

Det råder i dag inget tvivel om att Stalin gjorde sig skyldig till kriminellt handlande i Tsaritsyn sommaren och hösten 1918[1]1 Denna episod i hans karriär undersöktes relativt utförligt i sovjetiska skrifter 1962-1964 och jag har också skrivit om den i *Låt historien döma*. Här skall jag därför endast återge ett kompletterande dokument om denna period. Dokumentet gäller Stalins och Vorosjilovs agerande som befälhavare på sydfronten. Det är ett telegram från Trotskij, avsänt i oktober 1918 och publicerat i hans samlade skrifter 1924.

> Jag insisterar absolut på att Stalin återkallas. Trots överlägsna styrkor går det dåligt på Tsaritsyn-sektorn. Vorosjilov är kompetent att föra befäl över ett regemente men inte över en armé på 50 000 man. Jag kommer emellertid att låta honom kvarstå som befälhavare för tionde armén om han rapporterar till frontbefälhavaren Sytin. Hittills har Tsaritsyn inte avsänt en enda kommuniké. Jag hade givit order om att rapporter om spaning och operationer skulle avges två gånger dagligen. Om sådana rapporter inte har avsänts före morgondagen, kommer jag att ställa Vorosjilov inför krigsrätt och offentliggöra det i armédagordern.[2]

Stalin återkallades från Tsaritsyn den 19 oktober och kom till Moskva. Tillsammans med Dzerzjinskij sändes han kort tid därefter till östfronten som medlem av en partikommission med uppgift att undersöka orsakerna till Perms fall.

I min första bok om Stalin nämnde jag endast i förbigående hans verksamhet som medlem av krigsrådet på sydvästfronten 1920. Sommaren samma år hade Stalin i praktiken befälet på sydvästfronten, där han påtvingade befälhavaren (Aleksandr Jegorov) sina egna beslut. Hans godtyckliga agerande och brist på disciplin fick otvivelaktigt katastrofala följder under det polsk-sovjetiska kriget, som hade brutit ut våren 1920.

Polen anföll Sovjetryssland i april. Med avsevärt överlägsna styrkor på västfronten lyckades den polska armén snabbt avancera österut och erövra Minsk och Kiev. Stora förband ur Röda armén överfördes emellertid till väst- och sydvästfronterna och häftiga strider i Vitryssland och Ukraina ledde till att Kiev och Minsk befriades och att den polska armén tvingades till reträtt.

Till en början sändes en stor del av förstärkningarna till sydvästfronten. Men i slutet av juli framtvingades en brådskande omgruppering av den allt allvarligare situationen vid den polska fronten, där 60 000 Röda armésoldater stod mot dubbelt så många polacker. Samtidigt fanns det på sydvästfronten endast tre polska divisioner och demoraliserade mindre förband tillhörande Petljuras armé. Men ett nytt hot mot Sovjetryssland hade dykt upp i söder: i början av juni hade Wrangels armé brutit sig ut från Krim och erövrat en betydande del av området kring Svarta havet. De styrkor som återstod av sjätte och trettonde arméerna, vilka ingick i sydvästfronten som förskjutits längre västerut, var otillräckliga för att möta Wrangels offensiv.

Den 2 augusti 1920 fattade politbyrån beslutet att förena samtliga arméer, som kämpade mot Polen, under Tuchatjevskijs befäl på västfronten. Samtidigt beslutade man att upprätta en särskild sydfront. Stalin, som beordrats att bilda det revolutionära krigsrådet vid den nya fronten, fick följande telegram från Lenin:

> Brådskande. Chiffreras. Till Stalin. Politbyrån beslutat frontdelning. Ni skall uteslutande ägna er åt

[1] Stalin skickades till Tsaritsyn (1925 omdöpt till Stalingrad och 1961 till Volgograd), inkörsporten till de spannmålsproducerande områdena i Nordkaukasien, i egenskap av kommissarie för livsmedelsförsörjningen sommaren 1918. Han grep all makt i Tsaritsynområdet och använde massterror som främsta metod att komma till rätta med problemen i staden och vid fronten.

[2] L Trotskij: *Kak vooruzjalas revoljutsija*, vol 1 (Moskva 1924), ss. 350-351.

> Wrangel. Wrangel blir en ofantlig fara i förening med revolter speciellt i Kuban och även Sibirien. Inom centralkommittén tilltar stämningen för omedelbar fred med det borgerliga Polen. Jag ber er noga överväga situationen betr Wrangel och meddela mig era slutsatser.[3]

Samtidigt gav överbefälhavaren Sergej Kamenev, på centralkommitténs instruktioner, order om att första ryttararmén och tolfte armén skulle överföras från sydväst- till västfronten för att förstärka de förband som avancerade mot Warszawa.

Stalin fick telegrammen från Lenin och Kamenev men vägrade att lyda deras instruktioner. På sitt numera normalt oförskämda sätt telegraferade han till Lenin samma kväll:

> Erhållit ert meddelande angående frontdelning. Politbyrån borde inte syssla med struntsaker. Jag kan stanna vid fronten högst två veckor till. Jag behöver vila. Sök en ersättare. Jag tror inte för ett ögonblick på överbefälhavarens löften. Han sviker ständigt sina löften. Vad beträffar stämningarna i centralkommittén till förmån för en fred med Polen så tycks det vara ett ofrånkomligt faktum att vår diplomati ibland mycket framgångsrikt fördärvar resultaten av våra militära segrar.[4]

Den 3 augusti skickade Lenin ett nytt telegram till Stalin och insisterade på en frontdelning: ”Vår diplomati befinner sig under centralkommitténs ledning och kommer aldrig att fördärva våra segrar — under förutsättning att inte hotet från Wrangel skapar vacklan inom centralkommittén.”[5] Lenin gjorde inga invändningar mot Stalins önskemål om ”vila” utan bad honom föreslå en tänkbar efterträdare.

Vid ett plenarsammanträde den 5 augusti bekräftade centralkommittén politbyråns beslut om frontdelning. Den beslöt också att fjortonde armén skulle överföras till västfronten för att förstärka tolfte armén och första kavalleriarmén. Följande dag utfärdade överbefälhavaren instruktioner om detta till sydvästfrontens högkvarter. Men Stalin satte sig över också denna order. Den 11 augusti upprepade överbefälhavaren ordern och förklarade strategin bakom den: ”Arméerna på västfronten kommer att tilldela fienden ett avgörande dråpslag och totalt besegra honom samt intaga Warszawa. Vi måste därför tillfälligtvis ge upp planerna på att omedelbart intaga Lvov för att få möjlighet att sända största möjliga antal soldater för att understödja Tuchatjevskij i dennes anfall vid Lublin och framför allt för att stärka hans vänstra flank.”[6] Men Stalin och Jegorov fortsatte att öppet vägra lyda order. Första ryttararmén togs inte ur strid och inte heller vidtog man några som helst åtgärder för att ställa den under Tuchatjevskijs befäl. Tvärtom. Av sydvästfrontens revolutionära krigsråd beordrades första ryttararmén att så snart tillfälle gavs ”rikta ett kraftfullt slag mot floden Bugs högra strand och nedgöra fienden samt taga sig över floden och hack i häl på de flyende återstoderna av polska tredje och sjätte arméerna intaga staden Lvov.”[7] Det skulle emellertid visa sig omöjligt för ryttararmén att intaga Lvov. Också offensiven på västfronten slutade illa; sovjetstyrkorna var inte tillräckligt starka för att övervinna den polska arméns motstånd och intaga Warszawa. Den besegrade armén på västfronten började åter retirera österut. Även om det fanns många orsaker till det katastrofala resultatet av Warszawaoperationen är det inget tvivel om att Stalins agerande var en betydelsefull faktor. Med stora arméer till sitt förfogande ville han uppenbarligen inte att västfronten skulle få ta åt sig hela äran av segern över Polen. En del tyder på att Stalin räknat med att själv kunna erövra Warszawa bakvägen, via Lvov. När Bontj-Brujevitj rapporterade till Lenin om nederlagen på den polska fronten fällde Lenin följande kommentar: ”Men det finns väl ingen som skulle kunna få för sig att

[3] V I Lenin: *Polnoje sobranije sotjinenij*, vol 51, s 247.
[4] *Leninskij sbornik*, xxxvi (Moskva 1959), s 116.
[5] V I Lenin: *Polnoje sobranije sotjinenij*, vol 51, s 248.
[6] *Is istoriji grazjdanskoj vojny v SSSR (Sbornik dokumentov)*, vol 3 (Moskva 1961), s 348.
[7] *Vojenno-istoritjeskij zjurnal* nr 9 (1962), s 61.

tåga till Warszawa via Lvov?”[8]

På grund av Stalins upprepade vägran att lyda överbefälhavarens avgörande order under hela den polska kampanjen fann sig Lenin föranlåten att ta upp saken på ett möte med centralkommittén. Den 14 augusti skickade centralkommitténs sekretariat följande telegram till Stalin: ”Konflikten mellan er och överbefälhavaren har nått den punkt där. . . saken måste klaras upp genom en gemensam diskussion, ansikte mot ansikte. Vi ber er därför att snarast infinna er i Moskva.” [9] Den 17 augusti — då det redan var uppenbart att offensiven vid Lvov hade misslyckats — begav sig Stalin till Moskva, där han begärde att politbyrån skulle befria honom från de militära uppdragen. Man biföll hans anhållan och den 29 augusti befriades han från sitt uppdrag i det revolutionära krigsrådet på sydfronten. Denna nya front upprättades formellt först den 20 september 1920 med Michail Frunze som befälhavare och S I Gusev i det revolutionära krigsrådet.

I sin slutsummering av resultatet av den polska kampanjen försvarade Lenin, vid den nionde allryska partikonferensen i slutet av september 1920, överbefälhavaren Kamenevs och Trotskijs agerande (Trotskij var vid denna tid ordförande i det revolutionära krigsrådet), men i sitt avslutande anförande fann han det nödvändigt att klandra Stalins beteende.[10] Följande dag begärde Stalin tid för ett personligt uttalande och förklarade att vissa delar av ”gårdagens anföranden av kamraterna Lenin och Trotskij inte svarar mot de faktiska förhållandena”.[11] Han försökte rättfärdiga den politik som förts av det revolutionära krigsrådet på sydvästfronten, men konferensen tog inte intryck av denna ”vederläggning”.

Nu när Stalin befriats från allt militärt ansvar, behöll han två ytterst viktiga befattningar: som kommissarie för arbetar- och bondeinspektionen (*Rabkrin*)[12] och som kommissarie för nationalitetsfrågor. Han var också medlem av RSFSR:s centrala exekutivkommitté och av de högsta partiorganen: centralkommitténs politbyrå och organisationsbyrå. I början av april 1922 blev han medlem av centralkommitténs sekretariat i egenskap av generalsekreterare. I ett opublicerat manuskript av bolsjevikveteranen ”AL”, *Socialistisk kontroll och socialistiskt statssystem* (1973), hävdas att Stalin inte klarade av *Rabkrin* och att han avlägsnades därifrån; efter den elfte partikongressen inrättade centralkommittén vid ett plenarsammanträde en ny befattning ”särskilt uppfunnen” som ”en kompensation” för Stalin, som nu fick honorärtiteln ”generalsekreterare”. Men denna tolkning av Stalins nya post är inte särskilt trovärdig. Det är sant att han ingalunda utmärkte sig inom *Rabkrin* — i själva verket intresserade han sig föga för kommissariatets arbete och delegerade det mesta av ansvaret till sina närmaste män. Det är också ett faktum att Lenin ofta kritiserade *Rabkrin*s arbete i ganska ampra ordalag. Vid ett tillfälle förklarade han till exempel att det var ”absurt att vänta sig något (av *Rabkrin*) utöver att följa enkla instruktioner”.[13] Men vid denna tidpunkt klandrade Lenin inte Stalin för denna institutions tillkortakommanden, och utnämningen till generalsekreterare var absolut inte en form av reträttpost. Tvärtom innebar den att Stalins möjligheter och makt avsevärt ökade.

---

[8] VD Bontj-Brujevitj: *Na bojevych postach* (Moskva 1930), s283. Lenins anmärkning ströks i senare upplagor av dessa memoarer.
[9] *Kratkaja istorija grazjdanskoj vojny v SSSR* (Moskva 1962), s 444.
[10] *9-ja konferentsija RKP(b). Protokoly*, ss 372-373. Lenins slutanförande vid den andra sessionen har aldrig publicerats då det betraktades som ”felaktigt”. Endast genom anteckningarna till protokollen känner man till hans kritik av Stalin.
[11] Ibid, s 82.
[12] *Rabkrin* existerade mellan 1920 och 1934 och var avsett att kontrollera hur den administrativa apparaten fungerade.
[13] V I Lenin: *Polnoje sobranije sotjinenij*, vol 44, s 369.

Centralkommitténs sekretariat bildades formellt efter den sjätte partikongressen och leddes av Jakov Sverdlov fram till dennes död i mars 1919. Då inrättades en ny befattning vid sekreteriatet: ”ansvarig sekreterare”; den första som innehade denna befattning var Jelena Stasova, som ett år senare efterträddes av Nikolaj Krestinskij, vilken 1919-1920 också var medlem av politbyrån och organisationsbyrån. 1921 utsågs Molotov, Michajlov och Jaroslavskij till ansvariga sekreterare; Molotov var den ende av de tre som ingick i politbyrån (som suppleant). Molotov skötte emellertid uppdraget ganska dåligt och 1922 blev Stalin ”generalsekreterare”, överordnad de båda andra sekreterarna, Vjatjeslav Molotov och Valerian Kujbysjev.

1923-1924 utvidgades antalet sekreterare till fem, men Stalin kvarstod som generalsekreterare. Som politbyråmedlem och generalsekreterare i centralkommittén dominerade Stalin i realiteten också organisationsbyrån. Det var just detta förhållande — ställningen inom de tre styrande partiorganen liksom i den all-ryska centrala exekutivkommittén (senare kallad Sovjetunionens centrala exekutivkommitté) och (till 1923) i folkkommissariernas råd (*Sovnarkom*)[14] – som gav Stalin möjlighet att hopa vad Lenin betecknade som hans ”gränslösa makt”. Vid tiden för Lenins insjuknande var Stalin redan den främste i partiet, fastän befattningen som generalsekreterare knappast betraktats som den viktigaste i partihierarkin då den inrättades i april 1922. Redan i april 1922, och därefter åter under den första hälften av 1923, drog Stalin nytta av nyvalen till partiorganen och lyckades påtagligt öka sitt inflytande både inom den centrala partiapparaten och på regional nivå genom att genomföra en massiv ommöblering i partiets provins- och distriktskommittéer liksm inom centralkommittéerna i delrepublikerna. Lazar Kaganovitj blev chef för centralkommitténs organisations- och instruktionsavdelning, Sergej Syrtsov chef för avdelningen för registrering och utnämningar och Andrej Bubnov för agitations- och propagandaavdelningen (*Agitprop*) — alla tre var aktiva Stalin-anhängare och kom att utgöra hans första ”generalstab” i partiapparaten. Stalins dominerande ställning i partiapparaten gjorde honom snabbt till nyckelperson inom politbyrån, även om denna leddes först av Grigorij Zinovjev (1922-1924) och därefter av Lev Kamenev (1924-1925); posten som ordförande inrättades sedan Lenin insjuknat.

Vid denna tidpunkt, då Stalin utnyttjade varje tillfälle att stärka sin personliga ställning i partiet, dikterade den sjuke och sängbundne Lenin sina artiklar, anteckningar och rekommendationer, ibland endast under en tiominutersperiod per dag. I allt han skrev under denna period skymtar två temata: behovet av att bekämpa den tilltagande byråkratin inom partiapparaten och staten, och faran för en splittring inom partiet. Många av hans anmärkningar innebar direkt eller indirekt kritik av Stalin. Vissa brev var adresserade till bestämda personer och därför inte avsedda för publicering (bland annat brev till Trotskij, Stalin, Frumkin, Avanesov, Mdivani och Macharadze, liksom ett brev till hans närmaste män i *Sovnarkom* och i arbetarnas och böndernas försvarsråd). Lenin betraktade en del av dessa brev och vissa reformförslag som strikt konfidentiella och gav sina sekreterare och sin hustru Krupskaja instruktioner om att offentliggöra dem först efter hans död. Många av artiklarna var däremot avsedda för omedelbar publicering i partipressen och vid denna tidpunkt hade han fortfarande läkarnas tillåtelse att gå igenom dagspressen. Han var särskilt angelägen om publiceringen av artikeln ”Hur *Rabkrin* borde omorganiseras”. Här, liksom i en andra artikel kallad ”Hellre mindre men bättre”, hävdade Lenin att de förefintliga organen för parti- och statskontroll krävde fullständig reorganisation och han föreslog att det skulle upprättas en relativt liten övervakningsapparat bestående huvudsakligen av arbetar- och bondemedlemmar, vilka skulle ha alla de rättigheter som tillkom centralkommitténs ledamöter. Medlemmarna av denna nya centrala kontrollkommission skulle ”i visst antal deltaga i politbyråns sammanträden” och utgöra en sammanhållen grupp, vilken ”utan hänsyn till person” skulle tillse att ingen genom

[14] Sovjetregeringen kallades folkkommissariernas råd (*Sovnarkom*) fram till 1946, då den blev ministerrådet.

sin auktoritet — vare sig som generalsekreterare eller som ledamot av centralkommittén — skulle kunna hindra dem från att göra utredningar och granska dokument eller rent allmänt hålla sig fullständigt informerade; de skulle också tillse att alla angelägenheter sköttes på ett korrekt sätt.[15]

Lenin ansåg det ytterst väsentligt att vanliga arbetare ingick i centralkommittén och centrala kontrollkommissionen — han menade att detta skulle stärka ledargruppen och förändra dess karaktär. I sina anteckningar till artikeln om *Rabkrin* skrev Lenin: ”Om vi dröjer med att utföra denna uppgift, kommer vi att misslyckas med en av våra fundamentala skyldigheter — att utnyttja vår maktperiod till att undervisa de bästa elementen bland de arbetande massorna om regerandets alla enskildheter.” [16]

Lenins artikel om ”*Rabkrin*” väckte inte bara Stalins utan också många andra politbyråmedlemmars stora irritation. *Pravdas* chefredaktör Nikolaj Bucharin kunde inte förmå sig till att publicera artikeln trots att han var Lenin djupt tillgiven och trots de envisa påtryckningar han utsattes för av Lenins hustru Nadezjda Krupskaja. På ett i hast sammankallat politbyråmöte gick Valerian Kujbysjev rentav så långt att han föreslog, att man skulle trycka en specialupplaga av *Pravda* i ett enda exemplar innehållande Lenins artikel; på detta sätt skulle partiet hållas i okunnighet om dess existens samtidigt som Lenin skulle lugnas. Men förslaget avvisades och politbyrån kände sig tvingad att godkänna publiceringen. Artikeln togs in i *Pravda* den 25 januari 1923 och följdes den 4 mars av ”Hellre mindre men bättre”. På den tolfte partikongressen den 17-25 april samma år togs emellertid frågan om en ombildning av *Rabkrin* inte upp på dagordningen och i stort sett förbigicks hela problemet med tystnad. Lenins förslag omnämndes inte i centralkommitténs rapport (som föredrogs av Grigorij Zinovjev) eller ens i centrala kontrollkommissionens rapport (föredragande: Sjkirjatov). Överväganden beträffande *Rabkrin*s och centrala kontrollkommissionens sätt att fungera gjordes endast inom den kongressektion som ägnade sig åt organisationsfrågor. Och även om huvudtalaren, Felks Dzerzjinskij, och andra som deltog i debatten ofta nämnde Lenins artikel förbigick man många av hans förslag eller bedömde dem som alltför tidigt väckta. Denna inställning speglades i tolfte partikongressens specialresolution ”Om *Rabkrin*s och centrala kontrollkommissionens uppgifter”. Kongressen inrättade inget rekonstruerat inspektionsorgan med omfattande befogenheter enligt Lenins rekommendationer. Centrala kontrollkommissionen utvidgades till att omfatta sextio medlemmar (därav tio suppleanter). Av dessa var femtiofem nyutnämnda, vilket innebar en kolossal ommöblering. Men bland de sextio medlemmarna av den centrala kontrollkommissionen fanns tolv som innehade ledande parti- och regeringsposter och även de flesta av de övriga hade ansvarsfulla befattningar. Fyrtio hade blivit medlemmar av partiet mellan 1898 och 1906 och även om många var av arbetar-och bondeursprung var det längesedan de varit i närheten av ett verkstadsgolv eller en åker. I sina förslag hade Lenin helt enkelt talat om ”arbetare och bönder” utan att beakta frågan om partimedlemskapets längd. Det behöver inte påpekas att den nya centrala kontrollkommissionens ställning på inget sätt kunde jämföras med centralkommitténs.

I det dokument som vanligtvis brukar kallas *Lenins testamente*, hans hemliga ”Brev till kongressen” där han varnar partiet för riskerna av en splittring, tecknade Lenin kortfattade porträtt av sex bolsjevikledare: Trotskij, Stalin, Kamenev, Zinovjev, Bucharin och Pjatakov. Detta var på inget sätt en slumpartad personlista. Vid den tidpunkten fanns det förvisso flera populära och inflytelserika personer bland centralkommitténs medlemmar, exempelvis Lenins närmaste man i folkkommissariernas råd, Aleksej Rykov, som var betydligt mera känd bland partiets massor än den relativt unge Pjatakov. Centrala exekutivkommitténs ordförande Michail

[15] V I Lenin: *Polnoje sobranije sotjinenij*, vol 45, s 387.
[16] Ibid, s 449.

Kalinin, som redan då kallades landets ”ålderman”[17], var långt mer välkänd än Stalin både inom och utom partiet. Men det stod fullständigt klart för Lenin, att om han skulle försvinna från den politiska scenen så skulle den inre partiledarkretsen bestå av de sex personer han nämnt i ”testamentet” och att en maktkamp inom denna grupp skulle leda till en splittring i partiet. Lenins karakteristik av partiledarna var i ett avseende helt ovanlig: efter att ha framhållit deras positiva drag, de egenskaper som gjorde dem till framstående politiska personligheter, skildrade han deras viktigaste brister (Stalins ”oförskämdhet” och ”illojalitet”, Trotskijs ”överdrivna självförtroende” och ”ickebolsjevism”, att det fanns ”något skolastiskt” hos Bucharin, hans ”vaga marxism”. . .). Trots att han rekommenderade att Stalin skulle avlägsnas från posten som generalsekreterare antog Lenin att Stalin skulle bli kvar inom ledningen och därför gav han försiktigtvis rådet att Stalin borde ”förflyttas” snarare än helt enkelt ”avlägsnas”.

De sista veckorna innan Lenins hälsa kritiskt försämrades och det inte längre fanns någon möjlighet för honom att tillfriskna, adresserade han oftast sina brev till Trotskij. Han kände att han kunde lita på Trotskij, som delade hans åsikter beträffande de två problem som bekymrade honom mest: utrikeshandeln och nationalitetsfrågan. Men detta innebar ingalunda att Lenin betraktade Trotskij som sin troliga och mest önskvärda efterträdare. I en mängd böcker skrivna utomlands gjorde Trotskij likafullt anspråk på att ha varit Lenins designerade arvtagare. På ett egendomligt sätt tolkar han också Lenins ”testamente” i denna anda. I andra delen av sin självbiografi *[Mitt liv*] skriver Trotskij till exempel:

> Lenin hade för avsikt att inrätta en kommission knuten till centralkommittén och med uppgift att bekämpa byråkratin. Vi skulle båda bli medlemmar av den. I det stora hela skulle kommissionen fungera som en hävstång för att bryta sönder Stalin-fraktionen, vilken var byråkratins ryggrad, och skapa förutsättningar inom partiet för att jag skulle kunna bli Lenins närmaste man och sedermera efterträdare som ordförande i ministerrådet. Den verkliga innebörden av Lenins så kallade testamente blir klar endast i denna kontext. I detta dokument nämnde Lenin endast sex personer. Han vägde varje ord på guldvåg då han karakteriserade var och en av dem. Hans syfte med ”testamentet” var otvivelaktigt att *underlätta ledararbetet för mig*. Naturligt nog önskade Lenin göra detta till priset av så få personmotsättningar som möjligt.[18]

På ett annat ställe i samma volym hänvisar Trotskij till Lenins uttalanden i nationalitetsfrågan och hävdar:

> Den kampanj Lenin inlett hade — om man bortser från dess allmänna politiska syften — som omedelbart mål att skapa de gynnsammaste förutsättningarna för mitt arbete som ledare, antingen (om han återvann hälsan) vid Lenins sida eller (om sjukdomen skulle segra) *i hans ställe*. Men kampanjen avslutades aldrig, inte ens halvvägs, och dess resultat blev det rakt motsatta.[19]

Allt detta är naturligtvis ren och skär fantasi, ett exempel på det ”överdrivna självförtroende” som Lenins ”testamente” hade tillvitat Trotskij. I själva verket hade Lenin aldrig nämnt någon efterträdare och uppenbarligen inte heller varit böjd att göra det trots att han var väl medveten om hur svår hans sjukdom var och trots att han insåg att slutet kunde komma när som helst. Men bland de sex mest inflytelserika partiledarna fann han ingen som han ansåg kunna överta vad som i realiteten var en enmansdiktatur över partiet. Det var Lenins förhoppning att om alla de viktigaste befattningarna i partiet och staten fördelades jämnare bland dessa män (därav hans förslag om förflyttning av Stalin), skulle de — om de agerade tillsammans och under strikt tillsyn från centralkommitténs och centrala kontrollkommissionens sida — kunna leda partiet under den

[17] Starosta, åldermannen i en rysk bondby.
[18] L Trotskij: *Moja zjizn* (Berlin 1930), s 217 [kursivering av RM].
[19] Ibid, s 226 [kursivering av RM].

ytterligt komplicerade period som förestod. Det var med säkerhet vad Lenin ville med sitt ”testamente”. Det är riktigt att han noga vägde varje ord. Normalt var han mycket skarp i sina omdömen om andra, men här är hans röstläge dämpat och språket skenbart oförargligt trots att det under denna yta finns ett ytterligt tillspetsat politiskt budskap. Om var och en av vapenbröderna sade Lenin något högst smickrande: Stalin kallades ”den nuvarande centralkommitténs framstående ledare”, Bucharin ”partiets störste och mest värderade teoretiker”, Pjatakov ”en man med anmärkningsvärd viljestyrka och begåvning”. . . Men samtidigt fällde Lenin några mycket negativa omdömen om var och en — omdömen med en ofantligt allvarlig innebörd. Ty det var uppenbart omöjligt att anförtro partiledningen åt den grovhyvlade, otålige, illojale och nyckfulle Stalin; den överdrivet självsäkre Trotskij skulle inte vara bättre, upptagen som han var av den administrativa sidan av saker och ting; dessutom hade han gjort sig skyldig till ett icke-bolsjevikiskt förflutet. Kamenev och Zinovjev hade likaså icke-bolsjevikiska synder att sona: deras agerande under oktoberhändelserna ”var absolut icke en tillfällighet”. Men ledningen kunde knappast heller läggas i Nikolaj Bucharins händer; dennes åsikter ”kunde endast med största tvekan betraktas som alltigenom marxistiska”. Detsamma gällde Pjatakov, som man svårligen kunde lita på ”i allvarliga politiska frågor”.

Lenin var väl medveten om sina ords makt och den vikt de berörda skulle fästa vid hans åsikter. Om hans ”testamente” kan sägas ha en enda grundläggande avsikt så skulle det vara att han ville förhindra att någon av de nämnda personerna fick hans egen ställning inom partiet och hopade ”en gränslös makt” i sina händer. Lenin ville att hans kommentarer skulle fungera som ett slags tyglar vilka partiet kunde använda för att dämpa de mest framstående partiledarnas politiska ambitioner och övermod och för att få dem att hålla sig inom klart angivna ramar.

Något bör också sägas om Lenins sista brev till Stalin, där denne anklagas för oförskämdhet mot Nadezjda Krupskaja och uppmanas att be om ursäkt — annars skulle Lenin bryta alla förbindelser med honom. Händelsen hade ägt rum flera månader tidigare, i december 1922. Politbyrån hade diskuterat frågan om utrikeshandeln. Stalin hade fått kännedom om att Krupskaja på Lenins diktamen skrivit ett brev där Lenin krävde att monopolet på utrikeshandeln skulle bibehållas till varje pris. Stalin ringde upp Krupskaja och klandrade henne på ett ytterligt sårande sätt.[20] Krupskaja kände sig förhindrad att berätta för sin man om Stalins oförskämdhet. Hon vände sig i stället till Kamenev. Av Lenins brev framgår att Stalin hade bett om något slags ursäkt och att Krupskaja gått med på att stryka ett streck över det hela. Det är oklart varför Krupskaja berättade om det för Lenin tre och en halv månad senare då hans hälsotillstånd var kritiskt och då hon visste hur upprörd han skulle bli — i synnerhet nu efter ”Georgien-affären”.[21] Natten till den 5 mars skrev Stalin ett ursäktande brev till Krupskaja. Genom Kamenev skickade han det till henne. Men Lenin skulle aldrig få se det. Följande dag, strax efter det att Lenin dikterat det sista brevet i sitt liv (till Mdivani, Macharadze och andra) fick han ett nytt slaganfall.

Det började gå alla möjliga rykten om Lenins brev till Stalin och om att förbindelserna mellan dem skulle ha brutits. Det kan vara av intresse att nämna att Stalin bevarade Lenins brev under återstoden av sitt liv; efter hans död återfann man det i en låda i hans skrivbord. Brevet lästes upp offentligt för första gången av Nikita Chrusjtjov vid den tjugonde partikongressen 1956.

Lenin var inte den ende som var bekymrad över den ofantliga makt Stalin hade samlat i sina

[20] Hans förevändning var att Krupskaja hade trotsat läkarnas order genom att låta Lenin diktera brevet. Centralkommittén hade förelagt Stalin personligen att övervaka läkarbehandlingen av Lenin.

[21] Lenin plågades av den bittra kampen mellan Stalin och en oppositionell georgisk bolsjevikgrupp som var emot det sätt på vilket Republiken Georgien skulle ingå i den nya federativa Sovjetunionen. Han anklagade Stalin för storrysk chauvinism och brutalitet mot georgiska meningsmotståndare.

händer. Mycket tyder på att många partiledare kände till Lenins ”testamente” redan före den trettonde partikongressen. I varje fall var de medvetna om dess innehåll i stort. Hösten 1923 hölls ett halvt underjordiskt sammanträde i en bergsgrotta nära Kislovodsk[22]; i mötet deltog Zinovjev, Bucharin, Jevdokimov, Lasjevitj, Vorosjilov och flera andra. Skenbart skulle man diskutera frågan om hur partiets kollektiva ledning skulle stärkas, men det verkliga problem som upptog dem var att finna något sätt att begränsa Stalins auktoritet och makt. Zinovjev föreslog att politbyrån skulle upplösas och ett särskilt triumvirat bildas för att leda partiet. Detta skulle bestå av Stalin, Trotskij och honom själv (han föreslog också att Kamenev eller Bucharin skulle kunna fungera i hans ställe). Åsikterna var delade, och det visade sig att Stalin hade några anhängare; den förste som motsatte sig Zinovjevs plan var Vorosjilov, sedan tydligen också Bucharin. Gruppen beslöt att sondera Stalins inställning. Med hänsyn till denna händelse sade Stalin i sitt slutanförande på fjortonde partikongressen:

> 1923, efter den tolfte partikongressen, gjorde personer som sammanträffade i en ”grotta” upp en plan på att avskaffa politbyrån och politiseringen av sekretariatet — den skulle förvandlas till ett politiskt och organisatoriskt ledande organ, bestående av Zinovjev, Trotskij och Stalin. . . Jag reagerade negativt då jag tillfrågades om detta i ett brev ur de kislovodska djupen, och jag sade att om kamraterna skulle insistera på sin plan, var jag beredd att omgående avgå utan någon som helst diskussion, vare sig öppen eller hemlig. [23]

Det är möjligt att Stalin vid den tidpunkten verkligen kunde ha tvingats avgå som faktisk ledare för partiet. Men snart därpå utbröt en förbittrad dispyt med Trotskij och dennes anhängare och hela läget förändrades. Det rådde alltjämt avsevärd personlig animositet mellan Zinovjev och Trotskij. Som följd därav svor Kamenev och Zinovjev tillsammans Stalin tro och loven mot Trotskij och på den trettonde partikongressen var de Stalins främsta försvarare.

Lenin var ytterligt plågad av den tilltagande antagonismen inom centralkommittén; han var rädd att den ibland öppna, ibland beslöjade maktkampen skulle leda till en splittring i partiet. Då

Lenins hälsa påtagligt förbättrades sommaren och hösten 1923, krävde han att Krupskaja, som nästan ständigt fanns vid hans sida i Gorki, skulle läsa tidningar för honom. Även om detta uppenbarligen inte kan ha varit bra för honom i det tillstånd han befann sig, skulle det ha varit ännu sämre om hon hade vägrat; Krupskaja tvingades ge efter. Under dessa månader hade han många besökare men vägrade att be Stalin eller andra politbyrå-medlemmar att komma. Enligt Krupskaja skulle sådana möten ha varit ”alltför svåruthärdliga för honom”. I en opublicerad del av sina memoarer berättar Jelena Drabkina att Lenin kunde sitta i timtal — ofta gråtande — och plågas av sin vanmakt och de prövningar han tvingades utstå.

Krupskaja berättar att hon den 19 och 20 januari 1924 läste upp den trettonde partikongressens resolutioner, vilka publicerats just då. I dessa sammanfattades dispyten med Trotskij. Då Lenin lyssnade på resolutionerna — så kärvt formulerade och så orättvisa i sina slutsatser — blev han åter oerhört upprörd. I hopp om att det skulle verka lugnande sade Krupskaja till honom, att resolutionerna hade antagits av en enhällig partikongress. Men detta var knappast till tröst för Lenin, vars värsta farhågor — så som de hade kommit till uttryck i ”testamentet” — börjat besannas. Och i ett tillstånd av yttersta oro avled Lenin följande dag.

Det händer alltjämt att man i arbeten publicerade utanför Sovjetunionen kan träffa på uppgiften att Lenin inte skulle ha dött en naturlig död utan ha mördats av Stalin. 1976 publicerade sålunda

---

[22] Kislovodsk hade blivit en officiell semesterort för ledarna och ett regeringsvilohem fanns där.

[23] *XIV siezd VKP(b), Stenografitjeskij ottjot* (Moskva 1926), s 506. Zinovjevs plan avvisades också av Trotskij redan före diskussionen. Trotskij var emot idén om ett ”triumvirat”. Se Vorosjilovs tal på kongressen, ibid, ss 398-399

Vremja i my (Tiden och vi) en artikel av Lidija Sjatunovskaja med rubriken ”En arresterads hemlighet”. Som belägg för att Stalin skulle ha mördat Lenin upprepar hon en historia som skulle ha berättats av förre chefredaktören för *Izvestija* och *Novyj mir*, Ivan Gronskij. Enligt denna historia besökte Stalin Gronskij i hans våning någon gång i mitten av 1930-talet, blev asberusad och berättade för Gronskij om mordet. Allt detta är ren och skär fantasi, uppdiktad antingen av Sjatunovskaja eller Gronskij själv. [24]

I exil började några av Stalins politiska motståndare att sprida ryktet att han var skuld till Lenins död. Det är möjligt att visa uttalanden av Trotskij också låg till grund för historien.

Överdrivna påhitt av alla möjliga slag återfinns i den sjuttiosexårige Boris Bazjanovs artikel ”Flykt ut ur natten”.[25] En tid var Bazjanov faktiskt Stalins sekreterare och assistent. Den 1 januari 1928 flydde han från Sovjetunionen över gränsen till Persien. Hans ankomst till västerlandet blev en sensation. Omkring 1929-1930 skrev han flera artiklar och en bok om sitt arbete i politbyrån. Därefter var han tyst en tid, otvivelaktigt medveten om Stalins förmåga att ta livet av sina fiender hur långt borta från Sovjetunionens gränser de än befann sig. För närvarande arbetar Bazjanov med en ny bok och av de utdrag som har publicerats verkar det som om fakta och fantasier har blandats på ett mycket nyckfullt sätt.

Det är visserligen sant att Stalin aldrig struntade i vad som skrevs om honom utomlands. Med säkerhet läste han *Bjulleten oppozitsiji*, Oppositionens bulletin, som Trotskij publicerade efter sin landsförvisning från Sovjetunionen. Troligen kände han till Bazjanovs skriverier, eftersom mannen i fråga så nyligen hade varit hans egen sekreterare, men man har svårt att tro att Stalin skulle ha varit så intresserad att han gav order om att ”varje ny artikel” skulle skickas ”omedelbart med flygpost”, vilket Bazjanov påstår. Av anmärkningarna om Lenins brev till Stalin den 5 mars 1923 framgår det att Bazjanov inte bekvämat sig att läsa om detta dokument, trots att det numera har återgivits många gånger och är lätt åtkomligt.

I sina memoarer ger Bazjanov en som det förefaller sanningsenlig skildring av Stalin 1923-1925. Han beskriver honom som en hämndlysten, grov, misstänksam människa, ohämmad av moraliska principer. Stalin var en förslagen intrigör, fylld av list, ytterligt förtegen och fullständigt självbehärskad. Han levde mycket enkelt i en Kreml-våning, där en palatstjänare tidigare hade bott. Han bar alltid enkla kläder och hade föga sinne för lyx och andra bekvämligheter. Vid en tidpunkt då Kamenev lagt sig till med en magnifik Rolls Royce körde Stalin omkring i Moskva i en gammal ”Ryss-Balt”. Trots sin bristfälliga skolning lyckades Stalin dölja sin bristande kultur. På politbyråsammanträdena var han korthuggen och koncis; han undvek diskussion och försökte sällan övertyga andra; i stället föredrog han att kort sammanfatta majoritetens åsikt. Han var en viljekraftig man men var trots detta ytterligt försiktig och ibland rentav obeslutsam. I svåra politiska situationer hade han ofta ingen aning om vad han skulle göra eller hur han skulle agera fast han lyckades dölja sin vacklan; ofta handlade han i efterhand, efter händelsen, i stället för att söka styra. Stalin var inte intresserad av kvinnor. Den allt överskuggande passionen i hans liv var makten, men han kunde visa tålamod och bida sin tid innan han utdelade dråpslaget mot sina politiska rivaler. Han var varken ointelligent eller utan sunt förnuft.

Så långt stämmer porträttet väl med originalet, men därefter låter Bazjanov fantasin flöda och ger efter för en mängd utstofferingar. Han påstår till exempel att Stalin var likgiltig för vetenskap, litteratur och musik, att ”han inte var intresserad av någonting och aldrig läste någonting”, inte ens de polerade versionerna av egna tal och rapporter. Bazjanov skriver:

---

[24] *Vremja i my*, nr 6 (1976).
[25] *Kontinent*, nr 8-9 (1976).

> Under min första tid i arbetet besökte jag Stalin tio gånger om dagen för att rapportera om handlingar som kommit från politbyrån. Men det blev snart uppenbart att han inte var särskilt intresserad vare sig av dessa handlingars innehåll eller av deras öde. Då jag bad om instruktioner i något ärende, kunde han svara: ”Vad anser ni själv?” Jag sade då vad jag tyckte — att saken borde diskuteras i politbyrån eller skickas till något centralkommittéutskott och att avdelningen i fråga skulle uppmanas att på nytt försöka förbättra koordineringen med en annan berörd avdelning osv. Oberoende av vad jag föreslog brukade Stalin omedelbart instämma: ”Bra, gör så.” Inom kort blev jag övertygad om att det inte var någon mening med att jag gick till honom och att jag var tvungen att ta fler initiativ på egen hand. Och det gjorde jag också. På sekretariatet förklarade man för mig, att Stalin aldrig läste några handlingar och inte var intresserad av dess arbete.[26]

Vad var Stalin i så fall intresserad av? Enligt Bazjanov var Stalins främsta sysselsättning, som tog många timmar per dag, att avlyssna andras telefonsamtal på det speciella automatiska telefonnät, som hade ett begränsat antal nummer. Det hade installerats av Lenin därför att man ville undvika att hemliga samtal skulle kunna avlyssnas av växeltelefonisterna. Men med hjälp av en tjeckisk kommunist och teleingenjör hade Stalin lyckats installera en huvudapparat i sitt eget skrivbord och denna gjorde det möjligt för honom att utan att väcka misstankar koppla in sig på vilket samtal som helst. Mannen som hade uppfunnit denna utmärkta manick arkebuserades omedelbart av GPU som ”spion” och de enda personer som därefter kände till den ödesdigra hemligheten var Stalins sekreterare Mechlis, Kanner och Bazjanov. De kände till den men höll tyst om det, väl medvetna om vad som skulle hända om de sade något. Bazjanov skriver:

> Stalin frågade mig om jag var på det klara med vilka följderna skulle bli för mig personligen om det upptäcktes. Naturligtvis begrep jag det. Denna hemlighet var en av de mest avgörande faktorerna i Stalins maktkamp: den gav honom möjlighet att avlyssna alla samtal mellan Trotskij, Zinovjev och Kamenev och att få reda på alla deras tankar och avsikter — och detta var ett vapen av kolossal vikt. . . Det är därför begripligt att Stalin ögonblickligen skulle ha tagit kål på mig om jag så mycket som antytt något om denna hemlighet.[27]

Men nog är det ganska överraskande att det tog Bazjanov femtio år efter flykten från Sovjetunionen att ”erinra sig” en faktor av sådan vikt för Stalins maktposition.

Bazjanovs nya bok innehåller mycket material av detta slag. Ett annat exempel är när han hävdar, att Stalins assistent Ivan Tovstucha efter varje partikongress granskade alla röstsedlar som använts vid de hemliga valen till centralkommittén. Tovstucha kunde identifiera dem som hade strukit Stalins namn genom att identifiera deras handstil och därefter gjorde han upp listor över Stalins fiender, som skulle likvideras när stunden var inne. Men i detta fall visar Bazjanov total okunnighet om röstningsproceduren på partikongresserna. Den som strök ett namn på röstsedeln var inte, som Bazjanov påstår, tvungen att skriva namnet på någon annan kandidat. Därför kunde en handstilsexpert inte ha möjlighet att ta reda på vem som lagt vilket papper i valurnan. På sitt kontor hade Tovstucha ingen möjlighet att göra upp listor över alla som gått emot Stalin på partimötena under åren av kamp mot oppositionen. I varje fall fanns det inget behov av det, eftersom protokollen från alla sådana möten överlämnades från partiets primärorganisation till distriktskommittén för noggrann arkivering. Efterhand började man också att i protokollen anteckna inte bara namnen på dem som hade deltagit i debatten utan även namnen på alla som röstat för oppositionens resolutioner och till och med namnen på dem som hade avstått från att rösta. Det behöver inte påpekas, att protokollen från alla partikonferenser i distrikt och städer också förvarades i partiarkivet. Också de ungkommunistiska (*Komsomol*) organisationerna började följa samma mönster. Men 1936-1937 plockades alla dessa gulnade dokument fram ur arkivhyllorna

[26] Ibid, s 296.
[27] Ibid, s 298.

och det var på grundval av dem som NKVD och till och med partikommittéerna i distrikt och städer började upprätta listor över personer som skulle arresteras. En av mina bekanta är en person som arresterades 1936 då det visade sig att han som tjugoårig ungkommunist hade avstått från att rösta på en viss resolution. Han dömdes och tillbringade mer än sjutton år i ett läger i norr. Men därmed har jag gått nästa kapitels händelser i förväg.

3. Maktkoncentrationen

Perioden mellan januari 1924 och december 1929 kännetecknades av en relativt snabb ekonomisk utveckling, där alla grenar av ekonomin gjorde avsevärda framsteg. Men ekonomin var inte utan problem, obalans och kriser, och många av svårigheterna under dessa år förorsakades av den politiska ledningens misstag, felkalkyler i planeringsprocessen och de ansvarigas allmänt bristfälliga erfarenhet. Men det fanns också en mängd verkliga dilemman, som i grunden hängde samman med tillväxt- och utvecklingsproblemen. För första gången i historien byggde ett stort lands ekonomi på en ny, i det väsentliga socialistisk, grundval. Av alla länder i Europa hade Ryssland utsatts för den största förödelsen under ”krigs- och revolutionsepoken” och var ytterst svagt när denna epok var förbi. Landet låg bokstavligen i ruiner och många utländska experter förutsade, att det skulle ta åtminstone mellan femton och tjugo år att återställa förkrigstidens ekonomiska nivå. Men ekonomin tillfrisknade med förvånansvärd snabbhet omedelbart efter genomförandet av NEP[1] och vederlade alla dessa dystra prognoser. 1926 nådde industriproduktionen ungefär förkrigsnivån och även jordbruksproduktionen närmade sig denna nivå. I slutet av 1929 var bruttoindustriproduktionen halvannan gång större än 1913 medan produktionen inom den tunga industrin hade ökat ännu snabbare. Kolproduktionen hade nått 40 miljoner ton (mot 29 miljoner 1913) och stålproduktionen nära fem miljoner ton (mot 4,3 miljoner 1913). Produktionen av textilier, skor, socker, vegetabiliskt fett och smör översteg förkrigsnivån. Även om kollektiviseringen genomförts i obetydlig omfattning (3,9 procent av bondehushållen) överskred jordbruksproduktionen 1927-1929 förkrigsnivån och åkermarken liksom kreatursbeståndet uppgick till 1913 års nivå. För första gången sedan inbördeskriget växte befolkningen över 150-miljonersstrecket, städerna återhämtade sig och antalet arbetare och tjänstemän uppgick till 95 procent av 1913 års antal. 1929, då kapitalistvärlden stod inför sin allvarligaste och långvarigaste ekonomiska kris, upplevde vårt land ett enastående uppsving.

Under denna period vidtogs också brådskande åtgärder för att övervinna landets kulturella efterblivenhet. Analfabetismen tillhörde det förflutna. Det skapades ett omfattande nät av skolor och läroverk. Den högre undervisningen och forskningen expanderade och ledde till att en mängd nya institut öppnades. Utrikeshandeln växte då de ekonomiska förbindelserna med en mängd kapitalistländer normaliserades.

Men den politiska evolutionen under dessa år var en betydligt mer sammansatt och motsägelsefull process. Denna kan naturligtvis inte granskas i detalj här. Men av betydelse för ämnet är att kommunistpartiet under 1920-talets andra hälft kunde konsolidera sin ledarroll på alla områden av landets liv samtidigt som Stalin lyckades konsolidera sin egen makt inom partiet. Efter hans femtioårsdag, som firats på ett överdådigt sätt, började hans absoluta personliga diktatur att bli uppenbar; den åtföljdes av en personkult som redan hade nått avsevärd omfattning. Stalin och hans fraktion (vars sammansättning förändrades väsentligt på varje stadium i fraktionskampen) hade framstått som segrare efter många års konflikter inom partiet. Vid första påseende kunde denna framgång förefalla ganska överraskande eftersom Stalin hade besegrat antagonister som otvivelaktigt var honom intellektuellt överlägsna. Många av dem hade gjort partiet utomordentliga tjänster som partiorganisatörer (Zinovjev, Kamenev, Krupskaja), genom att förbereda revolutionen eller vinna inbördeskriget (Trotskij). Om det hade varit möjligt att göra en opinionsmätning omedelbart efter Lenins död — så som sker i Förenta staterna före ett presidentval —

[1] NEP – Nya Ekonomiska Politiken – proklamerades av Lenin i mars 1921 i syfte att återställa ekonomin. Den tillät i begränsad omfattning privat företagsamhet inom jordbruket, handeln och småindustrin samtidigt som storföretagen var i statens händer.

skulle Stalin otvivelaktigt ha hamnat på sista plats bland politbyråns alla medlemmar.

Kan det — som hans officiella biografer senare hävdade — ha varit så att Stalin segrade därför att han var upphovsmannen till partiets korrekta ”generallinje”? Varje objektiv historiker måste otvivelaktigt avvisa en så primitiv förklaring. Det står i dag fullständigt klart, att Stalin under dessa år fattade beslut om ytterligt komplexa och politiska problem utan hjälp av någon allmän teori eller distinkt idé. Han växlade från den ena inställningen till den andra för att klara stundens problem och tidvis var hans beslut helt enkelt en följd av fraktionskampen inom partiet. Om Stalin 1924-1926 i det väsentliga utnyttjade Bucharins, Rykovs och Tomskijs politiska rekommendationer, vände han sig 1928-1929 till Trotskijs, Zinovjevs och Kamenevs idéer, som han förenklade och förvanskade till oigenkännlighet för att uppnå sina egna syften. Följden blev att Stalins politik i slutet av 1920-talet och början av 1930-talet fundamentalt avvek från den väg Lenin skulle ha valt om han fått leva ytterligare tio år.

Hur kan i så fall Stalins seger förklaras? Trotskij — hans främste rival i maktkampen — skrev flera böcker och artiklar där han sökte förklara orsakerna till Stalins seger och sitt eget nederlag. Men en man som har blivit slagen är sällan objektiv nog att komma fram till ett pålitligt svar. I stort sett sökte Trotskij orsakerna till Stalins seger i de socio-ekonomiska och politiska förhållanden som uppstått under de första NEP-åren och i det internationella läget vid denna tid, då den revolutionära rörelsen i Europa och Asien hade lidit nederlag.

I fraktionskampens hetta och även senare, då vänsteroppositionen helt uppenbart hade besegrats och Trotskij förvisats till Alma-Ata, fortsatte han att uppmuntra sina anhängare och insisterade på att oppositionen företrädde det sovjetiska folkflertalets sanna intressen. I ett brev till politbyrån — som i kopia nådde en del förvisade trotskister — skrev Trotskij:

> Den obotliga svagheten hos den av *apparaten* ledda reaktionen beror, trots dess påtagliga makt, på att ”de inte vet vad de vill”. De utför de fientliga klassernas order. Ingen historisk förbannelse kan vara större för en fraktion som kommit till genom revolutionen men nu underminerar den.
>
> Oppositionens stora historiska styrka beror, trots dess påtagliga svaghet för ögonblicket, på att den känner den världshistoriska processens puls, klart förstår klasskrafternas dynamik, är förutseende och medvetet förbereder framtiden.[2]

Men sju år senare, då Trotskij bevittnat vänsteroppositionens slutgiltiga sammanbrott och de flesta av dess ledares villkorslösa kapitulation, skrev han i en helt annan anda en bok, som aldrig blev färdig. ”Varför segrade Stalin?” frågade han och gav detta svar:

> Den som ägnar sig åt Sovjetunionens historia måste oundvikligen dra den slutsatsen att den styrande byråkratins politik i de stora frågorna har präglats av en serie motsägelsefulla kastningar. . . och att den så kallade vänsteroppositionen erbjudit en ojämförligt mycket riktigare analys av de processer som ägt rum i landet, och att den med betydligt större precision förutsagt deras utveckling.
>
> I förstone tycks detta påstående vederläggas av det enkla faktum att den fraktion som inte kunnat förutse skeendena hela tiden har varit den segerrika medan den skarpsinnigare gruppen har lidit nederlag på nederlag. Detta slags invändning är frapperande men kan bara övertyga dem som uteslutande tänker i rationella kategorier och som ser politiken som en logisk argumentation eller som ett schackparti. Men i det stora hela är den politiska kampen en intresse-och styrkekamp snarare än en kamp med argument...
>
> Som bekant har varje revolution hittills följts av en reaktion eller till och med kontrarevolution, som aldrig tvingar landet ända tillbaka till utgångspunkten utan alltid innebär att folket förlorar det mesta av vad det erövrat. I stort sett har offren för den första reaktionsvågen varit de pionjärer och initiativtagare

[2] L Trotskij: *Moja zjizn*, del 2 (Berlin 1930), ss 310-311.

som stått i spetsen för massorna under den revolutionära offensivens period; dessa ersätts av sekunda personer lierade med revolutionens tidigare fiender. . . Förändringar sker i förhållandet mellan klasserna och — detta är inte mindre betydelsefullt — djupgående förändringar äger rum i de nyss revolutionära massornas psykologi. . .

Oktoberrevolutionens proletära karaktär bestämdes av det internationella läget och de speciella relationerna mellan krafterna inom landet. Men klasserna själva hade uppstått under tsarismen och den efterblivna kapitalismens förhållanden och de var på intet sätt stöpta för en socialistisk revolutions krav. Tvärtom. Eftersom det ryska proletariatet fortfarande var efterblivet i en mängd avseenden måste det komma en reaktion i dess led då det under loppet av endast några få månader tog det unika språnget från en halvfeodal monarki till socialistisk diktatur. Yttre förhållanden och händelser tävlade om att ge näring åt denna reaktion. Intervention följde på intervention. Från västerlandet kom det ingen direkt hjälp och i stället för det välstånd man hade väntat sig råkade landet i ett oroväckande nödtillstånd. Dessutom hade arbetarklassens representanter stupat under inbördeskriget eller avancerat flera steg i hierarkin och avlägsnat sig från massorna. Efter en makalös anspänning av kraft, förhoppningar och illusioner inleddes så en lång period av trötthet, förfall och djup besvikelse beträffande revolutionens resultat. ”Den plebejiska stolthetens” ebb efterträddes av en flod av feghet och karriärism. Den nya befälskasten kom till makten på denna vågtopp. . .

Det internationella läget innebar en mäktig kraft i samma riktning. Den sovjetiska byråkratin blev självsäkrare ju häftigare dråpslagen föll mot den internationella arbetarklassen [Trotskij syftar här på hur upproren slogs ned i Bulgarien, Tyskland och Estland; nederlaget för generalstrejken i England; krossandet av revolutionen i Kina, etc]. . . Detta var de historiska katastrofer som hos de sovjetiska massorna förintade tron på världsrevolutionen och gjorde det möjligt för byråkratin att avancera högre och högre som räddningens enda källa. . .

Tiotusentals revolutionskämpar slöt upp kring de leninistiska bolsjevikernas banér. De avancerade arbetarna sympatiserade otvivelaktigt med oppositionen, men denna sympati förblev passiv. Man hade inte längre någon tro på att en ny kamp skulle kunna medföra någon verklig förändring. Och byråkratin upprepade om och om igen:

”Oppositionen vill dra oss in i ett revolutionärt krig för den internationella revolutionens skull. Vi har fått nog av chocker. Vi har gjort oss förtjänta av vila. Vi skall bygga det socialistiska samhället hemma. Lita på oss, era ledare!” Detta löfte om vila förenade apparattjikerna (både de civila och de militära) och fann alldeles säkert förståelse bland de trötta arbetarna och bondemassorna. Kan det verkligen vara så, frågade de sig, att oppositionen är beredd att offra Sovjetunionens intressen för ”den permanenta revolutionens” idé? . . .

Oppositionen fann sig isolerad. Byråkratin smidde medan järnet var varmt genom att utnyttja arbetarnas förvirring och passivitet, genom att konfrontera de mera efterblivna arbetarskikten med de avancerade och genom att allt djärvare stödja sig på en allians med kulaker [storbönder] och småborgare; inom loppet av några få år hade den revolutionära förtruppen helt krossats.

Det vore naivt att inbilla sig att Stalin — en man som var okänd för massorna — plötsligt dök upp i kulisserna väpnad med en fullt färdig strategi. Ingalunda. Byråkratin hade hittat honom innan han funnit sig själv. Han hade alla de nödvändiga egenskaperna: bolsjevikveteranens prestige, en stark karaktär och begränsade horisonter och han var oupplösligt förenad med apparaten, som var hans eget inflytandes enda källa. I början var Stalin överraskad av sin framgång. Den var det enstämmiga gensvaret från den nya härskande gruppen, som sökte bli kvitt gamla principer och kontroll från massornas sida och som hade behov av en pålitlig skiljedomare när det gällde de inre angelägenheterna. Stalin, som hade varit en sekundär person i förhållande till massorna under revolutionshändelserna, avslöjade sig som thermidorbyråkratins otvivelaktige ledare, den främste bland dem.[3]

[3] L Trotskij: *Tjto takoje SSSR i kuda on idiot* (Paris 1974), ss 73-78, faksimileutgåva av 1936 års manuskript. (Svensk titel: *Den förrådda revolutionen*.)

I ett försök att underbygga denna alltigenom tvivelaktiga argumentation ger sig Trotskij rentav till att citera Krupskaja: ”Om Iljitj [Lenin] vore i livet i dag skulle han säkert sitta i fängelse.” [4] Hon tros ha sagt detta 1926 till några vänsteroppositionella, som hon alltjämt sympatiserade med. På detta sätt rättfärdigade Trotskij sitt eget misslyckande: om inte ens Lenin själv skulle ha kunnat förhindra en byråkratisk urartning under de nya förhållandena, kunde Trotskij och hans anhängare knappast klandras för sitt nederlag.

Trotskijs resonemang i det ovan citerade stycket kan verka övertygande på ytan men är faktiskt motsägelsefullt och till hälften felaktigt. Det finns ett talesätt: ”Politiken är det möjligas konst”. Detta är med säkerhet det väsentliga i varje skicklig attityd till politiska problem. Om det, som Trotskij hävdade, förhöll sig så att vänsteroppositionen tillhandahöll en ojämförligt mycket riktigare analys av de processer som försiggick i landet och om de på ett noggrannare sätt kunde förutsäga dessa processers framtida utveckling — hur kom det sig då, att vänsteroppositionen var oförmögen att anpassa sin politik till denna analys? Om arbetarklassen och bönderna var till ytterlighet utmattade efter krigets, revolutionens och inbördeskrigets påfrestningar, var det då inte lämpligare att låta dem vila, ge dem möjlighet att i lugn och ro bege sig till sina åkrar och fabriker och att hjälpa dem att klä och livnära sina familjer i stället för att proklamera slagordet om ”den permanenta revolutionen”? Detta var nämligen syftet med NEP. Den Nya Ekonomiska Politiken var Lenins kanske största teoretiska nyskapelse. Han själv, som var så övertygad om vikten av denna nya ekonomiska politik, förklarade att NEP ”införts på allvar” och kommit för att stanna ”länge”. Under alla omständigheter innebar NEP en drastisk revidering av vad Lenin hävdat bara en kort tid innan. Han hade tvingats acceptera att världsrevolutionen mot all förväntan inte hade segrat; kapitalismen i Europa hade överflyglat den revolutionära rörelsen. Lenin hade också insett att Ryssland inte kunde hoppa över en mängd mellanstadier och övergå direkt till socialismen; försöket att göra det hade lett till kristillståndet i slutet av 1920 och var från början dömt att misslyckas. Han hade insett arbetarklassens utmattning, besvikelse och demoralisering. NEP kom till tack vare denna 'korrekta analys av de processer som försiggick inom landet'. Avsikten var att denna politik skulle fortsätta under en lång period av, samexistens med den omgivande kapitalistvärlden; med andra ord var det fråga om en politik av socialistiskt byggande i ett enda land. Och hur mycket Trotskij, Zinovjev och Kamenev än begabbade denna ”teori” var den inte alls en uppfinning av Stalin och Bucharin; det var Lenins sista arbeten som hade stakat ut vägen. Trotskij och Zinovjev citerade Lenins tal och artiklar från revolutionens och inbördeskrigets dagar medan Stalin och Bucharin stödde sig på NEP-tidens Lenin.

Trotskij hävdade, att tiotusentals revolutionskämpar slöt upp kring de leninistiska bolsjevikernas banér vid 1920-talets slut och att de förblev trogna oktoberrevolutionens ideal. Men omedelbart därefter medger han att inte ens de avancerade arbetarna — vilka otvivelaktigt sympatiserade med oppositionen — stödde dess politiska slagord utan förhöll sig alltigenom passiva. Det avgörande — vilket Lenin gång på gång inskärpt — var att kommunisterna kunde behålla makten endast om de hade kontakt med massornas stämningar och önskningar och speglade dessa i sin politik. Det vore fullständigt omöjligt för tusentals revolutionärer att få folket med sig om deras maningar inte svarade mot folkets känslor, vilka väckts av de objektiva omständigheterna. Ett parti som inte är vid makten kan naturligtvis tillåta sig att för en tid bortse från en tillfällig eller rentav långvarig avmattning av de revolutionära känslorna hos folket, inom arbetarklassen och dess bundsförvanter, och på detta sätt bevara sina slagords ”renhet”. Men ett parti *vid makten* skulle ta en allvarlig risk om det bortser från majoritetens stämningar.

Under perioden 1923-1927 hävdade Stalin ekonomiska och politiska idéer som i stor utsträckning

[4] Ibid, s 78.

härstammade från Nikolaj Bucharin. Vänsteroppositionen visste att så var fallet och riktade mycket ofta spjutspetsen i sin kritik mot Bucharin snarare än mot Stalin, som de betraktade som en mittenpolitiker, medan de såg Bucharin och Rykov som högerpräglade. Det är inte svårt att kritisera denna del av Bucharins ekonomiska politik; det var till exempel otvivelaktigt ett misstag att sänka jordbruksskatterna eller priset på fabriksvaror vid en tidpunkt då det alltjämt rådde akut varubrist. Slagordet ”Gör er rika!” var likaså ett misstag; Bucharin själv tog för övrigt snart avstånd från det. Naturligtvis var Stalin oförmögen att korrigera Bucharins politik på något avgörande sätt. Men vänsteroppositionens inställning var långt mer felaktig. Den ville tvärtom höja priset på fabriksvaror och öka skattebördorna på landsbygden; den eftersträvade en intensifiering av klasskampen i städerna och på landsbygden med slagord som proklamerade en offensiv mot kulakerna (storbönderna) och *nepmännen*.[5] Om Lenin hade levat och förmodligen inte ”suttit i fängelse” skulle han troligen ha tänkt ut en flexiblare och lämpligare politik gentemot bönderna, något som varken Stalin eller Bucharin, Trotskij eller Zinovjev hade förmåga till. Men om man jämför de skilda ekonomiska föreställningar som florerade vid denna tid (1924-1927) står det fullständigt klart, att Stalins och Bucharins inställning var betydligt mera lockande för bönderna, arbetarklassen och huvudparten av partiets aktivister och inte uteslutande för partiets *apparattjiker*. (Inte alla dessa *apparattjiker* var byråkrater och deras inställning skulle inte ha lämnats obeaktad.)

Trotskij var revolutionens store talare och för en tid kunde också den mest uttröttade människomassa inspireras av hans världsrevolutionära slagord. Bolsjevikveteranen PA skildrar i sina memoarer en händelse som ägde rum 1919:

> Det fanns en uppsamlingsplats för desertörer i Rjazjsk och flera tusen hade samlats ihop där. Det var en högljudd, oregerlig mobb av moraliskt brutna människor och vi vaktsoldater var fåtaliga. Det är svårt att säga hur det kom sig att de inte slaktade oss på fläcken. Det måste helt enkelt berott på att de inte ens kunde organisera sig för en så relativt enkel uppgift. Allt som förenade dem var deras hat mot kommissarien som anlänt från Moskva för att inspektera läget.
>
> Vi förde dem till en åker utanför staden och lyckades på något sätt få dem att ställa upp sig i en enorm fyrkant, som surrade som en ursinnig bisvärm. Där hade en liten talarstol spikats upp åt den långe kommissarien från Moskva. Han kom farande i en stor, svart bil, vars mässingsdelar glänste i solen. Han var skinnklädd från topp till tå och bar glasögon och till vår stora överraskning kom han obeväpnad. Också hans reskamrater var obeväpnade. Han steg upp i den vådligt vacklande talarstolen, placerade händerna på räcket och vände sitt smala, bleka ansikte mot hopen av desertörer.
>
> Då började det! Allihop började skrika och hela åkern tycktes skälva av vild vrede.
>
> — Stick!
> — Dom reptilerna har kommit för att köra med oss!
> — Du kan själv ge dej i väg och bli lusmat i skyttegravarna!
> — Försvinn medan du kan!
> — Han har inget gevär. Om han bara tog av sej dom där förbannade glasögonen!
> — Grabbar, vad bryr vi oss om den där skiten med glasögonen!?
>
> Vi hade redan lyft gevären för att avfyra den första salvan i luften när kommissariens stämma plötsligt rullade fram över åkern. Den var som ett långsamt åskmuller.
>
> — Vad är det här för ena? sade han och pekade på oss vaktsoldater.
> — Jag vill veta vad de här männen med gevär är för ena!
>
> Och återigen passerade rösten över våra huvuden som ljudet efter nutidens jetplan. Desertörerna var

[5] Öknamn på de småhandlare och köpmän som drog nytta av de möjligheter NEP erbjöd, varigenom de bidrog till landets ekonomiska återhämtning.

perplexa av hans oväntade ord och stod där tysta och med gapande munnar.

— Det är bevakningen, rapporterade en av kommissariens medhjälpare med tydlig röst.
— Jag beordrar vaktstyrkan att avlägsna sig!

Han andades in djupt. Glasögonen glänste i solen. Och så började han ropa med en ännu djupare, ilsknare röst, vars ljud gav eko i varje bröst:

— Det är inga vitgardistiska svin som vi har framför oss. Det är revolutionära kämpar! Dra tillbaka vaktstyrkan! Under den tystnad som följde flög en mössa plötsligt i vädret och en ensam röst skrek:

— Hurra!
— Kamrater, revolutionära kämpar! ekade kommissariens röst på avstånd. Historiens vågskål väger till vår fördel. Denikin och hans liga har krossats utanför Orjol.

Hurrarop dånade över åkern. Fem minuter senare reagerade hopen med entusiastiska utrop efter varje mening.

— Död åt bourgeoisien!
— Fram för världsrevolutionen!
— Alla till fronten!

Och vad oss vaktsoldater beträffar hade man redan glömt vår närvaro och vi ropade, vi också, som fastvuxna vid marken och i ungdomlig extas medan vi stirrade på kommissariens smärta kropp där han stod och skakade knytnävarna över huvudet mot en bakgrund av en karmosinröd sol, som gick ned vid horisonten — likt flammorna från ett Europa i brand, likt flammorna från de amerikanska, asiatiska, australiska och afrikanska revolutionerna.[6]

PA avslöjar inte namnet på den långe kommissarien från Moskva med det smala ansiktet, glasögonen och skinnkläderna. Men denna underlåtenhet tyder starkt på att han avser folkkommissarien Trotskij. Med säkerhet skulle Stalin inte ha kunnat väcka hopen på detta sätt enbart genom att tala till den.

Därmed inte sagt att Stalin var obegåvad som debattör. En annan gammal partimedlem, IA Sats, skriver i sina memoarer:

I viss mån kan Stalins effektivitet som publicist och talare, hans övertag över andra som var långt skickligare, förklaras på följande sätt. Stalin kände till Lenins arbeten betydligt bättre än Kamenev, Zinovjev, Bucharin och till och med Trotskij. Dessa män hade stått Lenin närmare, de hade varit betydligt mer tillsammans med honom under hans livstid; de hade hört hans tal, debatterat med honom, läst igenom allt han nyss hade skrivit — men de läste sällan om något av hans arbeten. Det fanns inte tillräcklig distans mellan dem för detta. Men Stalin hade studerat Lenins publicerade arbeten i detalj och kunde dem alla ordagrant — med lätthet kunde han välja ett lämpligt citat så snart han fick behov av det. Stalin hävdade och trodde otvivelaktigt på, att hans egen typ av dogmatiskt (dvs kateketiskt) resonemang var en kreativ metod, men detta behöver inte diskuteras här. Inte heller finns det anledning att gå närmare in på att Stalin förgrep sig på den marxistiska dialektiska metoden (även om han knappast gjorde det medvetet eller avsiktligt). Det viktiga man bör hålla i minnet är att Stalin genom att förvandla den politiska debatten till en kontrovers om dogmer skickligt försatte sina motståndare i ett ytterligt ofördelaktigt läge medan han fortsatte med att manipulera citat på ett alltigenom övertygande sätt.[7]

Stalin besegrade vänsteroppositionen inte bara därför att hans politik visat sig attraktivare för de breda folklagren eller en avsevärd del av partikadrerna utan i stor utsträckning därför att Trotskij helt sonika gav upp under maktkampens första, avgörande tid. Jag använder inte termen ”maktkamp” i någon negativ mening. Det är fullt naturligt och direkt nödvändigt för var och en som

[6] Opublicerat manuskript.
[7] Opublicerat manuskript.

engagerar sig i politiken att delta i maktkampen. Den avgörande faktorn är vilka medel man väljer. Trotskij tar totalt fel då han skriver, att apparaten helt enkelt hade upphöjt Stalin därför att han var ”den mest framstående medelmåttan i vårt parti”, att Stalin var överraskad av sin egen framgång och att denna framgång ”kom i hans väg” etc. Tvärtom hade Stalin länge och målmedvetet givit sig maktkampen i våld och för en tid dolde han skickligt sina syften. Jämfört med vad han gjorde på 1930-talet kan det förefalla som om det inte fanns något speciellt klandervärt i de metoder Stalin tillgrep under 1920-talets första hälft: han placerade lojala anhängare i nyckelpositioner, skapade block och allianser, spred rykten och intrigerade. Trotskij var med säkerhet medveten om detta och alltifrån Lenins första sjukdomstid var han övertygad om att Stalin och Zinovjev hade börjat väva ett komplicerat nät av intriger mot honom. Men med sitt karakteristiska självförtroende menade han att det inte var värt att ta på allvar. Han visste att han var ”nummer två” i Sovjetryssland och att han hade spelat den näst viktigaste rollen under oktoberrevolutionen. Under hela inbördeskriget hade han varit Röda arméns högste befälhavare och på sitt pluskonto hade han otvivelaktigt att han hade skapat Röda armén och lett den till seger.

1922 fanns det klara tecken på att en Lenin- och Trotskij-kult höll på att uppstå; på många institutioner var deras porträtt de enda som hängde på väggarna och i olika organisationer började det bli sed att välja Lenin och Trotskij som medlemmar av hederspresidiet. Trotskij var naturligtvis på det klara med hur allvarlig Lenins sjukdom var och han måste ha funderat på frågan om Lenins död och vilken effekt den kunde få på partiet och landet i stort. Uppenbarligen trodde Trotskij att makten skulle överföras automatiskt till honom, att centralkommittén skulle vända sig till honom och be honom ställa sig i spetsen för partiet. Vid denna tidpunkt ansåg Trotskij det vara under sin värdighet att engagera sig i en kamp om makten — till och med om det skedde på ett sätt som var alltigenom anständigt och värdigt detta mål. Och ändå fanns det ingen som hade ett starkare utgångsläge för en sådan kamp än Trotskij våren 1923, före den tolfte partikongressen. Även om Zinovjev, Kamenev och Stalin redan hade bildat ett triumvirat riktat mot Trotskij hade de ännu inte beslutat sig för att öppet gå emot honom, vare sig på kongressen eller inför centralkommittén. Till yttermera visso: när politbyrån skulle diskutera frågan om centralkommitténs rapport till partikongressen var det Stalin som insisterade på att Trotskij skulle läsa upp den. Kamenev, som var politbyråns ordförande, stödde Stalins förslag. Då Trotskij verkade ohågad, vädjade centrala exekutivkommitténs ordförande Michail Kalinin och andra partiledare till honom att acceptera. Men i början av diskussionen lade Trotskij fram ett egendomligt förslag. Han menade att ingen rapport borde avläggas inför kongressen; därmed skulle man undvika att ge intryck av att den svårt sjuke Lenin kunde ersättas. Hans förslag avvisades, men Trotskij vägrade att läsa upp rapporten i centralkommitténs namn och uppdraget gick i stället till Grigorij Zinovjev. Trotskij vägrade också att åta sig att försvara ”Georgien-affären”, trots att Lenin enträget bett honom göra det. Han hade fattat ett generellt beslut att undvika att ta upp inflammerade frågor vid kongressen trots att han var på det klara med att om han hade läst upp något av Lenins många brev — vare sig det handlade om nationalitetsfrågan eller om monopolet på utrikeshandeln — skulle det aldrig ha blivit tal om att återvälja Stalin som generalsekreterare.

Men bara sex månader efter den tolfte partikongressen initierade Trotskij själv en partiomfattande debatt där han tog upp frågor som brott mot partidemokratin, regimens brutalisering och centralkommitténs felaktiga linje beträffande partistrukturen. I början av debatten föreföll det som om ett betydande antal partimedlemmar — och inte bara unga utan också äldre bolsjeviker — stödde Trotskij. Det verkade efter de första veckorna uppenbart, att politbyrån under Stalins och Kamenevs ledning skulle tvingas göra viktiga eftergifter åt Trotskij och anta en kompromissresolution. Men under dessa månader var Trotskij svårt sjuk och sängbunden och kunde inte personligen tala vid student- och arbetarmöten. Då han återupptog debatten betedde han sig som

om det vore fråga om en vetenskaplig uppgift, han bortsåg från behovet av organisatoriskt arbete bland anhängarna och han avvisade också andra kampmetoder, som på intet sätt kränkte den konventionella partietiken. Det var som om han försökte få partiet att förstå att han, Trotskij, bara ägnade sig åt principfrågor och inte hade minsta intresse av maktproblemet. Det är därför inte förvånande att Trotskij besegrades vid detta tillfälle. Senare försökte han ge en ganska oövertygande förklaring till sitt handlande 1923-1924:

> Jag undvek kamp in i det sista, eftersom den i sina första stadier kännetecknades av en principlös sammansvärjning mot mig personligen. Jag var på det klara med att när en kamp av det slaget väl hade utbrutit skulle den oundvikligen bli utomordentligt intensiv och att följderna kunde bli ödesdigra med tanke på förhållandena under den revolutionära diktaturen. Jag skall här inte diskutera om det var rätt eller fel att till priset av stora personliga eftergifter söka bevara en grundval för kollektivt arbete eller om det var nödvändigt med en generaloffensiv trots det bristfälliga politiska manöverutrymmet. Faktum kvarstår att jag valde det första alternativet. Trots allt ångrar jag det inte. Det finns segrar som för in i en återvändsgränd och nederlag som öppnar nya vägar. Även sedan djupgående politiska meningsskiljaktigheter hade visat sig försökte jag undvika personligt intrigerande och jag försökte argumentera inom ramen för en principiell diskussion. Jag försökte också förhindra att det blev fråga om en strid och därför ville jag att motstridiga bedömningar och prognoser skulle få prövas mot de faktiska förhållandena. Zinovjev, Kamenev och Stalin (vilken till en början var försiktig och gömde sig bakom de båda andra) gjorde tvärtom allt för att påskynda kampen. De var fullt och fast beslutna att se till att partiet inte skulle få tid att överväga meningsmotsättningarna och granska dem erfarenhetsmässigt.[8]

Det är uppenbart att varken Stalin eller Zinovjev (som vid denna tidpunkt öppet gjorde anspråk på att spela den ledande rollen inom partiet) var så samvetsöm. Ett exempel. En kort tid efter Lenins död kom de över ett brev från Trotskij till Tjcheidze. Det hade skrivits 1913 men uppsnappats av polisen, upptäckts i polisarkiven och skickats till det nyligen upprättade partihistoriska institutet. Brevet var fyllt av illvilja och omnämnde Lenin på ett grovt och allt annat än smickrande sätt. Under emigrationsförhållandena var allt detta något fullt normalt; i brev och till och med i publicerade artiklar kom Lenin själv med oförskämda anmärkningar om Trotskij, Karl Radek och andra framstående bolsjeviker — för att nu inte tala om hur han skrev om mensjevikerna (bland annat om några som senare anslöt sig till bolsjevikerna). Men det innebar ett våldsamt slag mot Trotskijs prestige att publicera detta brev vid en tidpunkt då hela kommunistpartiet sörjde den döde Lenin och då sorgen (för att citera poeten Vladimir Majakovskij) hade förvandlats till ”en klarnad och medveten smärta”. Få brydde sig om att jämföra brevets datering med publiceringsdatum trots att en helt ny historisk epok hade inträtt under mellantiden. Alla som läste de sårande avsnitten chockerades av att Trotskij skrivit så orättvist om Lenin till en person som varit mensjevikledare 1917, aktivt motarbetat oktoberrevolutionen och flytt till västerlandet från Georgien 1921. I sin indignation stämplade Trotskij den överlagda vantolkningsaktion Stalin företagit som ett av de värsta bedrägerier som någonsin begåtts och som i sin cynism rentav överträffade de franska reaktionärernas då de förfalskat dokument under Dreyfus-affärens dagar. Och ändå kunde han inte förneka att han hade skrivit det där brevet. Det föreföll som om han hade förtalat den store revolutionsledaren nästan omedelbart efter dennes död. Trotskij insåg att kronologin skulle glömmas bort inför citatet i all dess nakenhet.

En annan faktor som bidrog till Stalins seger över Trotskij var att en stor del av partiapparaten under den första hälften av 1920-talet betraktade Stalin och inte Trotskij som ”sin” man. Vid denna tid var Stalin rättframmare och mer demokratisk i sitt sätt mot partifunktionärerna. Genom att visa att han fäste avseende vid deras åsikter ville han betona att han dragit lärdom av Lenins kritik. Han var lättillgängligare och egentligen inte arrogant utan snarare en smula sträv, vilket

[8] L Trotskij: *Tjto i kak proizosjlo?* (Paris 1929), ss 34-35. [svenska: *Stalins seger*]

var vanligt inom partiapparaten under dessa år. De personer som arbetade i partiapparaten utmärkte sig inte precis som kultiverade eller bildade och för dem betydde ordet intellektuell[9] närmast en svag, ljummen liberal, kanske utan beslutsamhet och proletär styrka.

Jag har redan nämnt Marija Joffes memoarer. Hon var inte bara hustru till Trotskijs nära vän Adolf Joffe utan tillhörde också genom sina egna personliga egenskaper kretsen kring Trotskij. Hon lyckades överleva tjugoåtta år i arbetsläger och emigrerade till Israel 1975. Hon skriver:

> Om det fanns någon människa som Joffe definitivt inte kunde tåla så var det Stalin. Innan sjukdomen fjättrade Adolf Abramovitj vid sängen såg vi Stalin med jämna mellanrum. Till exempel träffades vi i direktionslogen på premiärerna på Bolsjojteatern. Vanligtvis kom Stalin tillsammans med sina närmaste medarbetare — bland annat Vorosjilov och Kaganovitj. . . Han uppförde sig som en vanlig, trevlig människa, ytterst sällskaplig och vänskaplig mot alla, men allt detta var bedrägeri. Jag minns hur han hälsade på mig första gången vi träffades: ”Åh, Marija Michajlovna, javisst, er har jag hört talas om. .” Stalin hade en ovanlig skådespelarbegåvning och kunde skifta mask allt efter omständigheterna. En av hans favoritroller var den jag just har skildrat — den enkle mannen med det öppna hjärtat. . . Adolf Abramovitj var fullständigt på det klara med detta drag och litade aldrig på honom. Långt innan Stalin avslöjade sitt sanna ansikte var måttet rågat för Adolf Abramovitj. . .

Enligt Marija Joffe uppförde sig Trotskij

> som en man som visste sitt värde och var säker på sin position inom partiet. Till skillnad från skådespelaren Stalin, som var beredd att umgås med vem som helst, till och med ovänner, för att främja sina yttersta mål, var det som om Trotskij skapade en osynlig barriär i sina relationer till andra människor; han höll folk på avstånd och även om avståndet kunde variera fanns det nästan alltid där. Det var endast tillsammans med mycket få personer — och till dem hörde Adolf Abramovitj och jag — som han tillät sig verkliga vänskapsrelationer. Trotskijs sätt att föra sig skapade intryck av arrogans och oåtkomlighet och de stalinistiska *appattjikerna* och demagogerna utnyttjade skickligt detta för att misskreditera honom, men ingenting kunde någonsin förmå Trotskij att vara trolös mot sig själv.[10]

Marija Joffe har säkert rätt då hon beskriver Stalins okonstlade vänlighet som en pose. Men det är knappast riktigt att Trotskij alltid var trogen sin egen karaktär. Visst ägnade han sig också ofta åt skådespeleri, även om den roll han valt som ”ledare” inte medförde några större framgångar för honom bland huvudparten av bolsjevikerna vid den tidpunkten.

Det kan alltså sägas, att på detta första stadium i kampen mot Stalin hade Trotskij en viss segermöjlighet endast våren 1923; Lenin, som alltjämt var i livet, hade uttalat sitt otvetydiga erkännande av Trotskij i en rad av sina sista brev och detta kunde ha varit en ofantlig källa till styrka. Men endast några få månader senare, och helt säkert 1924 (då Trotskij parallellt med angreppen på byråkratin började kritisera många NEP-aspekter) hade Trotskij försuttit chansen.

Vissa västerländska historiker har betonat det relativt fördelaktiga i Trotskijs position 1924 och pekat på att han alltjämt hade tre nyckelbefattningar: som befälhavare för Röda armén, som ordförande i revolutionära krigsrådet och som krigskommissarie. De hävdar också att Trotskij 1923-1924 alltjämt var den upp-burne hjälten som lett Röda armén till seger i inbördeskriget och att han därför inte hur som helst kunde avlägsnas från dessa pos ter. Det är riktigt att somliga inom den trotskistiska oppositionen övervägde en militär lösning av konflikten inom partiet och att Stalin, Zinovjev och Kamenev var oroliga för den möjligheten. Men dessa historiker har inte förstått situationens verkliga natur. Röda armén hade aldrig varit något ”lydigt redskap” i Trotskijs händer. Han kunde ge order om angrepp på Warszawa och räkna med att bli åtlydd, men han hade inte den ställningen att han kunde leda armén mot centralkommitténs politbyrå i

[9] Dvs en medlem av ”intelligentian”.
[10] *Vremja i my*, nr 20 (1977), ss 178, 183.

Moskva. Röda armén skulle inte ha kunnat användas som redskap vid en trotskistisk kupp 1924.

En rakt motsatt åsikt framförs av den berömde revolutionäre internationalisten Victor Serge — en veteran från en mängd vänster- och vänsterextremistiska organisationer i olika länder — som var bosatt i Sovjetunionen vid 1920-talets mitt. Han valde trotskisternas sida och arresterades och deporterades i slutet av 1920-talet, men en kampanj i Frankrike för att få honom fri ledde slutligen till att han förvisades från Sovjetunionen 1933. I Nordafrika skrev han under andra världskriget en lång redogörelse för sitt händelserika förflutna och hävdade att Trotskij med arméns stöd lätt kunde ha besegrat Stalin 1924:

> En militärkupp mot Zinovjevs, Kamenevs och Stalins politbyrå var alltjämt fullständigt möjlig och vi såg till att de oppositionella var medvetna om detta alternativ. Om Trotskij hade valt att slå in på denna väg skulle armén och även GPU ha kunnat säkra folkets stöd. Jag vet att Trotskij efter att ha funderat på saken avvisade tanken på att använda styrkorna av respekt för en oskriven lag, som säger att inom en socialistisk regim är det otillåtet att tillgripa medel som normalt används vid uppror mot fienden. Trotskij skrev senare (1935) att det inte skulle ha varit speciellt svårt att avlägsna friktionen Zinovjev-Kamenev-Stalin genom en militär aktion och att det skulle ha kunnat ske relativt oblodigt. Men resultatet skulle ha blivit en snabbare seger för just den byråkrati och bonapartism mot vilken vänsteroppositionen kämpade.[11]

I förordet till den tyska upplagan av Serges memoarer ifrågasätter Erich Wollenberg ganska övertygande Serges version av de faktiska omständigheterna. Han skriver:

> Vi förstod inte den reella situation som uppstått i Sovjetstaten några månader efter Lenins död. Jag hade en viktig befattning i det tyska kommunistpartiet vid denna tidpunkt. Jag var specialist på inbördeskrig och sysslade alltjämt med militärt arbete i Tyskland. Mina åsikter då liknade i mångt och mycket dem som Serge och Trotskij själv skrev om flera årtionden senare.
>
> Men då jag anlänt till Moskva förstod jag snart mitt misstag. Det stod klart för mig att högre befälhavare i Röda armén, till exempel Tuchatjevskij, som blev min vän, beundrade Trotskij som Röda arméns skapare, som människa och som revolutionär men att de samtidigt var kritiskt inställda till hans idéer i allmänhet.
>
> Jag fick befälet över Röda armé-förband, först i landsorten (i Saratov och Volgatyska republiken) och senare i Moskva. Sedan arbetade jag i generalstaben och blev medlem av presidiet för Röda arméns centralklubb. Detta förde mig i nära kontakt med manskapet och genom dem också med den ryska landsbygden. Det rådde inget tvivel om att det högsta militärbefälet hade fullt förtroende för partiets ledning. Detsamma gällde GPU. Inom partiet stödde majoriteten utan tvivel *trojkan*, dvs det styrande triumviratet Zinovjev, Kamenev och Stalin. De nämndes i just denna ordning, med Stalin sist.
>
> Om det hade funnits möjlighet att ändra Sovjetunionens grundlag och hålla val — vem av Lenins efterträdare skulle då ha fått flest röster? Även om resultatet är omöjligt att förutsäga kan vi vara säkra på en sak: med hänsyn till den fientliga inställningen hos bönderna och medelklassen, som i början av 1920-talet kommit att betrakta Trotskij som motståndare till NEP, skulle den överväldigande majoriteten av de röstande ha varit emot Trotskij.
>
> Det är nödvändigt att understryka detta, eftersom ännu i dag trotskister av alla slag och till och med sovjetexperter i Västtyskland och andra länder hävdar i samtal, i press och i television att Trotskij skulle ha haft ”en reell chans” efter Lenins död. Uppenbarligen fortsatte Victor Serge att tro det intill livets slut.[12]

---

[11] Victor Serge: *Vospominanija revoljutsionera 1901-1944* (Wien 1974), ss 263-264. Det franska originalet publicerades i Paris 1951. Serge avled i Frankrike 1947.

[12] Ibid, ss XI-XII. Wollenberg var en tysk revolutionär kommunist som flyttat till Sovjetunionen i början av 1920-talet efter den tyska revoltens slutliga nederlag. Han flydde till västerlandet i början av 1930-talet. Företalet till Serges memoarer var det sista Wollenberg skrev. Han dog 81 år gammal i november 1973.

Trots att det var näst intill omöjligt med en militärkupp eller till och med ett försök till militärkupp under Trotskijs ledning under de förhållanden som rådde 1923-1924 — särskilt sedan ”trotskismen” hade fördömts vid den trettonde partikongressen — började det bland partiets ledare och även i de djupa partileden talas om att det var tillrådligt att avlägsna Trotskij från hans befattningar som ordförande i det revolutionära krigsrådet och som krigskommissarie. Då Trotskij blev på det klara med detta mötte han CK-majoritetens önskemål på halva vägen. Strax före centralkommitténs sammanträde i januari 1925 avgav Trotskij en förklaring. Han började med att lämna en redogörelse för varför han så länge hållit tyst under propagandakampanjen mot honom; därefter skildrade han kortfattat sin syn på motståndarnas huvudargument, och slutligen bad han att få bli befriad från posten som chef för Röda armén. Han skrev:

> Kära kamrater. Vid centralkommitténs förestående plenum är den första punkten på dagordningen frågan om lokalorganisationernas resolutioner angående ”Trotskijs uttalanden”. Eftersom sjukdom hindrar mig att delta i plenarsammanträdets arbete tror jag att jag kan underlätta granskningen av denna fråga genom att göra följande kortfattade tillrättaläggande.
>
> 1) Jag har trott och jag tror alltjämt att det är möjligt att tillföra debatten en tillräckligt imposant dementi (en dementi lika faktisk som principiell) av den anklagelse som har riktats mot mig för att jag skulle söka ”revidera leninismen” och ”nedvärdera” (!) Lenins roll. . . Jag har — och inte enbart till följd av min sjukdom — avstått från alla förklaringar av det skälet att i den debattatmosfär som råder för närvarande skulle varje uttalande av mig i detta ämne — alldeles oavsett tonfall eller innehåll — enbart skärpa dispyten och förvandla den från ensidig polemik till en ännu gällare sammanstötning. Också nu, då jag begrundar diskussionens hela förlopp, tror jag — trots att så många falska och verkligt monstruösa anklagelser har riktats mot mig — att min tystnad var korrekt om man ser till partiets intressen. . .
>
> 8) Som jag redan betonat är mitt enda syfte med dessa synpunkter att göra det lättare för plenumet att avgöra den fråga som är första punkten på dagordningen. Vad beträffar det ofta upprepade påståendet att jag skulle göra anspråk på en ”speciell ställning” inom partiet, att jag vägrar att underordna mig partidisciplinen etc, förklarar jag kategoriskt och utan att gå närmare in på dessa beskyllningar: Jag är beredd att utföra vilket arbete som helst som centralkommittén tilldelar mig, i vilken befattning som helst eller utan någon befattning och, givetvis, under varje slag av partikontroll. Efter den senaste debatten är det knappast nödvändigt för mig att motivera att jag för sakens bästa omedelbart bör befrias från mina skyldigheter som ordförande i det revolutionära krigsrådet.
>
> L Trotskij
>
> Kreml, den 15 januari 1925[13]

Två dagar senare, den 17 januari 1925, antog centralkommittén en resolution som åter fördömde ”trotskismen” och Trotskij själv. Efter att ha räknat upp de olika partidebatter som Trotskij startat efter revolutionen (den första var frågan om Brest-Litovsk-freden) förklarade resolutionen, att ”kamrat Trotskij har inte stött partiet i någon av de stora frågorna på senare tid utan oftast gått emot partiets syn på dessa frågor”. Vidare heter det i dokumentet:

> Efter att ha läst kamrat Trotskijs redogörelse till centralkommittén av den 15 januari 1925 noterar centralkommitténs och centrala kontrollkommissionens plenarsammanträden kamrat Trotskijs beredvillighet att under partikontroll utföra varje uppdrag som anförtros honom och noterar att redogörelsen inte med ett ord erkänner kamrat Trotskijs misstag; i själva verket vidhåller han sitt antibolsjevikiska program och begränsar sig i stort sett till en formell lojalitet.
>
> Utgående från det ovan sagda och särskilt med hänsyn till att kamrat Trotskij trots den trettonde parti-

[13] Detta brev diskuterades på plenarsammanträdet men förekom inte i det officiella referatet. Det publicerades på ryska i Berlin utan angivande av tryckort eller årtal och spreds i Sovjetunionen efter plenarsammanträdet.

kongressens välkända resolution åter aktualiserar frågan om radikala förändringar inom partiledningen och fortsätter att propagera för åsikter som kongressen kategoriskt har avvisat, beslutar centralkommittén och centrala kontrollkommissionens plenarsammanträden:

1. att tilldela kamrat Trotskij den allvarligaste varning med innebörden att partimedlemskap kräver att han underordnar sig partidisciplinen icke blott muntligt utan även i realiteten och att han fullständigt och villkorslöst tar avstånd från varje slag av kamp mot leninismen.

2. Med tanke på att ledningen av armén är otänkbar om den inte stöds av hela partiets auktoritet; med tanke på att det om sådant stöd icke förefinns är risk för att arméns järndisciplin undermineras; med hänsyn till att en konferens med de politiska kadrerna och en fraktion inom det revolutionära krigsrådet redan har begärt att han befrias från sina militära uppgifter; och, slutligen, med hänsyn till att kamrat Trotskij själv i sin förklaring av den 15 januari har erkänt att sakens bästa kräver att han 'omedelbart befrias från sina skyldigheter som ordförande i det revolutionära krigsrådet' har beslut fattats innebärande att det icke längre är möjligt för kamrat Trotskij att fortsätta arbetet i det revolutionära krigsrådet...

4. Debatten är härmed till ända.[14]

Något bör också sägas om Grigorij Zinovjevs opposition, som senare skulle bli ”den förenade oppositionen”. Zinovjev och Lev Kamenev inledde sitt angrepp på Stalin 1925, men till skillnad från Trotskij hade de ingen egentlig möjlighet att lyckas. Zinovjev må ha varit en ganska erfaren *apparattjik*, men det var endast inom partiorganisationen i Leningrad som det var möjligt för honom att skapa en lojal *apparat*. Och trots att Kamenev var ojämförligt mycket mer bildad än Stalin saknade han den nödvändiga beslutsamheten och politiska ambitionen. Slugt provocerade Stalin dem att träda fram — och så uppträdde de i sin roll som en ”ny” opposition innan de hunnit förbereda något integrerat, övertygande program. Och eftersom Kamenev och Zinovjev båda hade deltagit ytterst aktivt i kampen mot Trotskij och trotskismen var det politiskt och psykologiskt omöjligt för dem att liera sig med Trotskij och dennes fraktion 1925, trots att endast ett förbund av detta slag kunde ge dem någon segerchans. När de slutligen närmade sig Trotskij ett år senare hade de redan lidit ett förkrossande nederlag. Men vid den tidpunkten skulle en allians mellan Zinovjev, Kamenev och Trotskij knappast ha kunnat stärka oppositionen; effekten skulle snarast ha blivit den motsatta. Även om ”den förenade oppositionen” omfattade många aktade personer, vilka hade gjort partiet stora tjänster i det förgångna, var det fråga om generaler utan armé, emedan den stora massan av partimedlemmar hade föga förtroende för detta nya oppositionsblock.

Konflikten med oppositionen pågick en tid och uppvisade en mängd kastningar och kovändningar. Men de fördelaktiga tillfällena lät man gå sig ur händerna. Oppositionen lyckades inte öka sin auktoritet, huvudsakligen av det skälet att Grigorij Zinovjev ständigt vacklade medan Lev Trotskij med sin arrogans och sitt förakt för organisatoriskt arbete vägrade att använda alla de medel som är tillåtna i den legitima politiska kampen.

Hösten 1927 begick den framstående diplomaten och partimannen Adolf Joffe självmord. Svårt sjuk och med smärtor som var outhärdliga tog Joffe livet av sig sedan centralkommitténs medicinska kommission hårdnackat vägrat honom behandling utomlands. Joffe skrev ett långt avskedsbrev till Trotskij. En timme innan han begick självmord ringde han upp honom och bad honom komma omedelbart. Men Trotskij blev fördröjd och GPU-agenter hann före honom till Joffes våning. Och det var GPU-agenterna som fick tag i Joffes brev. Men Trotskij fick kännedom om brevet redan samma dag — vid den tidpunkten var det omöjligt att dölja eller förstöra ett sådant brev — och därefter överlämnades det snart till honom. I ett tillägg gav Joffe Trotskij tillåtelse att använda brevet i kampen mot Stalin och att i det syftet göra ändringar eller korri-

[14] Från det stenografiska referatet av januariplenumet.

geringar om han så önskade. ”Jag ber Er rentav”, skrev Joffe, ”att stryka allt som verkar överflödigt och lägga till vad Ni anser nödvändigt. Farväl, min käre vän.” Men politbyrån beslöt att omedelbart publicera Joffes brev utan att Trotskij fått redigera det. Det trycktes i december 1927. I brevet skriver den 44-årige Joffe, en av Trotskijs närmaste vänner:

> . . .Det ögonblick har kommit då mitt liv mist all mening och jag känner mig därför tvingad till uppbrott. . . I flera år har partiets ledning — helt i linje med dess allmänna politik att inte ge oppositionens medlemmar arbete — vägrat att ge mig någon tjänst i parti- eller regeringsapparaten, där jag skulle ha kunnat utnyttja min förmåga till det yttersta. . .
>
> Först — och med största tvekan — ägnade jag mig åt undervisning och forskning och jag gick helt upp i denna sysselsättning, som jag alltid tidigare betraktat som en sista reträtt sedan jag totalt invalidiserats. Det var svårt för mig i början, men efterhand engagerades jag av mitt arbete och jag började hoppas, att mitt liv kanske alltjämt hade en viss mening. . .
>
> Men min hälsa har oavbrutet försämrats. Den 20 september kallades jag av centralkommitténs medicinska kommission till en specialistundersökning. . . De professorer som undersökte mig förklarade kategoriskt. . . att jag inte fick tillbringa en enda dag i onödan i Moskva eller en enda timme utan läkarbehandling och att det var nödvändigt för mig att resa till lämpligt sanatorium utomlands. . .
>
> Ungefär två månader har gått utan att den medicinska kommissionen (som ju trots allt ordnat med läkarundersökningen) har rört ett finger för att ombesörja någon resa utomlands eller ens någon läkarbehandling här. Tvärtom har Kreml-apoteket, vilket alltid försett mig med de läkemedel mina läkare ordinerat, sedan en tid inte haft tillstånd att göra det; detta innebär faktiskt att jag har berövats den fria läkarvård som jag tidigare fått. . .
>
> Slutligen fjättrades jag för nio dagar sedan vid sängen. Det värsta var att min sjukdom åter blivit akut och att jag måste utstå otroliga smärtor. . . Men under dessa nio dagar har jag inte fått någon som helst läkarbehandling. Ingen av läkarna från centralkommittén har besökt mig. . . Och i kväll underrättade en av dem, Potiomkin, min hustru om att centralkommitténs medicinska kommission beslutat att icke skicka mig utomlands...
>
> Professor Davidenkov anser att recidivet beror på den stress jag har utsatts för de senaste veckorna...
>
> Jag anser det omöjligt att tolerera en sådan situation då partiet i tysthet samtycker till att Ni utesluts ur dess led, även om jag inte hyser något som helst tvivel om att det kritiska ögonblick förr eller senare skall komma då partiet tvingas stöta bort dem som har drivit det till en sådan skändlighet. . . I den meningen är min död en *protest* av en kämpe som hamnat i ett sådant förnedringstillstånd att han inte kan reagera på något annat sätt. Efter tjugosju års revolutionärt arbete i ansvariga befattningar har jag försatts i en sådan situation att allt som återstår för mig är att skjuta mig en kula för pannan. Detta visar helt enkelt — på ett annat sätt — den nuvarande partiregimens natur. . .
>
> Åratal av gemensamt arbete och, vågar jag hoppas, personlig vänskap förenar Er och mig, käre Lev Davidovitj. Detta ger mig rätten att innan jag lämnar Er tala om på vilken punkt jag tror att Ni har tagit miste. Jag har aldrig tvivlat på att Ni valt den rätta vägen... Men jag har alltid ansett att *Ni saknade Lenins obändiga vilja, hans orubbliga karaktär... Politiskt har Ni alltid haft rätt*... Men Ni har ofta övergivit Er korrekta åsikt för någon överskattad överenskommelse eller kompromiss... Detta har jag velat säga Er många gånger, men det är först nu, som ett sista farväl, som jag kunnat förmå mig till det.[15]

Som vi ser ställde sig till och med Joffe, som kände Trotskij bättre än någon annan, på sitt finkänsliga sätt kritisk till hans obeslutsamma agerande, hans brist på fasthet och hans

[15] *Bolsjeviken*, nr 23-24 (1927). I sina memoarer förnekar Marija Joffe att hennes man skulle ha skrivit brevet, men hon lägger inte fram några bevis för detta. Trotskij ifrågasatte aldrig brevets äkthet (det publicerades i *Bolsjeviken*), trots att han bara fått en kopia av det. I sina memoarer klagar Trotskij endast över att *Bolsjeviken* publicerade brevet in extenso, trots att Joffe hade givit honom tillstånd att redigera det.

undvikande av verklig maktkamp, vilket bidrog till hans nederlag i striden med Stalin.

Vi skall nu ägna oss åt en helt annan fråga: Skulle Stalin ha kunnat besegras av höger-oppositionen vid sammanstötningen med den 1928-1929?

Rent allmänt kan frågan besvaras med ja. Högeroppositionen hade en rad fördelar, som generellt hängde samman med dess ekonomiska program. Den politik som bar Bucharins och hans anhängares signum hade sina brister, vilka blev uppenbara just 1927. Men de flesta av dem kunde ha reparerats utan att man behövt ta avstånd från NEP, som ingalunda hade spelat ut sin roll. När allt kommer omkring var det på grundval av Bucharins idé om NEP — vilken antagits som partiets ”generallinje” — som de mycket väsentliga framstegen gjorts inom industri och jordbruk åren 1924-1927.

Men i slutet av 1927 genomförde Stalin och männen kring honom en abrupt förändring i partiets ekonomiska politik, en förändring som inte bara krävde en våldsam offensiv mot kulakerna [storbönderna] utan som också i realiteten innebar att NEP övergavs och till och med att man återvände till vissa ”krigskommunistiska” element. Alla dessa åtgärder var diametralt motsatta de beslut som hade fattats vid den nyss avslutade femtonde partikongressen. Trots att vänsteroppositionens ledare hade uteslutits ur partiet vid denna kongress övertog Stalin en mycket stor del av deras ekonomiska program, men hans egna förslag var långt mer extrema än någonting som Zinovjev eller Trotskij någonsin hade föreslagit.

Vid centralkommitténs första plenum efter den femtonde kongressen begärde Stalin — uppenbarligen för att få fria händer inför nästa fas i kampen — att bli befriad från sina plikter som partiledare:

> Jag tror att det med hänsyn till den situation i vilken partiet tills helt nyligen befunnit sig var nödvändigt att jag innehade denna befattning [dvs som generalsekreterare] i egenskap av en person som är ganska rättfram och som kunde fungera som ett slags motgift mot oppositionen. Men i dag är situationen en annan. . . Oppositionen har inte bara besegrats utan också utstötts ur partiet. Enligt min mening bör också Lenins instruktioner följas. Därför ber jag centralkommitténs plenum att befria mig från befattningen som generalsekreterare. Jag försäkrar er, kamrater, att partiet har allt att vinna på detta.[16]

Stalin insisterade på omröstning om förslaget. Förslaget avvisades enhälligt (en person avstod). Det verkade som om plenarsammanträdet hade givit Stalin fria händer. Och han använde sig ofördröjligen av det.

Reaktionen blev till en början förvirrad. Stalins plötsliga brytning med den accepterade ekonomiska politiken tydde på att man tänkte välja en totalt ny kurs, slå in på en aldrig kartlagd väg. Men den vaga obehagskänslan växte alltmer till ett påtagligt missnöje, både bland partiets ledare och inom avsevärda delar av partiapparaten på de lägre och mellersta nivåerna.

Någon tid dessförinnan, 1926, hade Trotskij och Zinovjev gjort en egen klassificering av de ideologiska strömningar som förekom i partiet. Enligt deras schema omfattade centralkommittén en ”högerströmning” under Bucharins ledning och en ”centristisk *apparattjik*-grupp” ledd av Stalin. Vid den tidpunkten förnekade både Stalin och Bucharin häftigt att det förekom några allvarliga meningsskiljaktigheter dem emellan och slog ifrån sig påståendet om en ”högeravvikelse” på högsta nivå i partiet. Men Stalins häftiga, oväntade vänstervridning gjorde det uppenbart att det i själva verket fanns en mera modererad linje inom centralkommittén och en mera sansad ledargrupp med — skulle det visa sig — Bucharin i spetsen.

Vid denna tidpunkt hade Nikolaj Bucharin en ofantlig auktoritet i partiet. Åren 1925-1927

[16] Från ett opublicerat stenografiskt referat av plenumet.

betraktades han inte helt omotiverat som bolsjevismens främste teoretiker. Man skulle också kunna påstå, att det efter vänsteroppositionens nederlag uppstått ett slags ”duumvirat” bestående av Stalin och Bucharin. I detta kompanjonskap var Stalin alltid den starkare, men just då gjorde han inget märkbart försök att betona sin personliga överlägsenhet inom partiledningen.

Bucharins ställning var utan tvivel mycket stark. Han var inte bara medlem av politbyrån utan också ordförande i Komintern och chefredaktör för partitidningen *Pravda* och partitidskriften *Bolsjeviken*. Den första volymen av *Lilla sovjetencyklopedin* (1928) innehåller följande biografiska notis om Bucharin:

> Bucharin, Nikolaj Ivanovitj (född 1888), en av VKP(b):s[17] ledare och teoretiker, medlem av dess centralkommitté och politbyrå, chefredaktör för *Pravda*, medlem av Kominterns exekutivkommitté. . I egenskap av en av VKP(b):s mest framstående personer är Bucharin också ledare inom den kommunistiska internationalen och en av dess auktoritativa företrädare. Alltsedan dess grundande har han spelat en aktiv roll vid alla kominternkongresser, plenarsammanträden och annan verksamhet, avlagt rapporter och hållit tal i de viktigaste frågorna. . . I VKP(b):s led intar Bucharin en av de främsta och mest framstående platserna och är en av dess mest markanta personligheter. Han är en högt spirituell person, kvicksilveraktig, ivrig att omfatta tillvaron i alla dess yttringar, alltifrån djupt abstrakta idéer till gorodki-spel.[18] Okynnig i samtal och artiklar är han absolut strikt vad gäller sitt personliga beteende men samtidigt överseende med sina kamraters smärre brister. Som polemiker är han skarp och kritisk, men han är mycket tillgiven sina kamrater. Man bör också nämna hans djupa uppriktighet, hans kvickhet, omfattande bildning, förmåga att snabbt sätta sig in i andras tankegångar och hans oförtröttliga munterhet. Alla dessa egenskaper har gjort Bucharin till en av den ryska revolutionens mest omtyckta personligheter. Bucharin har ett lysande abstrakt intellekt. Som författare började Bucharin sin bana med en studie över teoretiska ekonomiska problem och på detta område visade han en sällspord kunnighet. Bucharin har förmågan att lämna nya, intressanta bidrag till alla de många teoretiska frågor som väcker hans intresse. . .[19]

Och denna beskrivning förekom inte i någon hyllningsartikel med anledning av någon högtidsdag utan i en vanligtvis torr och strikt encyklopedi, där ingen annan partiledare porträtterats på detta varma, intima sätt.

Mot slutet av 1920-talet hade Bucharin många vänner och anhängare. Den så kallade ”Bucharinska skolans” lärjungar hade ledande befattningar inom agitations- och propagandaapparaten och inom systemet för partiskolning. Bucharins båda främsta politiska allierade i politbyrån var Rykov och Tomskij. Rykov var ordförande i folkkommissariernas råd och samtidigt ordförande i arbets- och försvarsrådet — två nyckelbefattningar som Lenin innehaft till sin död. Tomskij var chef för fackföreningarna.

En rad framstående personer i centralkommittén — bland annat Kalinin, Petrovskij, Smirnov, Kaminskij, Tjubar, Uglanov och till och med Mikojan — sympatiserade uppenbarligen med Bucharins mera moderata linje., Hans inställning stöddes också av många framstående officerare och GPU-män. Det förekom slutna sammanträden med centralkommittén då till och med Vorosjilov och Jagoda opponerade mot några av Stalins förslag.

Och ändå lyckades högeroppositionen inte dra nytta av denna fördelaktiga situation. Dess främsta ledare — och i synnerhet Bucharin själv — visade sig otillräckliga som politiker. Bucharin var utmärkt när det gällde teoretiska frågor och han var en man med stor charm, men för att kunna

---

[17] All-unionella kommunistpartiet (bolsjevikerna) var det officiella namnet på partiet fram till den nittonde partikongressen i oktober 1952, då det blev Sovjetunionens kommunistiska parti (SUKP).
[18] Ett slags kägelspel.
[19] *Malaja sovjetskaja entsiklopedija*, vol 1 (Moskva 1928), ss 11-12.

leda fraktionskampen mot Stalin var han alltför ädel och älskvärd. I själva verket existerade det ingen organiserad högeropposition inom partiet 1928-1929. Inte heller bildade Bucharin någonsin något slags partifraktion, trots att det alltjämt hade varit fullt möjligt att göra det. Bucharins anhängare hade inte ens förmågan att framtvinga en allmän partidebatt fast en sådan enligt partistadgan borde ha varit obligatorisk med hänsyn till meningsmotsättningarna inom ledningen. Bucharin lyckades aldrig skissera något slag av brett program i stil med dem som vänstern flera gånger hade presterat åren 1925-1927.

Då Stalin i december 1927 föreslog ”extraordinära åtgärder” mot kulakerna antogs hans resolution och Bucharin, Rykov och Tomskij röstade för den. Inte förrän i maj 1928 började Bucharin, stödd av flera medlemmar av den ”Bucharinska skolan” (bl a Maretskij och Astrov), att försiktigt kritisera Stalins politik. Först mot slutet av 1928, då Stalin föreslog att de ”extraordinära åtgärderna” skulle fortsätta under följande spannmålsupphandling, opponerade sig Rykov, Bucharin och Tomskij mot honom, men hans plan antogs ändå av politbyråns majoritet.

Trots högerns passivitet blev Stalins sårbarhet snart uppenbar. I denna situation beslöt han söka stöd hos den tidigare vänsteroppositionen, som betraktade högerfraktionen som farligare för revolutionen än centristgruppen kring Stalin. Det var vid denna tidpunkt som Trotskij utropade i ett brev: ”Med Stalin mot Bucharin? Ja. Med Bucharin mot Stalin? Aldrig!”

Det är knappast förvånande att många av vänsterns ledare kände en viss skadeglad tillfredsställelse då de bevittnade konflikten mellan Stalin och Bucharin; de började till och med återvända till partiet för att stödja Stalins grupp mot högeravvikelsen. Det vore emellertid fel att påstå, att det ägde rum en verklig politisk kamp under dessa avgörande månader. Det är visserligen riktigt att Bucharin sände ett konfidentiellt brev till politbyråns medlemmar i vilket han framlade sina rekommendationer. I privatsamtal började han kalla Stalin ”trotskist”. Flera dokument som kritiserade politbyråns nya politik cirkulerade inom partiledningen. Före centralkommitténs juliplenum 1928 försökte Bucharin göra vissa organisatoriska förberedelser och han räknade med att kunna säkra en majoritet både inom politbyrån och vid plenarsammanträdet. Plenarsammanträdet resulterade i en kompromiss och Bucharin betraktade en del av dess beslut som en seger för sin sida. Men i det stora hela var plenarsammanträdet ingen triumf för Bucharin och han vann inte heller makt. När dagen var slut var det Stalin som hade stärkt sin position.

Den 30 september 1928 publicerade Bucharin i *Pravda* sin berömda artikel ”En ekonoms anteckningar”, där han gjorde invändningar mot den forcerade industrialiseringen och vissa andra drag i Stalins ekonomiska politik. Politbyrån svarade med en fördömande resolution, som godkänts av en majoritet, och det var nu som Stalin inledde offensiven mot högern. Många av Bucharins anhängare avskedades från sina redaktörsbefattningar i partiets tidningar och tidskrifter liksom från en rad institutioner som sysslade med ideologiska angelägenheter. Bucharin och hans allierade gjorde endast svagt motstånd mot detta angrepp.

Om den zinovjevska vänsteroppositionens starka fäste hade varit partiorganisationen i Leningrad blev moskvaorganisationen under Uglanovs ledning högerns högborg 1928. Hösten 1928 riktade Stalins drabanter med dennes påtagliga men dolda stöd sin uppmärksamhet mot Uglanov och moskvaledarna. Under de dagar då Uglanovs öde hängde på en tråd befann sig Bucharin på semester i Kislovodsk; passivt åsåg han vad som skedde men gjorde inget försök att stödja sina allierade. Efter återkomsten till Moskva angrep Bucharin flera gånger Stalin vid politbyråns sammanträden, men partiet i stort hörde aldrig talas om hans attacker. Han försökte använda sig av avgångshotet som ett taktiskt vapen i kampen, men Stalin var ännu inte beredd att förlora Bucharin, vars politiska kapital alltjämt var kolossalt. Stalin gjorde rentav ett antal formella eftergifter samtidigt som han fortsatte att underminera högern genom att använda kulissintrige-

randets beprövade metoder. Bucharin befann sig snart i minoritetsställning överallt, också i *Pravdas* redaktionsledning. I den fackliga centralorganisationen besegrades Tomskij på en rad avgörande punkter och avlägsnades från befattningen som ordförande i all-unionella fackföreningsrådet sommaren 1929. Mot slutet av 1928 var det redan uppenbart att Stalin hade vunnit en avgörande seger över högern, trots att det aldrig förekommit någon öppen diskussion om tvistefrågorna. Först då, efter det politiska nederlaget, bröt Bucharin tystnaden. Han publicerade flera artiklar som kritiserade Stalins politik, dock utan att nämna dennes namn. Han avvisade denna politik i alla enskildheter — men det skedde endast på ett politbyråsammanträde. Tillsammans med Tomskij och Rykov skisserade han ett alternativt politiskt och ekonomiskt program (”de tres plattform”) och detta lästes också upp (av Rykov) på ett sammanträde i politbyrån, men det blev aldrig föremål för någon allmän partidebatt och det skickades inte ens till centralkommittén.

Trots att femårsplanens ursprungliga mål redan hade ifrågasatts av högern föreslog Stalin plötsligt i februari 1929 en drastisk revidering uppåt av femårsplanens industriella planmål. Han rekommenderade också att kollektiviseringen skulle forceras och att det ”bidrag”, som avkrävdes bönderna, skulle ökas för att en snabbare industrialiseringstakt skulle kunna säkras. Dessa ytterligt hänsynslösa och orealistiska förslag sanktionerades emellertid av politbyråns majoritet. Bucharin, Rykov och Tomskij avstod från att rösta och begärde åter att befrias från sina poster. Men deras avskedsansökningar beviljades inte.

Först vid centralkommitténs aprilplenum 1929 försökte sig Bucharin på en öppen konfrontation med Stalin, som han anklagade för militär och feodal exploatering av bönderna, för att ha gjort slut på NEP, återupprättat en byråkratisk statsapparat och plundrat landsbygden. I klara ordalag fördömde Bucharin med rätta Stalins tes att klasskrigets karaktär skärps ju mer man närmar sig socialismen. Han förklarade:

> Denna egendomliga teori upphöjer ett empiriskt faktum — att en intensifiering av klasskampen för närvarande äger rum — till en oundviklig lag i vår utveckling. Enligt denna egendomliga teori kan det förefalla som om svårigheterna kommer att bli allt fler och klasskampen skärpas ju närmare socialismen vi kommer och som om vi på själva tröskeln till socialismen uppenbarligen antingen kommer att börja ett inbördeskrig eller falla ned vid vägkanten och dö av svält.[20]

Men Bucharins tal och en stor del av det stenografiska referatet från aprilplenumet har aldrig publicerats i Sovjetunionen. Bucharin vägrade blankt att delta i partikonferensen i april, trots att han hade invalts i dess presidium.

Vi ser alltså att Bucharin och hans politiska allierade faktiskt gav upp utan att bjuda Stalinfraktionen något allvarligt motstånd — på samma sätt som Trotskij hade avstått från maktkampen under de avgörande månaderna 1923.

Den amerikanske historikern Stephen Cohen har gjort en subtil analys av kampen i partiet i slutet av 1920-talet. Han skriver:

> Men hur skall då Stalins ensidiga politiska seger över Bucharin förklaras? Bland de många omständigheter som gynnade generalsekreteraren var den viktigaste kampens smala arena och hemliga natur. Denna situation, som hade underblåsts av Bucharin, Rykov och Tomskij, begränsade konflikten till partihierarkin, där Stalin var den starkaste, och neutraliserade Bucharin-gruppen, som hade sitt fäste utanför den högsta partiledningen och faktiskt utanför själva partiet.[21]

---

[20] Ur ett opublicerat stenografiskt referat av plenumet.

[21] Stephen F Cohen: *Bukharin and the Bolshevik Revolution* (New York 1973), s 322. [svenska: *Bucharin och den ryska revolutionen*]

Stalin och hans drabanter stämplade ofta högern som en ”kulak-avvikelse” och beskrev Bucharin själv som kulak- och borgarelementens språkrör. Det råder inget tvivel om att Bucharins mera moderata inställning utövade en större lockelse på de borgerliga nepmännen i Sovjetunionen, på samma sätt som just detta skikt hade funnit den Nya Ekonomiska Politiken fördelaktigare än ”krigskommunismen”. Men oberoende av vem som hade fördel av dess avskaffande skulle en fortsättning av krigskommunismen ha blivit ödesdiger för bolsjevikregimen och proletariatets diktatur. Därför var det ärkedemagogi att hävda, att Bucharins grupp representerade en ”kulak-avvikelse”. Det var inte bara kulakerna som hade godkänt Bucharins linje — den hade gillats av huvudparten av mellanbönderna och arbetarna och uppenbarligen också av partiets och fackföreningarnas aktivister på de lägre nivåerna. En stor del av stadsbefolkningen sympatiserade likaså med hans inställning. Och hur ”småborgerliga” dessa grupper och skikt än må ha varit kan inga etiketter dölja det faktum att de representerade folkflertalet i landet och ingen respektabel politiker hade rätt att bortse från deras åsikter.

Som Cohen så riktigt påpekar

> var Bucharins tragedi och kärnpunkten i hans politiska dilemma hans motvilja mot att vädja till dessa känslor hos folket. Vad beträffar befolkningen i allmänhet är hans motsträvighet enkel att förklara. Den berodde på den bolsjevikiska dogmen om att politik utanför partiets ram är potentiellt kriminell för att inte säga kontrarevolutionär. Det var en åsikt som förstärktes av en rädsla, som både majoritets-och oppositionsgruppen delade, för att fraktionsvädjanden till befolkningen skulle kunna utlösa ”en tredje kraft” och partiets sönderfall. Därav axiomet att dispyter inom partiet inte ens fick föras inför en publik av icke-partimedlemmar. . . Bucharin, Rykov och Trotskij, som var säkra på att Stalins kurs var riskabelt impopulär och ekonomiskt katastrofal, fortsatte icke desto mindre att tiga om saken inför nationen. . . Bucharins motvilja mot att föra ut kampen mot Stalin till partiet i stort berodde på liknande hämningar. Partipolitik utanför ledarnas arena hade också blivit suspekt. . . Han underordnade sig ”partienigheten och partidisciplinen” och den trångsynta, intoleranta politik han bidragit till att skapa. Han skydde öppen ”fraktions-kamp” och måste därför begränsa sig till ineffektiva ”kulissintriger”. . . vilka det var lätt för hans fiender att utnyttja. Hans ställning var politiskt absurd: samtidigt som han hyste ett våldsamt förakt för Stalin och dennes politik förblev han alltigenom återhållsam och motsträvig som oppositionsman.
>
> Bortsett från offentliga vädjanden, som var alltför subtila för att fungera effektivt, stod Bucharin, Rykov och Tomskij därför i maskopi med Stalin genom att begränsa den ödesdigra konflikten till en liten privat arena där de ”ströps bakom partiets rygg”. Det är i denna kontext Stalins avgörande seger måste förklaras.[22]

Bucharin beskrev en gång sig själv som ”den sämste organisatören i Ryssland” och av denna anledning var han oförmögen att bilda en effektiv fraktion inom partiet. Stalin å sin sida var i grunden en mästare i att organisera med apparatens hjälp. Ändå bör man hålla i minnet att Stalin vid 1920-talets slut ännu inte besatt någon obegränsad makt. De viktigaste besluten fattades av en grupp bestående av mellan tjugo och trettio personer, bland annat vissa nyckelpersoner i centralkommittén vilka ledde de viktigaste organisationerna ute i landet.

Cohen skriver:

> Som administratörer och politiker anslöt de sig ofta till generalsekreteraren. Men de flesta av dem var inga själlösa politiska kreatur utan hade blivit betydande, självständiga ledare av egen kraft. De var hårdhudade, pragmatiska och inriktade på inrikes angelägenheter och deras kollektiva åskådning dominerades alltmer av problemen att förvandla Sovjetryssland till ett modernt industrisamhälle, en strävan som förstärktes av krigsrädslan 1927 och som hotades av spannmålskrisen 1928. I betydande utsträckning var kampen mellan Bucharin och Stalin en kamp om deras stöd — en kamp där problem

[22] Ibid, ss 323-325.

> och ”argument” spelade en viktig roll.
>
> I april 1929 hade dessa inflytelserika personer valt Stalin och säkrat hans majoritet inom den högsta ledningen. Det förefaller klart att de hade gjort det mindre på grund av hans byråkratiska makt än därför att de föredrog hans ledning och politik. I viss mån var deras val utan tvivel ett uttryck för att de identifierade sig med generalsekreteraren som kraftfull ”praktisk politiker” jämfört med vilken den ädle, teoretiskt lagde Bucharin kanske framstod som ”en pojkvasker”.[23]

Det är alldeles riktigt att många av toppledarna hyste allvarliga farhågor beträffande Bucharins program; det var inte verkligt välgrundat eller väl genomtänkt och det innehöll flera påståenden som stod klart i strid med den ortodoxa bolsjevismens dogmer. Dessutom var det Bucharins politik 1925-1927 som hade lett till spannmålskrisen och varken Stalin eller Bucharin kunde finna någon lämplig väg ut ur den. Vissa av Bucharins idéer präglades av pessimism och rentav defaitism och avslöjade att högern i många avseenden var villrådig. De önskade en förändring av politiken, men det var aldrig deras mål att hålla Stalin borta från makten, eftersom de själva var rädda för ansvarsbördan.

Många partiledare var mer imponerade av Stalins förslag än av den försiktiga, obeslutsamma inställning som var så typisk för Rykov och Bucharin. En liknande attityd var påtaglig inom Komsomols (Ungkommunistiska förbundet) ledning, där det tidigare hade funnits en avsevärd entusiasm för Bucharin. Vad dessa personer främst brydde sig om var snabba framsteg, att man fann ett sätt att snarast övervinna krisen. De kunde inte i förväg känna till hur Stalins politik skulle bli 1932-1933 när de slog in på hans väg nu.

I varje fall behövdes det efter centralkommitténs aprilplenum bara några månader av bittert fördömande i pressen för att högerns motstånd skulle krossas. Bucharin, Rykov och Tomskij tvingades kapitulera och skriftligt medge att deras åsikter hade varit felaktiga och alla centralkommitténs beslut riktiga. Mot slutet av 1929 kunde det förefalla som om Stalin inte längre hade några motståndare i centralkommittén. I centralkommitténs hyllning till Stalin på dennes femtioårsdag kallades han ”Lenins främste, pålitligaste, trognaste lärjunge och stridskamrat”. Det visade sig att ingen annan än Stalin hade varit Lenins ”närmaste och lojalaste” medhjälpare under oktoberrevolutionen; det var Stalin som av partiet hade sänts att ”organisera segern på de mest avgörande frontavsnitten under inbördeskriget”. Det hette, att ”Ni förenar som ingen annan en djup teoretisk kunskap om leninismen med förmågan att djärvt genomföra den i praktiken i den revolutionära kampens olika faser. Detta har bidragit till att partiet har kunnat utföra de svåraste historiska uppgifter med minimala tids- och styrkeförluster; det har bidragit till att partiet har kunnat bevara en äkta leninistisk enighet.” [24]

Stalin skrev som svar:

> Era hälsningar och gratulationer uppfattar jag som en hyllning till det stora parti och den arbetarklass som födde mig och fostrade mig. . . Hys inga tvivel, kamrater, om att jag är beredd att också i fortsättningen viga all min kraft, all min förmåga och, om så skulle krävas, allt mitt blod, droppe för droppe, åt arbetarklassens sak, åt den proletära revolutionen och världskommunismen.[25]

Men detta var intet annat än ord. Stalin hade inte för avsikt att blöda för kommunismens sak. Tvärtom var han — som det följande årtiondet skulle visa — beredd att utgjuta arbetarnas och böndernas, kommunisternas och ickekommunisternas blod, hela floder av blod, för att kunna behålla och utvidga sin personliga makt.

---

[23] Ibid, ss 327-328.
[24] Stalin: *Sbornik statej k 50-letiju so dnja rozjdenija* (Moskva-Leningrad 1929), ss 8-11.
[25] Ibid, s 271.

4. Kriget mot bönderna

Början av 1930-talet var en tid av snabb industriutveckling, speciellt inom den tunga industrin och elkraftindustrin. Trots att få av den första femårsplanens mål uppnåtts på utsatt tid — för att inte tala om Stalins planer på ”störtindustrialisering” 1929 — skedde en avsevärd industriell produktionsökning, en bedrift som var särskilt imponerande mot bakgrund av krisen och depressionen i kapitalistvärlden. Politiskt utvecklade sig emellertid det centrala dramat på landsbygden: det var under dessa år som jordbruket kollektiviserades i den stalinistiska varianten och ”kulakerna likviderades som klass”.

1920 publicerade en framstående person inom den kooperativa rörelsen, ekonomen AV Tjajanov, en bok under pseudonymen Ivan Kremnev. Den hade titeln ”Min bror Aleksejs resa till bondeutopins land”. Det hade varit ett år av tilltagande spänning mellan stad och landsbygd och landet hade drabbats av en våg av bondeuppror. Då Tjajanov skildrade konfliktens fortsatta utveckling, spådde han att landsbygden till sist skulle besegra staden. Som ett första steg i hans scenario skulle bönderna få rösträtt i likhet med stadsbefolkningen och ta makten med parlamentariska medel. 1932 skulle makten i Ryssland innehas av bondepartiet, som skulle utfärda dekret om att städerna efterhand skulle förstöras. 1937 skulle stadsbefolkningen resa sig i protest mot landsbygdsdominansen, men upproret skulle slås ned varefter en gradvis upplösning av städerna skulle äga rum samtidigt som de uppgick i de omgivande landsbygdsdistrikten, och fram emot 1984 skulle Ryssland vara ett land helt bestående av byar och åkerjord.[1]

Men relationerna mellan stad och land skulle utvecklas på ett sätt som föga liknade Kremnev-Tjajanovs fantasivärld. Det finns i dag en ofantligt omfattande litteratur om Stalins misstag och förbrytelser under kollektiviseringen och jag har utförligt uppehållit mig vid frågan i *Låt historien döma*. Utan att närmare gå in på redan välkända förhållanden vill jag här påpeka, att det fanns ett definitivt samband mellan kollektiviseringen och utbrottet av den nya kampanjen mot religionen och kyrkan.[2]

Efter en period av lugn i förhållandet mellan kyrka och stat återupptogs en ljudlig antireligiös propaganda 1928 och på hösten samma år tydde allt på en våg av terror mot kyrkan. Ryska ortodoxa kyrkan var inte det enda målet — alla religiösa organisationer och grupper utan undantag utsattes för förföljelse. Den snabba industrialiseringens och kollektiviseringens start sammanföll alltså med försök att med våld utplåna ”den religiösa vidskepelsen”. 1928-1929 stängdes alla kloster, bland vilka många hade fungerat som mönstergilla jordbrukskollektiv, och tusentals munkar deporterades till Sibirien. I mitten av 1929 höll centralkommittén en antireligionskonferens, vilken några dagar senare följdes av de kämpande ateisternas andra allunionella kongress. Denna ackompanjerades av en iögonenfallande upptrappning av den antireligiösa terrorn, men tyngdpunkten försköts från stad till landsbygd. Uppenbarligen uppfattades religionen som det centrala hindret för kollektiviseringen. Beslutet om

---

[1] En redogörelse för Tjajanovs bok publicerades i emigranttidningen *Russkaja mysl* (Paris) den 27 november 1975. Tjajanovs liv slutade tragiskt. Anklagad för att ha bildat ett så kallat ”de arbetande böndernas parti”, som aldrig existerat i sinnevärlden, arresterades Tjajanov 1929, rannsakades i hemlighet och arkebuserades. Efter den tjugonde partikongressen (1956) sände Tjajanovs änka, O Je Gurevitj, en inlaga till Sovjetunionens åklagarämbete och begärde att hennes man skulle rehabiliteras. En av åklagarna svarade: ”Det är riktigt att det inte förekom något brott, men vi kan inte rehabilitera honom därför att vi inte har ratt instruktioner från centralkommittén om att ompröva 1929-1931 års processer.”

[2] . Michail Agurskij granskar denna kollektiviseringsaspekt i en lång artikel, ”Nya bedömningar av stalinismen”, vilken jag till stor del har utgått ifrån i följande redogörelse. Agurskijs artikel skrevs i Moskva 1973. Han bor i dag i Israel.

kollektivisering i varje enskild by innebar därför vanligen också att kyrkan på platsen stängdes. Ikoner konfiskerades rutinmässigt och brändes tillsammans med andra kultföremål. Många bönder, som ingalunda var de mest välbärgade i byn, försökte förhindra att deras kyrkor förstördes och så blev också de arresterade och deporterade. Under kollektiviseringen utsattes hundratusentals människor för lidanden som inte var följden av deras sociala ställning utan av deras religiösa tro.

I början av 1930 hade terrorkampanjen mot kyrkan nått en otrolig omfattning. En förskräckt vetenskapsakademi antog en specialresolution som upphävde skyddet för nästan samtliga historiska minnesmärken förknippade med ”religiös kult”. Kyrkor och kloster — en del av nationens ovärderliga arkitektoniska arv — demolerades i gamla ryska städer som Tver, Nizjnij Novgorod, Pskov, Novgorod, Samara och Vjatka. Men det var Moskva som utsattes för den mest skrämmande skadegörelsen. Till och med inne i Kreml förstördes kyrkor trots häftiga protester från Lunatjarskij och Jenukidze. Den första stora vandaliseringen var förstörandet av Tjudovklostret. De sista byggnader som revs under denna period var två kyrkor som knappast kunde ha stått i vägen för någon: Vår frälsare i skogen och Konstantin och Jelena-kyrkan.

Lunatjarskijs förre sekreterare JA Sats, som under övervakning av chefen för centrala partiarkivet deltog i den hastiga uppsorteringen av handlingar i Lunatjarskijs lägenhet efter dennes död, påstår sig ha funnit ett utdrag ur en politbyråresolution undertecknad av Stalin: ”Kamrat Lunatjarskijs brev angående de rivningar, som äger rum i Kreml, är till innehållet felaktigt och till formen olämpligt för en partimedlem.” På Röda torget revs Iverskijporten och kapellet liksom kyrkan i hörnet av Nikolskaja (numera kallad 25 oktobergatan). Alla arkitekter protesterade, men Lazar Kaganovitj, som vid denna tidpunkt var chef för partiorganisationen i Moskva, förklarade: ”Min estetiska uppfattning kräver att demonstrationskolonnerna från Moskvas sex distrikt skall kunna välla in samtidigt på Röda torget.” [3]

Många kyrkogårdar vandaliserades också, speciellt adelns gamla kyrkogårdar, där många gravstenar var värdefulla konstverk.

M Agurskij skriver:

> Den antireligiösa terrorn fick sådana proportioner, att påven Pius XI i januari 1930 vädjade till alla kristna att göra den 16 mars till en världsomfattande böndag för de förföljda troende i Ryssland. Inte bara huvudparten av de kristna kyrkorna följde denna maning; i böndagen deltog också många judiska grupper, som var oroade av nyheten om förföljelser mot judiska troende och speciellt av uppgiften om att 25 rabbiner hade arresterats i Minsk. Protestkampanjen utomlands nådde en punkt där den började hota Sovjetunionens politiska och ekonomiska intressen. Överallt krävdes att förbindelserna med Sovjetunionen skulle avbrytas.[4]

Otvivelaktigt var det denna massiva protestkampanj som övertygade Stalin om att han måste överge den antireligiösa terrorn och i viss mån också ta avstånd från den. Han skyllde delvis på lokala ”överdrifter”. I sin artikel ”Yrsel av framgången”, publicerad i *Pravda* den 2 mars 1930, skrev Stalin: ”Och vad skall man säga om de 'revolutionärer' — om de nu kan kallas så — som inleder arbetet med att organisera en *artel*[5] genom att ta ned kyrkklockorna? Vad är det för revolutionärt handlande att avlägsna kyrkklockor?”[6]

Den 15 mars, dvs dagen före den av påven proklamerade böndagen, publicerades i pressen

[3] I A Sats: *Iz vospominanij*, opublicerat manuskript.
[4] Agurskijs i not 2 omnämnda artikel, s 10.
[5] *Artel* – ett arbetar- eller bondekooperativ.
[6] I Stalin: *Sotjinenija*, vol 12, s 198.

centralkommitténs resolution ”Om förvanskningar av partilinjen angående kollektiviseringsrörelsen”. En av de viktigaste punkterna i resolutionen var medgivandet, att till följd av lokala myndigheters misstag hade kyrkor stängts genom administrativa åtgärder; dessa ”excesser” fördömdes uttryckligen. Envar som kränkte de troendes religiösa övertygelse hotades av resolutionen med stränga straff. Otvivelaktigt var allt detta en eftergift åt världsopinionen. Den antireligiösa terrorn hejdades visserligen för en tid, men det vidtogs inga åtgärder för att återuppbygga kyrkor som hade lagts i ruiner och inte heller tillät man huvudparten av de deporterade att återvända från Sibirien. Ändå hade det visat sig att omkring åttio procent av alla bykyrkor hade stängts 1930 och att ett stort antal präster stämplats som ”kulaker” och deporterats.

Vid det här laget har vi till och med genom den sovjetiska litteraturen fått en ganska riktig bild av vad ”avkulakiseringen” 1930-1931 innebar i praktiken. De dramatiska scenerna i Sjolochovs *Nyplöjd jord*, som visar deporteringen av välbärgade kosackfamiljer, är slående sanna. I Fjodor Panfjorovs roman *Bruski* finns skrämmande episoder som skildrar den tidens barbari. På 1960-talet skrev Sergej Zalygin (”Byn vid floden Irtysj”) också om detta, låt vara på ett annat sätt. Följande scen förekommer i en opublicerad novell av AM, som själv deltog i kollektiviseringskampanjen. Som ung arbetare 1930 tillhörde han en av de specialbrigader som skickades ut på landsbygden för att ”hjälpa till” med kollektiviseringen och han var också inblandad i deportationen österut av välsituerade bönder och till och med fattigbönder som vägrat att ansluta sig till kolchosen.

Dörren slogs upp och brigaden störtade in i huset. Främst, med en revolver i handen, kom den OGPU-officer som ledde operationen.

— Upp med händerna!

Det var nätt och jämnt att Morgunov lyckades urskilja klassfiendens bräckliga figur. Klassfienden var barfota och iförd vita kalsonger och en mörk undertröja; ett oordnat skägg stack fram ur ett ansikte som inte hade blivit rakat på länge. Hans ögon, som var vidöppna av fasa, flackade. Det ryckte i det fårade ansiktet och de grova, bruna händerna darrade. I ett slitet band hängde ett litet kors, mörknat av ålder, på hans bara bröst.

— Herre Jesus, rädda oss, förbarma dig över oss!

Genom den öppna dörren kom iskalla vindpustar in i den väl uppvärmda lilla stugan. Redan stod medlemmar av avkulakiseringsbrigaden med bistra ansikten vid varje fönster. De väntade sig att någonting fruktansvärt skulle hända och var beredda att kämpa för sin sak, för sovjetmakten och socialismen. Men kulakagenten Terentiev hade inte en tanke på att göra motstånd. Han fortsatte att blinka och göra korstecken och vagga som om han stod på någonting upphettat, och plötsligt började han snyfta; hela kroppen skakade av konvulsiviska snyftningar. Skälvande lutade han sig framåt i en egendomlig ställning och små, glänsande tårar rullade nedför det grova, väderbitna ansiktet. Hans hustru, en äldre kvinna, hoppade ned från den höga sovalkoven och började jämra sig högljutt; barnen började gråta och en kalv, som tydligen var sjuk och låg bredvid spisen, bidrog till oväsendet. Förfärad såg sig Morgunov omkring. Han såg att stugan bestod av ett enda rum och en stor rysk spis. I det främre hörnet nedanför ikonerna stod två enkla träbänkar och ett grovhyvlat bord, hopsnickrat av bräder. Det fanns inte en tillstymmelse till skåp, sängar eller stolar. På hyllorna stod några enkla träkärl, slitna av åratals användning, och några träskedar. Vid spisen stod eldgafflar och vattenspann och vid väggen till vänster en stor gammaldags kista.

Klassfienden!

Maktens representanter hade redan talat om för Terentiev att han var arresterad. Han skulle avkulakiseras och omedelbart deporteras. All hans egendom skulle konfiskeras. Hans familj skulle inom kort sändas efter, men destinationen var okänd. Allt han fick ta med sig var kläderna han dragit på sig och en omgång underkläder.

> Terentiev darrade och grät. ”Varför kallar ni oss kulaker? Varför? Vad har jag gjort?” Han fick inget svar. Klumpigt bröts låsen upp och kistan och matskåpet öppnades och skor, något slags säckväv och livsmedel drogs fram.
>
> — Varför? Vad har jag gjort?
>
> — Ingenting. Du är en kulak, en kulakagent. Du är emot kollektivjordbruket. Du vill inte ansluta dig, du förstör allting. Det är hela saken!
>
> Och så började de göra upp en förteckning på allt han ägde.[7]

Enligt nyligen publicerade uppgifter deporterades 115 000 kulakfamiljer till avlägsna områden i landet år 1930 och 265 800 år 1931 — totalt nästan 381 000 under en tvåårsperiod.[8] Bondefamiljerna var stora på den tiden, i genomsnitt sex eller sju personer. Till och med enligt officiella uppgifter förvisades alltså omkring 2,5 miljoner människor.[9] Officiella regeringskällor uppger också att deportationen av kulaker och ”kulakagenter” fortsatte 1932; utöver de familjer som sändes till avlägsna trakter förflyttades ett stort antal familjer till andra distrikt inom samma region. Det finns emellertid all anledning att tro att alla dessa statistiska uppgifter är tilltagna i underkant.

Deporteringen av miljontals människor till avlägsna områden innebar inte nödvändigtvis fysisk utplåning. Även om dödligheten var extremt hög, speciellt under de första två, tre åren, lyckades många av de deporterade faktiskt överleva och deras barn och barnbarn begav sig oftast till städerna för att söka arbete, när de fick rätt att röra sig fritt efter kriget. Åren 1951-1954 var jag historielärare i en skola i Visimskovodistriktet i Sverdlovskområdet. En del av barnen i vår skola kom från ett välmående bostadsområde för arbetare i närheten av en stor platina- och diamantgruva; andra bodde i vad som en gång hade varit en specialkoloni för kulaker, som hade deporterats från det centrala Ryssland. De infödda uralbor som arbetade i gruvorna bodde i rymliga hus med skyddade gårdar; de hade till och med tillstånd att ha egna hästar — ett exceptionellt privilegium på den tiden. I specialkolonin bodde människorna i små, skrangliga prefabricerade stugor; två familjer var inrymda i varje. Det fanns inget kollektivjordbruk; de odlade potatis och en del grönsaker på sina egna jordlotter. Bara sällan fick invånarna i kolonin arbete i gruvan och därför var det mest äldre personer och barn som bodde där, medan övriga familjemedlemmar arbetade i olika städer i Ural.

Ett betydligt större antal bönder dog under den ohyggliga hungersnöd som uppstod mer eller mindre artificiellt vintern 1932-1933 och som framför allt drabbade södra Ukraina men också drog fram över Nordkaukasien, Volgaområdet, Centralasien och Kazachstan. I boken ”Sovjetunionens befolkning” ges statistiska uppgifter av vilka det framgår att Ukrainas befolkning uppgick till 31,2 miljoner 1926 men till endast 28,1 miljoner 1939. Den faktiska folkminskningen under denna trettonårsperiod var 3,1 miljoner.[10] Men under samma tid ökade antalet vitryssar i Sovjetunionen med 1,3 miljoner — närmare trettio procent! (Uppgifterna gäller för den 17 september 1939.) Under perioden 1926-1939 minskade antalet kazacher med 860 000. Befolkningsminskningar redovisades också för ujgurer, altajer, jakuter, tunguser och andra nordliga folkslag. Befolkningstalen för kalmucker och burjäter var i stort sett oförändrade.

En expert på sovjetisk demografi skriver:

---

[7] A M: *K vjasjtjej slave gospodnej*, manuskript.
[8] *Voprosy istoriji KPSS*, nr 5 (1975), s 140. De siffror som anges i artikeln är betydligt högre än de som framlades vid centralkommitténs januariplenum 1933.
[9] Enligt sovjetiskt språkbruk kan förvisning innebära deportation inom landet.
[10] A Gozulov och M Grigorjants*: Narodonaselenije SSSR* (Moskva 1969).

> Under hungersnöden 1933-1934 dog ett otroligt stort antal barn, speciellt nyfödda. Av Sovjetunionens befolkning vid 1970 års folkräkning var 12,4 miljoner födda 1929-1931 men endast 8,4 miljoner 1932-1934. Skillnaden kan inte förklaras med något medvetet försök att minska födelsetalen. Till yttermera visso kulminerade kollektiviseringskampanjen 1929-1931, men födelsetalen minskade endast obetydligt jämfört med föregående treårsperiod. Med hänsyn till att hungersnöden 1933 kom utan förvarning och till att födelsekontroll i stort sett var ett okänt begrepp på den ryska landsbygden vid denna tidpunkt måste minst tre miljoner barn födda mellan 1932 och 1934 ha dött av svält.[11]

För varje år under sexårsperioden 1933-1938 angav Statistiska centralbyråns handbok samma befolkningstal i Sovjetunionen: 165,7 miljoner (som i januari 1933). Vid 1939 års folkräkning blev siffran 170,4 miljoner, vilket innebär att befolkningstillväxten under dessa år var mindre än en miljon per år. Men i ett tal på ett möte med skördetröskförare som hade överuppfyllt sina planmål förklarade Stalin:

> I dag säger alla människor att det har skett en väsentlig förbättring av de arbetandes materiella situation, att livet har blivit lättare och lyckligare. Det är naturligtvis sant . Men det leder till ett läge, där befolkningen börjar öka betydligt snabbare än förr i världen. Dödligheten har minskat, nativiteten har ökat och befolkningsöverskottet är betydligt större än tidigare. Detta är givetvis en god sak och vi välkomnar det. I dag är den årliga befolkningsökningen omkring tre miljoner. Detta innebär att vi varje år ökar med motsvarande Finlands befolkning.[12]

Man behöver knappast kommentera detta efter de statistiska uppgifter som givits ovan.

I sina memoarer skrev Boris Pasternak:

> I början av 1930-talet blev det på modet bland författarna att besöka kollektivjordbruk och samla material om den nya livsstilen på landet. Jag ville göra som alla andra och gav mig också i väg på en sådan färd i avsikt att skriva en bok. Men inga ord kan beskriva vad jag såg. Jag upplevde en sådan omänsklig, ofattbar misär, en sådan skrämmande fattigdom, att den nästan började kännas abstrakt, som om det var mer än vad medvetandet förmådde ta till sig. Jag blev sjuk och kunde inte skriva på ett helt år.[13]

En särskilt repressiv åtgärd i början av 1930-talet var att en del av Sovjetunionens befolkning påtvingades inrikespass. I tsartidens Ryssland hade passystemet använts för att underlätta den polisiära övervakningen och begränsa rörelsefriheten i landet. Det hade så till den grad komplicerat tillvaron för vanliga människor, att alla, som deltog i den revolutionära rörelsen mot 1800-talets slut, såg det som ett av sina viktigaste krav att avskaffa inrikespassen och garantera absolut rörelsefrihet.

Fullt naturligt avskaffades därför passystemet efter oktoberrevolutionen och detta betraktades som en av de mest betydelsefulla demokratiska åtgärder som den nya proletärstaten hade vidtagit. I *Lilla sovjetencyklopedin*, som publicerades 1928-1930, finns följande passus:

> Passystemet var det viktigaste medlet för polisiära påtryckningar och för skattepolitiken i ”polisstaten”. Ett passystem förekom i det revolutionära Ryssland. Passystemet var särskilt plågsamt för de arbetande massorna. Inget passtvång existerar enligt sovjetisk lag. . .[14]

Pass tilldelades sovjetmedborgare endast för resa utomlands. Situationen förändrades radikalt vid kollektiviseringens början. Dåligt förberedd och huvudsakligen grundad på tvång som den var ledde den plötsliga kampanjen för ”genomgripande kollektivisering” och ”likvidering av

---

[11] M Maksudov: *Poteri naselenija SSSR v 1918-1958*. [En översättning till franska har publicerats i *Cahiers du Monde russe et soviétique*, XVIII (3), juli-sept 1977.]
[12] *Pravda* den 4 december 1935.
[13] Opublicerat manuskript.
[14] *Malaja sovjetskaja entsiklopedija* (Moskva 1928-1930), vol 6, ss 342-343.

kulakerna" till en omedelbar nedgång i jordbruksproduktionen och den ackompanjerades av en hungersnöd som drabbade de väldiga jordbruksområdena i södra Ukraina, norra Kaukasien, Volgaregionen och Kazachstan. Miljoner svältande bönder strömmade till städerna eller flyttade till mindre olyckligt lottade delar av landet. Invånarna i småstäderna försökte komma till de stora centralorterna. Järnvägsstationerna var fyllda av svältande bönder. Åratal tidigare — under och strax efter inbördeskriget — hade hundratusentals stadsbor dragit ut till byarna på jakt efter föda och miljoner hade temporärt flyttat ut på landet. Men ett årtionde därefter var processen den motsatta: bönderna försökte undgå svälten genom att flytta till städerna, där det åtminstone relativt sett var lättare att få tag i livsmedel. Våren 1933 turnerade Vachtangovteatern i Ural. I sina memoarer har en av skådespelarna givit en skildring av turnén:

> I varje stad på vägen såg vi hundratals och tusentals svältande bönder på stationen — med uppbådande av sina sista krafter hade de kommit från sina byar för att söka komma över en bit stenhårt bröd. I långa, dystra rader satt de längs stationsväggarna och sov och dog och varje morgon måste vaktstyrkan på stationen avlägsna liken på vagnar täckta med presenning.[15]

Den stalinistiska ledningen, som inte klarade av denna okontrollerade omflyttning av miljontals bönder, beslöt återinföra passtvånget. Rätten att få pass begränsades till kroppsarbetare och tjänstemän. Det faktum att bönderna och kollektivjordbrukarna undantogs innebar att deras rörlighet begränsades i långt större utsträckning.

När tvångskollektiviseringen inleddes i Sovjetunionen protesterade en del framstående oppositionsledare i exil energiskt mot stalinisternas extraordinära metoder. Vid flera tillfällen publicerades deras uttalanden och brev i partipressen som exempel på fördomar och förtal. I början av 1930 återgav till exempel Bolsjeviken kritiska anmärkningar om kollektiviseringen av en av de ledande trotskisterna, Christian Rakovskij:

> Bakom fiktionen "kollektivt ägande" och bakom fiktionen "valda kolchozordförande" införs ett tvångssystem, som går betydligt längre än någonting som redan förekommer vid statsjordbruken. Faktum är att kollektivjordbrukarna inte kommer att arbeta åt sig själva. Och det enda som kommer att växa och blomstra och frodas är den nya kolchozbyråkratin, byråkrati av alla slag, en byråkratisk mardröm. . . Kollektivjordbruken, där alla bondeskikt (med undantag för uppenbara kulaker) samlas under ett tak, kommer att för varje rörelse de gör finna att de är fjättrade av den byråkratiska apparatens järnkedjor. Kollektivjordbrukarna kommer att sakna allt, men det kommer att uppvägas — öppet och fördolt — av tjänstemän och beskyddare. Detta bekräftar ånyo, att den byråkratiska socialismen ständigt ger upphov till nya byråkrater. Det socialistiska samhället — som de officiella pennfäktarna påstår redan är nära förestående — kan därför aldrig bli något annat än ett paradis för byråkrater. . .
>
> I ett desperat läge kommer de fattiga bönderna och jordbruksarbetarna att börja massinvandra till städerna så att landsorten blir utan arbetskraft. Kan det verkligen bli så, att vår proletära regering kommer att utfärda en lag som binder landsbygdens fattiga vid deras kollektivjordbruk, och att vår Röda milis kommer att tvingas gripa alla flyktingar på gatorna och återsända dem till sina hemorter?[16]

I början av 1930-talet fann *Bolsjevikens* läsare Rakovskijs bittra profetior alltför magstarka, som något som aldrig kunde inträffa i en socialistisk stat, men bara ett par, tre år senare var många av dem redan verklighet. Sovjetstaten använde faktiskt passtvånget för att hålla de fattiga bönderna och jordbruksarbetarna kvar vid kollektivjordbruken och den beordrade den Röda militian att köra ut de svältande bönderna ur städerna och bort från järnvägsstationerna.

Ytterligare en sak bör påpekas här. Det var inte bara bönderna som skadades av det nya passtvånget. Många av invånarna i Moskva, Leningrad och andra storstäder vägrades också pass.

---

[15] Ju Jelagin: *Ukrosjtjenije iskusstv* (New York 1952), s 46.
[16] *Bolsjeviken*, nr 7 (1930), ss 18-19.

Det gäller speciellt de tusentals eller kanske tiotusentals föredetta kapitalisterna, adelsmännen och andra som hade berövats sina medborgerliga rättigheter. De tvingades flytta till små landsortsstäder, där de i allmänhet fick underordnade tjänstemannabefattningar.

Något bör också sägas om Stalins personliga historia. En av de tragiska händelserna i hans liv inträffade i början av 1930-talet, då hans hustru Nadezjda Allilujeva begick självmord. Enligt vissa av hans levnadstecknare var han henne ytterst tillgiven och hennes död påverkade djupt hans karaktär. Men enligt mitt förmenande bör man inte överdriva denna episods betydelse, eftersom Stalins karaktär otvivelaktigt var fullt utbildad 1932.

Nadezjda Allilujeva var Stalins andra hustru. Den första var Jekaterina Svanidze, som hade dött 1907 då deras son Jakov var knappt ett år. Det finns ett fotografi som visar en skägglös Stalin stående tillsammans med den döda hustruns familj bredvid kistan.[17]

Efter hustruns begravning kastade sig Stalin åter in i de bolsjevikiska underjordiska organisationernas värld, först i Baku och sedan i S:t Petersburg. I många år höll han sig borta från Georgien och sonen uppfostrades av sin mormor och den stora familjen Svanidze. Nästan samtliga vuxna medlemmar av familjen passerade senare genom Stalins läger och några av dem — bland annat Aleksandr Svanidze, historiker och regeringstjänsteman — sköts på Stalins personliga order.

Första gången Stalin mötte sin andra hustrus far, Sergej Allilujev, var 1903 då han kommit till Tiflis för att sätta upp ett underjordiskt tryckeri i Baku. Ödet förde honom åter till Baku flera år senare och då kan Stalin ha träffat Allilujevs sex år gamla dotter Nada (Nadezjda). Allilujev flyttade snart till Petersburg, där hans lägenhet var en hemlig bolsjevikisk mötesplats åren 1912-1917. Lenin höll sig gömd i denna lägenhet några dagar efter händelserna i juli 1917 då det utfärdats order om hans arrestering och han tvingades tillbringa flera månader under jorden.

Stalin var också i Petrograd (S:t Petersburg hade döpts om 1914) år 1917, och när han förnyade bekantskapen med familjen Allilujev blev han förtjust i deras vackra sextonåriga dotter, som var ytterst entusiastisk över de yrkesrevolutionärer som besökte deras hem. Nadezjda Allilujeva blev själv partimedlem ett år senare, och en kort tid därefter blev hon Stalins hustru. Hon följde honom till Tsaritsynfronten och efter återkomsten till Moskva började hon arbeta i Lenins sekretariat i folkkommissariernas råd, *Sovnarkom*.

En egendomlig episod, som ägde rum under hennes tid i folkkommissariernas råd, illustrerar väl den tidens moral. På Lenins initiativ hade man beslutat genomföra den första utrensningen i partiet hösten 1921. Under den politiska krisen 1920-1921 hade det blivit uppenbart, att många partiorganisationer var opålitliga och Lenin ansåg det nödvändigt att minska partiets storlek för att få till stånd en kvalitativ förbättring. Man föreslog att personer som gått med i partiet av karriäristiska skäl skulle uteslutas och att man — med den tidens språkbruk — skulle göra sig av med de ”ickeproletära elementen”. Bland dem som skulle uteslutas som ”barlast” var personer som var kommunister på papperet men som inte deltagit i något partiarbete. Då Lenin gav råd om hur utrensningen skulle gå till föreslog han att man först skulle höra icke partianslutna arbetares åsikter om partimedlemmarna. Man höll också utrensningsmöten med ickemedlemmar. För det andra rekommenderade Lenin att utrensningen skulle bli genomgripande — ”utan hänsyn till person”. Det bildades en kommission för utrensning av partimedlemmar i de högsta parti- och regeringsorganen. Kommissionen godkände uteslutningen av Nadezjda Allilujeva, som alltjämt

[17] Fotografiet har bevarats av en dotter till Prokofij Dzjaparidze. Han var medlem av den bolsjevikiska underjordiska rörelsen i Georgien (under pseudonymen Aljosja). Senare blev han kommissarie i Baku. Fotografiet var en gåva till hans dotter från Jekaterina Svanidzes mor.

arbetade i Sovnarkom-apparaten och som nyligen fött Stalin hans andra son. (Vid denna tidpunkt var Stalin inte bara kommissarie för nationalitetsärenden utan också chef för arbetar- och bonde-inspektionen.) Hon betecknades som ”barlast”, dvs en person som inte utfört något partiarbete.

Hur Stalin reagerade på detta beslut vet man inte. När Lenin fick kännedom om det dikterade han i telefon följande brev till ledarna för den centrala partirensningskommissionen, Pjotr Zalutskij och Aron Solts:

> Kamrater Zalutskij och Solts!
>
> Jag har nyss fått underrättelse om att Nadezjda Sergejevna Allilujeva har uteslutits ur partiet. Jag har personligen följt hennes arbete i Sovnarkoms sekretariat, dvs i min omedelbara närhet. Och jag anser det nödvändigt att påpeka, att jag har känt hela familjen Allilujev — fadern, modern och de båda döttrarna — sedan före oktoberrevolutionen. När Zinovjev och jag svävade i stor fara och var tvungna att hålla oss gömda var det denna familj som gav mig en tillflyktsort. Samtliga fyra åtnjöt då bolsjevik-partiets medlemmars fulla förtroende. De inte bara gav oss tak över huvudet utan de utförde också en hel rad konspiratoriska tjänster och utan deras hjälp skulle vi inte ha kunnat undgå Kerenskijs blod-hundar. Det är mycket möjligt att kommissionen på grund av Nadezjda Sergejevna Allilujevas ungdom har varit okunnig om detta förhållande. Jag vet inte heller om kommissionen då den granskat fallet Na-dezjda Sergejevna Allilujeva haft tillfälle att inhämta informationer om hennes far, som i olika befatt-ningar arbetat för partiet sedan långt före revolutionen och som efter vad jag har hört gjorde de illegala bolsjevikerna ytterst viktiga tjänster på tsartiden.
>
> Jag ser det som min plikt att underrätta centrala partirensningskommissionen om dessa omständigheter.
>
> Den 20 december 1921, kl 20. Lenin[18]

Efter Lenins ingripande återfick Allilujeva sitt partimedlemskap, dock med en rad reservationer. Efter Lenins död började Allilujeva arbeta på tidskriften *Revoljutsija i kultura* (Revolution och kultur) och vid tiden för den första femårsplanen började hon studera vid industriakademien.

Jag har påpekat dessa fakta med tanke på de många legender som nu förekommer om Allilujeva och hennes förhållande till Stalin. Då jag för tio år sedan besökte en god vän fick jag syn på en bok på ryska med titeln *Stalin — om sovjetdiktatorns liv*. Den hade publicerats i Estland 1930, då detta land ännu var självständigt och hyste en rad emigrantförlag. Efter att ha läst första delen av boken stod det klart för mig att författaren, som hade ett kaukasiskt efternamn, utnyttjat en del sovjetiskt material om Stalin i samband med dennes femtioårsdag men att han helt enkelt hade uppfunnit det övriga. Han påstod till exempel att Stalin som en annan orientalisk despot höll sin hustru inspärrad i en stor våning i Kreml och att ingen i Stalin-kretsen, som bodde i Kreml, någonsin sett hennes ansikte.

I själva verket var Nadezjda Allilujeva en högst sällskaplig varelse. Hon var välkänd i parti-kretsarna. Hon förenades i djup vänskap med Abel Jenukidzes och Aljosja Dzjaparidzes familjer. Hon v4r hela familjen Svanidzes förtrogna. Den endast sju år yngre Jakov Stalin var hon alltid mycket tillgiven. Hon plågades svårt av de ofta återkommande grälen mellan Jakov och hans far, och Jakovs misslyckade försök att skjuta sig gjorde ett förkrossande intryck på henne. Enligt Stalins dotter Svetlana var Jakov en fullständigt lojal son, men han vägrade att göra sin far till en halvgud. ”Far använder sig alltid av färdiga formuleringar”, sade Jakov vid ett tillfälle till Svetlana. Stalin var fientlig mot Jakov och behandlade honom på ett kyligt och orättvist sätt. Svetlana Allilujeva påminner sig hans reaktion då Jakov plötsligt gjorde ett försök att begå självmord: ”Till all lycka blev han bara sårad”, skriver hon, ”men far gjorde sig lustig över honom och brukade fnysa: 'Ha! Han som inte ens kunde skjuta ordentligt!' Min mor var skräck-

[18] V I Lenin: *Polnoje sobranije sotjinenij*, vol 54, ss 82-83.

slagen.” [19]

Det kan ha varit Jakovs exempel som gav Allilujeva självmordsimpulsen. Hennes samliv med Stalin hade blivit allt svårare. Det förekom ofta gräl och vid ett tillfälle gav hon sig i väg till Leningrad med sina barn och stannade där i flera månader. Men hon återvände och en kort tid var det åter lugnt i familjen. Tydligen var det Allilujeva som 1929 presenterade Stalin för hennes studiekamrat vid industriakademien, Nikita Chrusjtjov, som var en karsk ung partiarbetare; 1931 fick han en partitjänst i Moskva.

När Allilujevas bror Pavel (som hade deltagit i inbördeskriget som ingenjörssoldat och senare arbetade som kommissarie vid Röda arméns fordons-, pansar- och stridsvagnsdirektorat) skulle resa utomlands i militärt uppdrag, frågade han vad hon ville att han skulle ha med sig tillbaka som gåva; hon bad då om en liten damrevolver. Det förekommer flera varianter av hur Nadezjda Allilujevas självmord gick till och de skiljer sig endast i fråga om detaljer. Följande skildring har jag fått av en person, som en gång stod familjen Jenukidze mycket nära.

Den 7 eller 8 november 1932 samlades en grupp bolsjevikfamiljer i Kreml för att fira femton-årsdagen av oktoberrevolutionen. Nadezjda deltog från början, men Stalin anlände sent. När han slutligen kom gjorde hon en halvt skämtsam anmärkning som irriterade Stalin kolossalt; han var berusad. Han svarade oförskämt. Ibland rökte Stalin papyrosser[20] i stället för pipa och vid detta tillfälle råkade han plötsligt i raseri och kastade en brinnande papyross i Nadezjdas ansikte. Den föll ned under klänningskragen. Hon skakade av sig den och rusade upp, men Stalin vände hastigt på klacken och lämnade rummet. Nadezjda sprang nästan genast efter honom. Stalin begav sig, visade det sig, till sin datja och Nadezjda till våningen i Kreml. Festen var förstörd, men några timmar senare skulle någonting ännu värre inträffa. Jenukidze och Ordzjonikidze fick ett telefon-samtal från våningen och blev ombedda att komma genast. Nadezjda hade skjutit sig. Bredvid henne låg en liten revolver och ett brev till Stalin, som naturligtvis ingen vågade röra. De ringde omedelbart upp Stalin i hans datja och han anlände nästan genast. Han var uppenbart förkrossad av vad som hänt men sade ingenting.

Det behöver inte påpekas att det inte stod ett ord om Allilujevas självmord i tidningarna. Sovjet-pressen rapporterade att Stalins hustru insjuknat och avlidit och publicerade en falsk läkar-bulletin. Samtliga tjänare i Stalins hushåll byttes ut.

Ändå förekom omfattande ryktesspridning om självmordet. Förhållandena på den högsta parti-nivån var alltjämt andra än de skulle bli 1937, då mycket få människor fick reda på sanningen om Sergo Ordzjonikidzes självmord och då till och med Chrusjtjov, som var förstesekreterare i staden Moskvas partikommitté, trodde på den officiella versionen att Ordzjonikidze hade dött av hjärtslag. Omkring 1932-1933 började det gå rykten om att Stalin hade skjutit sin hustru på grund av hennes förbindelser med trotskisterna och det fanns människor som var beredda att tro på den historien. När allt kom omkring hade ju ryttargeneralen Semjon Budjonnyj dödat sin första hustru i ett anfall av svartsjuka och hela affären hade omsorgsfullt tystats ned.

Ryktena om självmordet nådde omvärlden, framför allt genom oppositionskretsarna. Det var vid denna tidpunkt som Boris Souvarine skrev *Stalins levnad*. Souvarine var en fransk socialist av rysk härstamning, som tillhört Tredje internationalens styrande kommitté och som träffat Lenin 1920. När kommunistpartiet i Frankrike bildades blev han medlem av dess centralkommitté, men hans aktiva stöd åt Trotskij ledde till att han uteslöts ur partiet redan 1924. I flera år var han Trotskij-anhängare och medlem av trotskistiska grupper i Frankrike. Slutligen blev han emellertid

[19] Svetlana Allilujeva: *Tjugo brev till en vän* (London 1967), s 111.
[20] En cigarrett med kartongmunstycke.

besviken både på marxismen och kommunismen och upphörde med all politisk verksamhet, även om han fortsatte att arbeta som författare och journalist. Hans bok, Stalins levnad, publicerades 1935 i Frankrike och var ett av de första försöken — definitivt det första allvarliga — att analysera Stalins politiska karriär. Boken upplevde åtskilliga upplagor i Frankrike och översattes till andra västerländska språk men gavs ut i ny upplaga först 1977. Skildringen stannar vid mitten av 1930-talet. I sin inledning till den nya utgåvan skriver Souvarine: ”Författaren anser sig inte ha rätt att göra ändringar eller korrigeringar i en text som publicerats 1935 och 1940... och hans framskridna ålder hindrar honom från att undersöka den ofantliga mängd ytterligare material som nu är tillgängligt, eller att slutföra Stalins levnad.” Inledningen är emellertid lång och Souvarine har försett boken med ett ännu mer omfattande slutkapitel, där han diskuterar på senare tid utkomna böcker om Stalin och stalinismen och gör en rad korrigeringar av uppgifter i det tidigare arbetet. Bland dessa korrigeringar finns några uppgifter om Nadezjda Allilujevas öde.

På tal om hennes dotter Svetlana Allilujevas båda böcker *Tjugo brev till en vän* och *Ett enda år* skriver Souvarine: ”Hon är övertygad om att hennes mor, Nadezjda, begick självmord, men hon upprepar helt enkelt allt som påstods i Kreml, där alla ljuger; även om historien om självmordet på sin tid verkade trovärdig (och jag uppfattade den också så i denna bok), avvisas den numera officiellt i Kreml-kretsar och har misstänkliggjorts av auktoritativa vittnen.” [21]

Men Souvarine ger inga källhänvisningar beträffande inställningen i dagens ”Kreml-kretsar”, inte heller nämner han namnen på de ”auktoritativa vittnena”. För närvarande är den skildring som ovan givits den mest plausibla av vad som hände. Förhållandena i Kreml 1932 gjorde det möjligt att dölja Allilujevas självmord genom ett officiellt meddelande om hennes sjukdom och död, men det skulle ha varit omöjligt att dölja att Stalin verkligen mördat sin hustru. Det fanns alltför många människor i omgivningen som bar på groll mot honom, för att inte tala om hans fiender bland de tidigare oppositionella, som ännu inte blivit arresterade och som alla på olika sätt hade förbindelser med partitoppen. Allilujevas föräldrar levde alltjämt och skulle aldrig ha funnit sig i att dottern mördats. Inte heller hennes bror och syster skulle ha hållit tyst.

Naturligtvis kan jag beskyllas för att lita uteslutande på muntliga vittnesmål, vilket faktiskt också är fallet. Svårigheten med att få grepp om händelser i det förflutna — inte minst på Stalins tid — ligger i att händelserna ofta inträffade utan att lämna minsta pålitliga dokumentära spår efter sig. I stort sett existerar inga dokument — inte ens i de hemligaste sovjetiska arkiven. Därför måste historikern lita till sin intuition och till sin förmåga att bedöma vittnenas trovärdighet. När Nadezjdas bror Pavel Allilujev dog, meddelades det till exempel att han hade fått en hjärtattack. Svetlana Allilujeva accepterar detta som sant. I *Tjugo brev till en vän* skildrar hon sin morbror som en yrkesmilitär som tillbringade en lång tid i Tyskland som sovjetregeringens militära representant. Vid systerns död befann han sig utomlands, men senare bodde han i Moskva.

> En kort tid före sin död 1938 kom han ofta till vår våning i Kreml och kunde sitta någon timme i Vasilijs eller mitt rum och vänta på min far. . . Morbror Pavel uppsökte gång på gång min far för att vädja för sina militära kolleger som svepts med av jättevågen. Det gjorde aldrig någon verkan. Hösten 1938 reste Pavel på semester till Sotji och detta var inte bra för hans svaga hjärta. När han återvände fann han att alla hans kolleger (i krigskommissariatets stridsvagnssektion) hade försvunnit. Det hade företagits så många arresteringar, att det var som om en kvast svept fram. Pavel fick hjärtslag och föll död ned på sitt tjänsterum. [22]

Pavel Allilujevs död passerade i stort sett obemärkt just då. Men när överlevande fångar återvände hem efter den tjugonde partikongressen (1956) och efterhand blev kvitt sin fruktan,

---

[21] Boris Souvarine: *Stalin* (Paris 1977), s 605.
[22] Svetlana Allilujeva: *Tjugo brev*. . . , ss 61-62.

började de tala om det förflutna och jag hörde ofta historier om Nadezjda Allilujevas självmord och *mordet* på hennes bror Pavel. 1938 hade NKVD i hög grad ”förfinat” sin mordteknik; vissa personer, som det av olika skäl inte var önskvärt att arrestera, drabbades plötsligt av ”hjärtattack”. Det är högst sannolikt att det var vad som hände Pavel Allilujev, som vid sin död ännu inte var 45 år.

En brorson till Pavel Allilujev har berättat för mig, att när Pavel fick reda på sin systers död och omedelbart återvände till Moskva, så inbjöds han av Stalin till Kreml. Stalin hade skuldkänslor och försökte tydlig7en rättfärdiga sig inför brodern till den kvinna som nyligen dött under så tragiska omständigheter. ”Jag gjorde allt hon önskade. Hon kunde resa vart hon ville och köpa vad hon behövde. Vad kan hon ha saknat? Se! . . .” Stalin drog ut en olåst skrivbordslåda. Den var full med pengar — huvudsakligen tio-, tjugo- och trettiorubelssedlar.

Personligen finner jag denna historia alltigenom övertygande. I viss mån bekräftas den av Svetlana Allilujeva (fast hon skriver om efterkrigsperioden) då hon berättar hur Stalin helt enkelt samlade på de enorma löner han fick för sina många befattningar genom att stoppa ned pengarna i en skrivbordslåda utan att ens bry sig om att sprätta upp kuverten. Allt han behövde fick han på statens bekostnad.

Avsaknaden av autentiskt källmaterial leder oundvikligen till felaktigheter och förvanskningar; den banar också väg för avsiktlig förfalskning. För en tid sedan publicerades i västerlandet en bok, som utgavs för att vara utrikeskommissarien Maksim Litvinovs dagbok. Den innehöll olika enskildheter, som antingen var äkta eller åtminstone föreföll att vara det. Flera sidor i dessa ”minnen” ägnades Nadezjda Allilujevas död. När jag läste att utländska ambassadörer och representanter frågat utrikeskommissariatet om de borde kondolera Stalin officiellt tycktes det kunna ha varit riktigt. Skildringen av hur Stalin uppförde sig på begravningen lät också mycket sannolik: när han närmade sig kistan för att ta farväl, stötte han plötsligt till den och lämnade rummet och infann sig aldrig på kyrkogården. Men när ”memoarförfattaren” skildrade hur hela Moskva häpnade över att Nadezjda Allilujeva begravdes på Nya jungfruklostrets kyrkogård i stället för vid Kremlmuren avslöjar han sig som en bedragare, ty det ligger ingenting förvånande i att hon begravdes på Nya jungfruklostrets kyrkogård — tvärtom skulle det ha varit mycket egendomligt om hon fått sin grav vid Kremlmuren. Det blev sed på 1920- och 1930-talen och är det alltjämt att ingen får den äran annat än som erkänsla för framstående tjänster. Privilegiet har aldrig utsträckts till att omfatta familjemedlemmar. Det skulle aldrig ha fallit Stalin eller någon i hans omgivning in att begrava Nadezjda Allilujeva vid Kremlmuren och Litvinov skulle med säkerhet ha varit medveten om denna oskrivna lag och inte häp nat över det i sin dagbok. Detta är bara ett exempel på hur en informerad läsare relativt lätt kan skilja genuina memoarer från förfalskade.

Tyvärr är det inte bara förfalskare som tillgriper påhitt — det händer också att äkta författare gör det. Hur många lögner och förvanskningar kan man inte finna i arbeten som har publicerats i Sovjetunionen: minnesanteckningar om Lenin under inbördeskriget eller under det illegala revolutionära arbetets dagar! Också Nadezjdas far, Sergej Allilujev, som aldrig blev arresterad och som dog 1945 vid sjuttionio års ålder, skrev memoarer. Dessa bar titeln *Den väg vi gått.* Hans bok, som publicerades 1946 och därefter åter utgavs 1956, skildrar endast perioden 1890-1907 och innehåller en rad förfalskningar. Då Allilujev skildrar socialdemokraternas verksamhet i Baku nämner han inte ens Abel Jenukidze, en av partiorganisationens grundare, som spelade en viktig roll då organisationen skaffade sig sitt berömda illegala tryckeri. Där förekommer inte ett ord om många andra ledande revolutionärer i Transkaukasien som dödats på 1930-talet. Och där det går förstorar Allilujev upp sin svärson Stalins roll. (Han kallar honom omväxlande ”Koba”

och Soso Dzjugasjvili.) På 1940-talet hade människor som Allilujev blivit helt annorlunda — både beteendemässigt och psykologiskt — än de varit före 1932. De som inte brutits ned och som vägrat kapitulera — och de var fler än vi vet om — var antingen döda eller fängslade vid det laget.

Låt oss nu återvända till händelserna i början av 1930-talet. Stalins program för industrialisering och kollektivisering medförde en jämförelsevis snabb industriell utveckling och upprättandet av 230 000 kollektivjordbruk, men samtidigt ledde det till en politisk och ekonomisk kris av väldiga dimensioner, den värsta sedan 1920-1921. Materiellt sett hade befolkningen i stort fått det avsevärt mycket sämre; penningsystemet var fullständigt kaotiskt och överallt rådde akut brist på livsmedel och de allra vanligaste konsumtionsvarorna. Folkmissnöjet speglades i partiet, inklusive partiapparaten, där farhågorna växte och började likna en ännu oorganiserad men omfattande antistalinistisk opposition.

Tvärtemot vad Aleksandr Solzjenitsyn nyligen påstått rapporterade den västerländska pressen utförligt om de svårigheter som Sovjetunionen upplevde. I många fall utvecklades dessa kritiska skildringar till en rent antikommunistisk kampanj. Nyheterna om vad som skedde i Sovjetunionen påverkade de västerländska kommunistpartiernas ställning och gjorde det omöjligt för dem att stärka sitt inflytande trots den ekonomiska krisen i västvärlden. De grupper som gynnades var de högerextremistiska rörelserna och partierna. Hitler kom till makten i Tyskland 1933. Även i socialistpressen, bland annat mensjevikiska och socialist-revolutionära emigranttidningar, publicerades skarp kritik mot det sovjetiska kommunistpartiet.

Ännu 1928-1929 sympatiserade mensjevikerna med högeroppositionens program.

Mensjeviken David Dallin skriver:

> Högeroppositionens trumfkort är dess ekonomiska politik: kampen mot ett återvändande till krigskommunismen, mot det senaste systemet för statlig spannmålsupphandling, mot tvångskollektiviseringen inom jordbruket och likvideringen av de så kallade ”kulakerna”, kort sagt kampen mot hela det bondefientliga krig som har inletts av den stalinistiska politbyrån, ett krig som blir allt våldsammare för varje månad som går. Deras kamp uppmärksammas och sympatierna för högeropppositionen växer bland de mest skilda sociala element: bland bönder och arbetare, bland tjänstemän och intellektuella, bland välbärgade och fattiga. Ett av de kraftfullaste dragen i högerpolitiken är den beslutsamma protesten mot ett återupplivande av utopier och den terror som oundvikligen följer i deras spår; i det hänseendet står det återigen klart att oppositionen är huvudet högre än stalinistfraktionen, och oppositionens krav — låt vara att dessa alltjämt är otillräckliga — kommer med säkerhet att utveckla sig till ett socialdemokratiskt program. . . Endast här, inom högeroppositionens sfär, kan avsevärda kommunistiska arbetarkadrer uppstå, för vilka avvisandet av utopismen kan leda till ett närmande till socialdemokratin.[23]

Uttalanden av det slaget i den socialdemokratiska pressen utnyttjades mot oppositionen. För bolsjevikerna hade själva termen ”socialdemokrat” blivit en synonym för tarvligt, brottsligt förräderi. Stalin brännmärkte (inte utan bistånd av Zinovjev och Bucharin själv) alla socialdemokrater som ”socialfascister”. Och av någon anledning betraktade han den socialdemokratiska vänstern som ännu farligare än socialdemokratins högerledning eller dess moderata center. Men just vid denna tidpunkt — i slutet av 1920-talet och början av 1930-talet — fanns det ett vitalt behov av försoning mellan kommunister och socialdemokrater i kampen mot det tilltagande hotet från fascismen. Det var den stalinistiska politiken som omöjliggjorde försoning och stötte bort de socialdemokratiska massorna medan den fascistiska rörelsens massbas förstärktes.

[23] *Sotsialistitjeskij vestnik*, nr 22 (1929), (Berlin) ss 6-7.

Här uppstår en central fråga: i vilken utsträckning hade det varit möjligt att avlägsna Stalin i början av 1930-talet? Fanns det något alternativ till honom?

Den landsförvisade Trotskij var övertygad om att vänsteroppositionen skulle komma till makten i Sovjetunionen sedan den stalinistiska ekonomiska politiken hade brutit samman. I slutet av 1929 skrev han:

> Inför revolutionens tolvårsdag befinner sig Sovjetrepubliken i en egendomlig situation, där storartade framsteg varvats med de allvarligaste motgångar och bådadera utvecklas på en och samma gång. Detta är det grundläggande karakteristiska draget i situationen och det mest gåtfulla med den. . . Det trettonde året kommer att bli ett år av skärpta motsättningar. Kväst och berövat sin styrka kan partiet bli överrumplat. . . Den centristiska apparaten kommer att avslöja sig som blott och bart en apparat. Den proletära kärnan kommer att känna behov av en ledning. Och endast den kamphärdade kommunistiska vänstern kan ge den en sådan.[24]

Flera månader senare hävdade Trotskij alltjämt att vänsteroppositionens ställning höll på att stärkas: ”Trots den officiella pressens lögner blir vänsteroppositionen ideologiskt allt starkare och växer numerärt överallt i världen. Under det senaste året har dess landvinningar varit kolossala.”[25]

Ibid, nr 10 (1930), s 4. Men detta var endast illusioner, ett klart fall av önsketänkande. Efter Trotskijs landsförvisning hade vänsteroppositionen snabbt demoraliserats och dess grundkadrer kapitulerat. Huvudparten av Trotskijs mest framstående anhängare hade ”bekänt” sina misstag och efter en förnedrande bekännelseprocedur fått återvända från sina specialfängelser och förvisningsorter till Moskva, Leningrad och andra städer. Så snart det förekom minsta tecken på förnyad aktivitet bland de tidigare vänsteroppositionella behövde Stalin bara ge order om några få förvisningsdomar och uteslutningar ur partiet — och genast blev det slut på alla försök att återuppliva vänsteroppositionen. Även om Trotskij lyckades bilda en liten anhängargrupp utomlands och ge ut flera tidningar och tidskrifter blev hans anhängare i Sovjetunionen allt färre. Det var inte enbart följden av olika slag av påtryckningar och arresteringar. När Stalin själv plötsligt började föra en extrem vänsterpolitik i slutet av 1920-talet blev många tidigare trotskister till en början förvirrade men fann det snart nog möjligt att återvända till partiet och rentav bli partiaktivister; flera av dem fick ledande ekonomiska befattningar. Vid denna tidpunkt var Trotskij skarpt kritisk mot ”avanturismen” och oansvarigheten i många av de åtgärder som hade vidtagits av den stalinistiska administrationen. Han krävde att den genomgripande kollektiviseringen skulle upphöra och han föreslog att man i stället omsorgsfullt skulle välja ut ett antal byar, där man på strikt frivillig basis kunde införa ett kollektivt jordbrukssystem som svarade mot landets begränsade resurser. Han rekommenderade att kampanjen mot ”kulakerna” skulle avblåsas och ersättas av den tidigare politiken att begränsa kulakernas möjligheter att exploatera andra. Gång på gång krävde han att Stalins orealistiska planer på en ”störtindustrialisering” måste revideras. Otvivelaktigt hade Trotskij en hel rad sunda förslag att komma med, men vid det laget var de fullständigt oacceptabla för den stalinistiska ledningen. Det verkar helt klart att han var dåligt orienterad om de reella förhållanden som nu rådde i landet. Det föll honom till exempel aldrig in att det kunde vara något skumt med 1928-1931 års rättegångar mot ”skadegörarna” in- om den borgerliga intelligentian. Han accepterade ”Sjachtyprocessen” och hyste aldrig några tvivel om det riktiga i anklagelserna mot det så kallade ”industripartiet” — han protesterade rentav mot att ledarna för denna fiktiva grupp — Ramzin, Laritjev, Kalinnikov och andra — hade fått alltför milda straff. I *Bjulleten oppozitsiji* publicerade Trotskij en ledare kallad ”Vad lär oss processen

[24] *Bjulleten oppozitsiji*, nr 7 (1929), s 4.
[25] ???

mot skadegörarna?” i vilken han anklagade Stalin och hans män för att ha låtit ”det utländska kapitalets köpta agenter och ryska exilkompradorer” avancera till höga befattningar inom de ekonomiska kommissariaten och i den statliga plankommittén. ”Står det inte klart”, skrev han, ”att Krylenkos anklagelser mot industripartiet på samma gång är anklagelser mot den stalinistiska eliten, vilken i sin kamp mot de verkliga leninistiska bolsjevikerna rent faktiskt har blivit världskapitalets redskap?” [26]

Trotskij trodde fullt och fast på att det existerade ett ”de arbetande böndernas parti” — denna mytiska organisation som påstods ha grundats av ekonomerna N Kondratiev och A Tjajanov. Flera månader efter rättegången mot ”industripartiet” ställde man till med ett liknande spektakel i Moskva: processen mot den mensjevikiska ”unionsbyrån”. Och återigen trodde Trotskij på åklagaren Nikolaj Krylenkos grumliga anklagelser och inte på de mera övertygande argument som lades fram av mensjevikerna utomlands. Han var fullständigt övertygad om David Rjazanovs ”skuld”; denne hade avskedats från sin tjänst och uteslutits ur partiet, beskylld för att ha förvarat ”unionsbyråns” arkiv i Marx-Engels-institutet. Trots att inget enda dokument från detta ”underjordiska” arkiv någonsin visades upp inför rätta skrev Trotskij att den anklagades skuld hade fastställts utan en skymt av tvive1.[27] Även om Trotskij protesterade häftigt mot arkebuseringen av Bljumkin — en tidigare medlem av den socialistrevolutionära vänstern och senare tjeka-agent, som i hemlighet hade besökt Trotskij utomlands — reagerade han med skadeglädje då den så kallade ”Rjutin-gruppen” krossades; Rjutin hade en gång i världen lett angreppen mot trotskisterna i distriktet Krasnaja presnja i Moskva. Samtidigt som Trotskij skarpt kritiserade Stalins ansvarslösa ekonomiska politik kunde han skriva: ”Det socialistiska byggandets fundamentala svårigheter ligger naturligtvis utanför ledarnas vilja. Svårigheterna bottnar i att det inte är möjligt att bygga det socialistiska samhället i ett land som är inte bara efterblivet utan rentav extremt efterblivet.” [28]

Men när Trotskij till sist tvingades erkänna att den socialistiska industrin haft avsevärda framgångar i Sovjetunionen och att oktoberrevolutionens grundvalar visat sig ”oväntat stabila också för de mest optimistiskt lagda bland oss” hävdade han likafullt att ett fortsatt framåtskridande på det socialistiska byggandets väg skulle vara omöjligt om det inte grundade sig på en världsomspännande proletär revolution och en internationell ekonomi.[29]

Jag har ovan talat om Stalins och Tredje internationalens felaktiga politik gentemot socialdemokratin. Men efter fascismens seger i Tyskland och sedan det fascistiska hotet börjat tilltaga i Europa lärde sig kommunistpartierna äntligen sin läxa — låt vara att de fick betala ett högt pris för det. Först i Frankrike, därefter i Spanien och senare inom andra sektioner av Tredje internationalen inleddes 1934 en rörelse för att upprätta en enhetsfront med socialisterna, bland annat också de socialdemokratiska partiernas ledare. Men Trotskij, som nu inriktade alla sina ansträngningar på att bilda en Fjärde international, hade alltjämt en sekteristisk inställning till socialdemokratin. I *Fjärde internationalen och kriget*, som han publicerade i Genève i maj 1934, skriver han:

> Vi kommer att försvara demokratin mot fascismen med hjälp av proletariatets organisation och metoder. Till skillnad från socialdemokraterna låter vi inte andra ta hand om det försvaret. Ty om vi

[26] Ibid, nr 17-18 (1931), s 21.
[27] Ibid, nr 20 (1931), s 7. Fem år senare skrev Trotskij i en not till ett dokument publicerat i Bulletinen: ”Bulletinens redaktörer måste erkänna, att de under mensjevikprocessen i alltför stor utsträckning underskattade skamligheten i den stalinistiska rättvisan och av denna anledning tog de de tidigare mensjevikernas bekännelser på alltför stort allvar.” (Nr 51/1939, s 15.)
[28] Ibid, nr 10 (1930), s 2.
[29] Ibid, nr 29-30 (1932), s 3 m fl.

> kompromisslöst är emot ”demokratiska” regimer i fredstid — hur skulle vi då kunna ta ett uns av ansvar för deras handlande i händelse av krig, när allt det tarvliga och brottsliga i kapitalismen avslöjar sig i sin mest bestialiska och mordiska form?
>
> Dagens antagonism mellan stormakterna är inte en konflikt mellan demokrati och fascism utan mellan två imperialismer som vill göra en ny uppdelning av världen. Den måste oundvikligen leda till ett världskrig, eftersom båda lägren består av fascistiska, halvfascistiska, bonapartistiska och ”demokratiska” stater. . .
>
> Att den socialdemokratiska politiken och proletariatets historiska uppgift är djupt oförenliga har blivit mer uppenbart än någonsin nu före det imperialistiska kriget. Kampen mot den patriotiska vidskepelsen hos massorna innebär framför allt en oförsonlig kamp mot Andra internationalen som organisation, som parti, som program, som banér.[30]

Men om den tidigare vänsteroppositionen inte erbjöd något alternativ till den stalinistiska ledningen var högeroppositionens potential ännu mindre. Högeroppositionens ledare var politiskt och psykologiskt bankrutterade. Ett kortvarigt försök av Bucharin-anhängarna, vilkas värsta farhågor besannats i början av 1930-talet, att sticka fram huvudet krossades omedelbart genom en enda explosion i den officiella partipressen.

Därmed inte sagt att Stalins ställning var ointaglig. Stämningarna inom partiet påverkades oundvikligen av de enorma lidanden som landet hade drabbats av och av befolkningens missnöje i stort. Många av funktionärerna i partiapparaten — i synnerhet på de lägre och mellersta nivåerna — var bekymrade, eftersom det var de som hade fått ta emot den första femårsplanens värsta stötar i distrikts-, stads- och regionkommittéerna. Parti- och statsapparaten var en ytterst sammansatt mekanism och Trotskij gjorde sig skyldig till grov överförenkling då han etiketterade den som ”Thermidor”. Till allra störst7a delen bestod denna apparat av partiveteraner, som hade härdats i underjordisk kamp, revolution och inbördeskrig. Dessa människor var ännu inte några lydiga kuggar i den administrativa maskin som Stalin hade konstruerat. Naturligtvis fanns det bland dem inte bara byråkrater utan också utslitna eller degenererade personer som inte hade kvar ett spår av idealism och som uteslutande ägnade sig åt sin egen karriär. Men många av dem hade helt enkelt charmerats av Stalin. Andra hade — trots att de blivit svikna — behållit sin tro på de socialistiska idealen och hos dem fanns det kvar en avsevärd revolutionär energi. När de började reflektera över vad som nyligen hänt greps de av tvivel på Stalin. Även om de började förlora tron på Stalin var det uteslutet för dem att vända sig till Trotskij, Zinovjev eller Bucharin. Dessa funktionärer hade ännu ingen tillräckligt auktoritativ eller ryktbar ledare. Men fram mot 1932 blev det under politbyråns diskussioner om inrikes- och utrikespolitiken tydligt att två allt distinktare grupper höll på att utkristalliseras, att det gick en skiljelinje mellan moderater och extremister eller, som de då kallades, ”duvor” och ”hökar”. Röstutfallet i politbyrån varierade givetvis beroende på vilken fråga som diskuterades, men utan risk för större misstag kan man anta att Sergej Kirov, Sergo Ordzjonikidze, Valerian Kujbysjev och Michail Kalinin tillhörde de moderata. Meningsskiljaktigheterna inom politbyrån och missnöjet på de lägre partinivåerna vid denna tid nådde aldrig den öppna, direkta konfrontationens stadium. Det förekom ännu inte en tillstymmelse till ett klart oppositionsprogram och Stalin tänkte inte vänta på det.

Somliga historiker har framkastat, att om Trotskij hade kommit till makten tio år tidigare (dvs 1923-1924) skulle det aldrig ha blivit en sådan ohygglig terror som fallet blev på 1930-talet — denna monstruösa hackmaskin, som Stalin börjat konstruera vid decenniets början. Men man bör inte idealisera Trotskij.

---

[30] L Trotskij: *Tjetviortyj internalsional i vojna* (Genève 1934), ss 12, 16.

Jag har redan talat om Victor Serges inställning till Stalins och Trotskijs positioner på 1920-talet. Som trotskist överdriver Serge i hög grad Trotskijs potentiella roll i partiet. I förordet till Serges bok kritiserar Erich Wollenberg många av hans påståenden. Han skriver:

> Serge betraktade Trotskij som ett politiskt alternativ till Stalin. Det är inte tu tal om att Trotskij som människa, revolutionär och marxist var oändligt överlägsen den svarta georgiska despot som krossade partiets gamla leninistiska kadrer. Men vi vet att Trotskijs politiska program, som kom till 1924, krävde att NEP skulle likvideras och bönderna kollektiviseras — låt vara med största försiktighet och helst ”i smärre grupper”. Men då Stalin drog upp riktlinjerna för den första femårsplanen hade han ”endast” tänkt sig en prioritering av den tunga industrins utveckling och en obetydlig kollektivisering. Dessa blygsamma åtgärder stötte nästan genast på motstånd hos en betydande del av bönderna och försvårade det samband mellan land och stad som Lenin betraktat som förutsättningen för ett framgångsrikt byggande av socialismen. Stalin reagerade häftigt på bondemotståndet. ”Med hänsyn till den militära risken” (man hotades' av ett japanskt anfall), sade han, ”kan vi inte tillåta att byarna håller en pistol riktad mot våra huvuden.” Han gav order om att omkring fyrtio procent av bönderna skulle kollektiviseras. Hårda administrativa åtgärder vidtogs för att genomföra ordern. Den omedelbara följden blev ett oförklarat krig mot bönderna, ett krig som orsakade oändliga förluster i liv och egendom, i människor och kreatur, och ledde till massdeportationer och koncentrationsläger, där miljoner och åter miljoner sovjetmedborgare av alla nationaliteter mötte sitt öde. Den politiska följden av likvideringen av NEP blev att landet förlorade de socialistiska samhällsdrag som Lenin hade talat om.
>
> Faktum kvarstår dock att om Trotskij hade fått möjlighet att gradvis likvidera NEP skulle han ha ställts inför samma problem, och det är inte troligt att Röda arméns skapare skulle ha kapitulerat för bönderna och nepmännen.[31]

Många partiaktivister vägrade att stödja Trotskij eftersom de kände till hans hårda metoder och benägenhet att — som Lenin skrivit i sitt ”testamente” — förlita sig på order och dekret. Fast i början av 1930-talet insåg Trotskij att inte bara Stalins och Bucharins tidigare anhängare tagit avstånd från honom utan också att han hade isolerats från många som han betraktat som sina trognaste proselyter, från den ”i striden härdade kommunistiska vänster” som ensam kunde ställa sig i spetsen för arbetarklassen. Bitter och indignerad skrev han:

> Revolutionen är en hård skola. Den skonar ingen ryggrad, varken fysiskt eller moraliskt. En hel generation är utsliten, fysiskt och andligt urlakad. Endast ett fåtal har överlevt. Men männen i den stalinistiska byråkratins topp är till största delen andligen bankrutt. . . Kapitulationerna när det gäller trotskismen har lärt tusentals, ja, tiotusentals människor själva kapitulerandets konst.
>
> Politiska generationsskiften är en stor, komplex fråga; varje klass och parti ställs inför den på sitt vis. Lenin hånade ofta de så kallade gammalbolsjevikerna. Han sade rentav att efter fyllda femtio borde revolutionärer sändas till sina fäder. Men i detta grymma skämt finns en seriös politisk idé. Varje revolutionär generation blir på en viss punkt ett hinder för den fortsatta utvecklingen av dess egna ideal; människor blir snart trötta på politik och speciellt på revolutioner. Undantagen är sällsynta. Men naturligtvis förekommer de, annars skulle det inte finnas någon ideologisk kontinuitet.
>
> Vår angelägnaste uppgift i dag är att fostra den unga generationen. Detta är syftet med vår kamp mot epigonerna, vilka alltjämt måhända är starka men inte har någonting kvar att ge rent ideologiskt.[32]

Trotskij var ingen gammalbolsjevik. Och otvivelaktigt förvanskade han både formellt och innehållsligt vad Lenin hade sagt. I varje fall var Trotskij alltid mycket svag för vackra fraser — och det kostade honom ingenting, eftersom han levde i landsflykt. När allt kommer omkring omfattade Stalins politik 1928-1930 en mängd av Trotskijs idéer — låt vara i betydligt råare form. Och en sällsam fråga väcks om man jämför Trotskijs ovan citerade ord, som skrevs i en stämning

---

[31] V Serge, op cit, ss XII-XIII.
[32] L Trotskij: *Stalinskaja sjkola falsifikatsiji* (Berlin 1932), ss 110-111. [sv. övers. *Stalins förfalskarskola*]

av yttersta irritation efter landsförvisningen, med vad Stalin faktiskt företog sig 1936-1939, då han ”sände till sina råder” nästan hela det gamla partigardet, inklusive de vänster- och höger-oppositionella såväl som de, som bekämpat all opposition — hela den generation av gammal-bolsjeviker som till sin huvudpart var föga mer än fyrtio eller femtio år. Är det möjligt att Stalin också på den punkten följde Trotskijs råd? Men så var inte fallet. Stalin hade fattat sitt beslut självständigt — han krossade en hel partigeneration, inte därför att den var ”utsliten” eller ”uttröttad”, utan på grund av den styrka den alltjämt hade — en styrka som kanske skulle kunna vändas mot honom. Och så beslöt han att ”sända dem till sina fäder” och i framtiden söka stöd hos en yngre generation av partiarbetare som aldrig gått i revolutionens skola, men som redan börjat sin utbildning i den stalinistiska förfalskningsskolan.

5. Den stora terrorn

År 1934 markerade inledningen till en ny fas i Stalins ödesdigra karriär. Nu skulle bödelsyxan falla över partiet — terrorn skulle drabba inte bara tidigare oppositionella, utan också dem som på 1920-talet hade utgjort de viktigaste kadrerna i partiapparaten, regeringen, Röda armén och alla andra offentliga organisationer.

Det började med mordet på Kirov.

I det första numret av *Bjulleten oppozitsiji* (Oppositionens bulletin), som Trotskij börjat publicera utomlands 1929, hävdade en iögonenfallande artikel att Stalin för att krossa oppositionen en gång för alla

> behövde länka samman oppositionen med mordförsök, förberedelser till väpnat uppror etc. . . Den vanmäktiga manöver- och undanflyktspolitiken inför de växande ekonomiska problemen och partiets förlorade tro på ledningen har gjort det nödvändigt för Stalin att bedöva partiet genom att iscensätta ett drama i stor skala. Det krävs ett dråpslag, en chock, en katastrof. . . Detta, och bara detta, är något som Stalin kommer att tänka igenom noga.[1]

I detta fall hade Trotskij fel endast beträffande tidpunkten. 1929-1931 nöjde sig Stalin med att iscensätta processerna mot ”skadegörarna”, ”industripartiet”, ”bondepartiet” och ”unionsbyrån”. Det slag som skulle bedöva partiet självt kom flera år senare, den 1 december 1934. Stalin länkade verkligen samman detta mord med oppositionens verksamhet, som påstods alltjämt försiggå underjordiskt. Han gjorde själv upp en förteckning över tidigare Zinovjev-anhängare i Leningrad, vilka etiketterades som ”terroristgruppen Katalynov” vid en hemlig rättegång i december 1934. Huvudparten av dem hade varit ungkommunistiska aktivister på 1920-talet. De arbetade i olika regeringsorgan men höll kontakt med varandra och träffades då och då. Omkring 1934 hade de flesta av dem blivit ganska kritiska mot Stalin, en sinnesstämning som situationen i landet sannerligen uppmuntrade. Men de utgjorde på inget sätt någon organiserad grupp och inte heller hade det varit tal om terrorism. Samtliga anklagade dömdes till döden. Man vet, att V Levin under rättegången höll ett långt anförande i vilket han fördömde Stalin och dennes politik.

Hur underligt det än kan verka feltolkade Trotskij totalt mordet på Kirov. I ”*Bulletinen*” skrev han:

> [Kirovs mördare] Nikolajev beskrivs i sovjetpressen som medlem av en terrororganisation, vilken består av partimedlemmar. Om denna uppgift är korrekt — och det har vi ingen anledning att betvivla, eftersom det knappast kan ha varit lätt för byråkratin att erkänna något sådant — står vi inför ett nytt faktum, som är av kolossal symtomatisk betydelse. Ett slumpartat skott, avlossat i sinnesförvirring, är något som kan inträffa när som helst. Men en terrorhandling, som har planerats och utförts på uppdrag av en viss organisation, är otänkbar utan en däremot svarande politisk atmosfär; detta är väl känt från hela revolutionshistorien. Det måste finnas en akut, omfattande fientlighet mot härskarklicken för att det skall kunna uppstå en terrorgrupp bland partiets ungdomar eller snarare på dess övre nivå, vilken står i intim förbindelse med kretsar inom låg-och mellanbyråkratin.[2]

Trotskij förstod inte heller vissa nya ekonomiska åtgärder som vidtagits av partiledningen från och med 1935. Vid denna tidpunkt hade det skett en viss förbättring av det ekonomiska läget både i städerna och landsorten. För att uppmuntra denna process och dämpa de politiska spänningar som visat sig 1932-1933 beslöt centralkommittén avskaffa ransoneringssystemet och tillåta fri försäljning av överskottet av jordbruksprodukter på kolchosmarknader i städerna.

---

[1] *Bjulleten oppozitsiji*, nr 1-2 (1929), s 2.
[2] Ibid, nr 41 (1935), s 6.

Åtgärder vidtogs för att stimulera handelns expansion och att utvidga produktionen av konsumtionsvaror. Alla dessa åtgärder ledde till en påtaglig höjning av industriarbetarnas och tjänstemännens levnadsstandard. Också på landsbygden började — låt vara i långsammare takt — den ekonomiska situationen förbättras. Men Trotskij tolkade denna utveckling som en ”vänstervridning” och hävdade, att det inte var bönderna utan arbetarna som skulle bli lidande på denna övergång till en ”neo-NEP”: ”Byråkratin skulle aldrig förorda sådana eftergifter så länge den alltjämt speglar den proletära förtruppens intressen. Tvärtom inleder den sin övergång till 'de välbärgade kollektivbrukarnas' sida med en vanvettig polisraid mot arbetarklassens och den studerande ungdomens vitalitet och intellekt.”[3] Och åter vädjar Trotskij till ”proletariatets förtrupp” att genomföra ”en obönhörlig utrensning i den byråkratiska apparaten, med början högst upp”.

Den första rättegången mot Zinovjev, Kamenev och en grupp av deras tidigare anhängare hölls 1935. Under dessa månader företogs arresteringar i alla större städer i landet. Huvudsakligen anhölls personer som hade varit verksamma inom vänsteroppositionen på 1920-talet. Men detta var bara en generalrepetition inför det avgörande dråpslaget mot partiet. Flera lagar antogs samtidigt för att bana väg för den terror som snart skulle komma. En av dessa var centrala exekutivkommitténs dekret av den 7 april 1935, enligt vilket barn över tolv år kunde ställas inför rätta för brott mot strafflagen.

Vid den andra rättegången 1936 dömdes Lenins gamla kamrater Zinovjev och Kamenev och övriga anklagade till döden. I augusti, medan rättegången ännu pågick, begick Michail Tomskij självmord. Han hade varit en framstående partipersonlighet, som i många år varit ordförande i fackföreningsrådet och tillhört högeroppositionens ledare. Enligt hans son Jurij (den ende överlevande i Tomskijs familj) begick fadern självmord omedelbart efter ett besök av Stalin, som hade kommit till lägenheten med en flaska vin, fört med sig Tomskij in på dennes arbetsrum och stängt dörren. Först hade de talat lugnt och sansat, men sedan hade Jurij hört sin far skrika till Stalin, svära åt honom och anklaga honom för mord. Tomskij slängde upp dörren till arbetsrummet och sade åt Stalin att gå sin väg. Stalin var rasande när han lämnade lägenheten. Några ögonblick senare hördes ett skott från arbetsrummet.

Aleksej Rykov, som hade varit ordförande i folkkommissariernas råd i åtta år efter Lenins död, försökte också skjuta sig, men familjen bokstavligen slet pistolen ur hans hand — något som de senare skulle ångra, när han ställdes inför rätta tillsammans med Bucharin.

> Hösten 1936 avlägsnades inrikeskommissarien Genrich Jagoda, som dittills så energiskt bistått Stalin i alla dennes vågspel, från sin befattning och arresterades snart därpå. Han efterträddes av Nikolaj Jezjov, som blivit medlem av centralkommittén så sent som vid den sjuttonde partikongressen. Därefter hade han gjort en snabb karriär — han hade blivit chef för centralkommitténs industri- och kaderavdelningar och i början av 1935 sekreterare i centralkommittén och ordförande i centrala kontrollkommissionen. I Den stora terrorn skriver Robert Conquest: ”Den beprövade och skoningslöse operatören Nikolaj Jezjov blev medlem av sekretariatet och den 23 februari utnämndes han dessutom till nyckelbefattningen som chef för partiets kontrollkommission.” [4]

Men partiveteranen IA Sats ger en helt annan beskrivning av Jezjov i sina memoarer:

> Innan Jezjov fick dessa befattningar var han chef för centralkommitténs avdelning för partikadrerna. Men enligt personer som kände honom väl på den tiden — på mellannivån och tidigare på den lägre nivån inom partihierarkin — var han ingalunda någon ”beprövad och skoningslös operatör”. Då han arbetade i landsorten gjorde han intryck av att vara en nervös men behaglig person, omtänksam och fri

[3] Ibid, nr 42 (1935), ss 3-4.
[4] Robert Conquest: *The Great Terror* (London 1971), s 127.

> från byråkratisk arrogans. Kanske var det en mask. Men sannolikast var det det stalinistiska systemet som förvandlade honom till en bödel — systemet och inflytandet från Stalin själv. I varje fall kom Jezjovs senare öde, hans roll och uppförande inom NKVD, som en överraskning för många som hade känt honom tidigare.[5]

Jezjov var faktiskt inte en person med något slags demonisk karaktär. Han var av arbetarursprung, hade blivit föräldralös som barn och från tolvårsåldern uppfostrats i familjen Sljapnikov.[6] Som ung visade han inga tecken på falskhet, ondska eller lastbarhet, detta till skillnad från exempelvis Berija, vars karaktär var uppenbar redan i början av hans karriär. De som kände Jezjov under hans tid i Komsomol (Ungkommunistiska förbundet) eller från den tid då han utfört partiuppdrag i landets östra regioner eller under den korta tid han varit jordbruks-kommissarie, har berättat för mig att han verkade vara en högst ordinär människa, ganska trevlig och inte på något sätt brutal. Från det ögonblick han mötte Stalin råkade han fullständigt under dennes nästan hypnotiska inflytande. Stalin var medveten om detta och lät honom klättra raskt på karriärstegen. Hösten 1936 började Jezjov och Stalin planera nya arresteringar och skenrättegångar mot tidigare oppositionsledare, men deras viktigaste mål var att utrota centralfigurerna inom parti- och statsledningen.

I *Låt historien döma* har jag nämnt omkring ett tusen av de mera välkända personer som blev deras offer 1937-1938; de kom från de centrala parti- och regeringsorganen och ekonomiska organisationerna, från de regionala partikommittéerna och centrala exekutivkommittéerna, från fackförbunden och de ungkommunistiska organisationerna; de var högre officerare i Röda armén, flottan och NKVD, domare och åklagare, vetenskapsmän, författare, konstnärer och skådespelare samt utländska kommunistledare.

Men bortsett från kategorin kända och framstående personer skulle i dag ytterligare ett stort antal personer kunna fogas till offerlistan. Min privata ”dossié” innehåller för närvarande en förteckning på 206 personer — sekreterare i territorie-, region-, stads- och stadsdelskommittéer — som omkom under dessa år, och denna lista är naturligtvis långtifrån fullständig. En annan förteckning (likaså ofullständig) på ordförande i regionala exekutivkommittéer, *sovnarkomer* och centrala exekutivkommittéer i delrepublikerna liksom ordförande i stadssovjeterna (i storstäderna) innehåller 129 namn. Jag har också upprättat en förteckning på arresteringar som företogs inom Komsomol, inklusive medlemmar av dess centralkommittéer och sekretariat i delrepublikerna, regionerna och städerna; denna innehåller 126 personer, av vilka de flesta avrättades. Beträffande utländska kommunister som avrättades i Sovjetunionen kan martyrlistan utvidgas betydligt. Så publicerade den 3 april 1969 de jugoslaviska kommunisternas veckotidning *Kommunist* en lista på 85 jugoslaviska partimedlemmar som föll offer för stalinterrorn. En liknande lista, upprättad av det italienska kommunistpartiet, innehöll drygt 120 namn. I *Låt historien döma* har jag inte nämnt det stora antal vetenskapsmän, författare, konstnärer och skådespelare som förintades av strafforganen 1937-1938, bland annat presidenten i Vitryska vetenskapsakademien IZ Surt, den framstående språkforskaren ED Polivanov, den eminente tibetologen Vostrikov, aerodynamik-experten Kl Strachovitj, historikern MA Savelev, poeterna Nikolaj Klujev och Vladimir Smirenskij, dirigenten E Mikoladze, skådespelarna O Sjtjerbinskaja och Z Smirnova — några få exempel bland de många, många som skulle kunna anföras.

Enligt mina beräkningar drabbades omkring en miljon partimedlemmar — möjligen något fler — av utrensningarna under perioden 1936-1939. Till detta antal bör läggas de som uteslutits ur partiet 1933-1934 men alltjämt betraktade sig som kommunister; 1933 uteslöts 800 000 och 1934

---

[5] I A Sats: *Iz vospominanij*, opublicerat manuskript.
[6] Alexander Sljapnikov arkebuserades 1937. Hans hustru och dotter arresterades och förvisades.

drygt 300 000. Många av dessa föredetta partimedlemmar — kanske huvudparten — arresterades senare. Naturligtvis förekom också arresteringar av personer som icke var partimedlemmar 1937-1938, men dessa var mestadels släktingar, vänner eller kolleger till arresterade kommunister. Det var uppenbart också för högst ordinära människor, som hade lättare än partimedlemmarna att sova på nätterna de åren, att 'den stora terrorn' huvudsakligen riktade sig mot partiet. 1937 hittade någon på följande anekdot och spred den försiktigt:

> Mitt i natten knackar det på dörren och en hård röst ropar: ”NKVD! Öppna!”
>
> Men från andra sidan dörren hörs en röst: ”Vi är inte partimedlemmar. Kommunisterna bor en trappa upp.”

I *Gulag-arkipelagen* och på andra ställen har Solzjenitsyn gång på gång upprepat att han inte betraktar de kommunister som arresterades 1936-1939 som *offer* för terrorn, eftersom de flesta av dem hade varit inblandade i den röda terrorn 1918-1922 och direkt eller indirekt bidragit till våldet mot bönderna och den gamla intelligentian 1929-1933. ”Man kan”, skriver Solzjenitsyn, ”fråga sig om det offer, som in i det sista varit bödeln behjälplig genom att överlämna andra till slakt och som till och med hållit i bödelsyxan, verkligen är ett offer eller endast ytterligare en bödel.” [7]

Trotskij var inte heller alltför smickrande mot parti- och statsfunktionärerna i början på 1930-talet. Enligt hans förmenande var de i stor utsträckning degenererade Thermidor-element, byråkrater och *apparattjiker*, som blivit till hinder för den fortsatta revolutionsutvecklingen. Dessa utslitna, färdigutnyttjade människor, som förvandlats till trasor, hade kapitulerat både moraliskt och psykologiskt redan långt tidigare och de ”levde nu som lydiga funktionärer, som knogade på och klagade på de mäktige över en kopp te”. Trotskij kritiserar vidare de tidigare oppositionella och sina egna anhängare:

> Men de (dvs ”de lydiga funktionärerna”) har i alla fall inte ägnat sig åt trollkonster, gjort anspråk på att vara örnar, varit inblandade i oppositionskampen eller skrivit program, utan de har sakta och stillsamt urartat från revolutionärer till byråkrater. Ingen skall tro, att oppositionen är immun mot thermidor-inflytanden. Vi har bevittnat åtskilliga exempel på gammalbolsjeviker som kämpat för att behålla sin identitet och partiets tradition och som gjort sitt yttersta för att stärka oppositionen. För somliga av dem var 1925 det ödesdigra året, för andra 1927 eller 1929. Men till slut rann kraften ur dem, deras nerver höll inte längre.[8]

Trotskijs domar leder oundvikligen till slutsatsen att de som Stalin likviderade förtjänade sitt öde — möjligen med några få undantag. Trotskij ansåg, att Lenins änka Nadezjda Krupskaja var ett specialfall. När han fick underrättelsen om hennes död, skrev han följande minnesruna:

> Det vare oss fjärran att klandra Nadezjda Konstantinovna för att hon inte förmådde fatta beslutet att öppet bryta med den bonapartistiska byråkratin. Många självständigare intellekt var tveksamma; de sökte leka kurragömma med historien och gick under. Krupskaja hade en högt utvecklad känsla för personligt ansvar. Och hon hade tillräckligt personligt mod, men vad som saknades var övertygelsernas mod. Det är med djup sorg vi tar farväl av Lenins livskamrat, en otadlig revolutionär och en av historiens mest tragiska personligheter.[9]

I detta fall är det inte svårt att förstå Trotskijs inställning. För att bevisa hur nära han stod Lenin under dennes sista år kunde Trotskij citera Lenins mest smickrande uttalanden om hans arbete och upprepa Lenins ord efter oktoberrevolutionen, att ”ingen bland oss var en bättre bolsjevik är

---

[7] *Russkaja mysl*, 16 jan 1975.
[8] *Bjulleten oppozitsiji*, nr 1-2 (1929), s 15.
[9] Ibid, nr 75-76 (1939), s 32.

Trotskij". Men utöver Lenins brev och tal använde han sig också av flera brev som Krupskaja skrivit till honom efter Lenins död. Om han uttalat sig klandrande om Krupskaja skulle han därför ha spolierat värdet av hennes vittnesmål.

Det må förhålla sig hur som helst med den saken, men i detta fall kan en historiker (och det gäller också den marxistiske historikern) knappast acceptera Trotskijs omdöme. Otvivelaktigt var Krupskaja en tragisk person. Hon fick uppleva hur hennes närmaste vänner och Lenins förtrogna och medarbetare gick under. Men hon teg och retirerade mycket snabbt från de blyga försök hon gjorde att ingripa mot Stalins eller NKVD:s agerande. Hela stycken som lovprisade Stalin infogades av redaktörer och kompilatorer, i nästan alla hennes artiklar och tal 1937-1938, utan att hon gjorde några invändningar.

Vad kan skälet till Krupskajas tystnad ha varit? Kommunister som fängslats fann den gåtfull och många av de överlevande som frigavs på 1950-talet fortsatte att söka en godtagbar förklaring. Naturligtvis kunde Stalin och Berija ha mördat henne i hemlighet, men till och med för dem var det otänkbart att beordra hennes arrestering. Jag har frågat flera bolsjevikveteraner om detta, personer som känt Krupskaja eller som arbetat under hennes ledning. Alla deras svar gick ut på att Krupskaja knäckts av Stalin långt före 1937 och att hon tvingats underkasta sig hans vilja.

I *Den stora terrorn* återger Robert Conquest en historia berättad av en högt uppsatt NKVD-agent, A Orlov, som hoppat av i västerlandet: "Det är inte känt med exakt vilka metoder Stalin tystade henne. Det påstås, att han en gång skall ha anmärkt att om hon inte slutade med att kritisera honom skulle partiet förklara att det inte var hon utan bolsjevikveteranen Jelena Stasova som var Lenins änka. 'Ja', tillade han barskt, 'partiet förmår göra vad som helst'".[10]

Bolsjevikveteranen IA Sats förklarar, att detta måste vara en anekdot som inte grundar sig på någon verklig händelse. "På den tiden florerade många anekdoter; de flesta av dem tillskrevs Karl Radek. Jag tror visst att den kvicke och cyniske Radek eller någon annan kan ha spritt den historien efter den fjortonde partikongressen och att den kan ha nått NKVD-kretsarna. Men även om en anekdot av den arten i viss mån är symbolisk för den allmänna atmosfären vore det naivt att uppfatta den som ett faktum." [11]

Enligt Sats var Krupskaja redan fullständigt knäckt när hon gick med på att ge ut andraupplagan av sina Lenin-minnen med en mängd omfattande strykningar och redaktionella ändringar. I början av 1930-talet var hon en ytterst isolerad person, avskuren från kontakten med arbetare och bönder, oförmögen till verkliga förbindelser med lärare och utan några sympatiserande människor i sin omgivning med undantag för några få nära vänner som Vera Dridzo. Hon försökte inte längre delta i det allmänna partilivet utan koncentrerade sig i stället på sitt arbete i utbildningskommissariatet. Men 1929 avgick kommissariatets hela exekutivkommitté i protest mot politbyråns politik i fråga om yrkesutbildningen, och Anatolij Lunatjarskij ersattes som kommissarie av A Bubnov. Krupskajas avgång accepterades inte och hon gav efter trots att hon ogillade politbyråns åtgärder; när det kom till kritan blev det ingenting av hennes eget program för polyteknisk utbildning.[12] Krupskaja teg medan Bubnov antingen ignorerade henne eller rentav förödmjukade henne på exekutivkommitténs sammanträden. Till sist återstod för henne endast att lämna kommissariatet och dra sig tillbaka till privatlivet. Detta var naturligtvis ett tragiskt steg att ta för Krupskaja, men det berodde inte på att hon — som Trotskij antydde — saknade övertygelsernas

[10] Conquest: *The Great Terror*, s 126.
[11] I A Sats, opublicerat manuskript.
[12] Krupskaja tänkte sig en allmänbildande utbildning som kombinerade kunskap om modern vetenskap och teknik med yrkesfärdigheter, i motsats till den mera gammaldags, begränsade yrkesutbildning som ansågs lämpligare för industrialiseringskampanjens behov.

mod utan på att hon var gammal och sjuk och saknade kampvilja.

En del författare har haft en helt annan syn på den generation av partiarbetare som gick under 1936-1939 och har idealiserat dem i alla avseenden. Hjälten i Victor Serges roman *Fallet Tulajev* är Kirill Rubljov, en bolsjevikveteran som sköts på Stalins order. I Rubljovs anteckningsböcker finner NKVD följande passus:

> Allihop dör vi utan att veta varför vi dödat så många av dem som vi hade vår högsta styrka hos. . . Vi utgjorde en exceptionell mänsklig prestation, och det är därför vi går under. Ett halvsekel, som var unikt i historien, krävdes för att skapa vår generation. . . Vi växte upp mitt i kampen och flydde undan två fångenskaper, det gamla ”heliga Rysslands” och det borgerliga västerlandets, samtidigt som vi från dessa båda världar lånade de mest levande elementen: nyfikenheten, den förvandlande djärvheten, framstegstron i 1800-talets västerland; ett bondefolks omedelbara känsla för sanning och handling och dess revoltanda, formad av århundradens despoti. . .
>
> Vi förvärvade en viss klarsyn och opartiskhet, som gjorde både de gamla och de nya intressena oroliga. Det var inte möjligt för oss att anpassa oss till en reaktionsfas, och eftersom vi hade makt och omgavs av en legend som var reell och skapad av våra handlingar var vi så farliga att det inte räckte med att vi förintades fysiskt; våra lik måste omges med en förräderilegend. . .
>
> Världens tyngd vilar på oss, vi krossas av den. Vi överflyglas av alla som inte vill att den framgångsrika revolutionen utvecklas med kraft eller innehåller något osäkerhetsmoment; för dem som är bekvämt förankrade i vår egen revolution representerar vi äventyrlighet och risk. . . Vi kräv- de att man skulle ha modet att fullfölja vår bedrift, men folk önskade bara st6rre trygghet och vila, att få glömma ansträngningarna och blodet som utgjutits… [13]

Sanningen om den bolsjevikgeneration som utrotades på 1930-talet ligger otvivelaktigt någonstans mellan dessa ytterligheter.

Det vare mig främmande att söka rentvå de kommunister som aktivt deltog i de omänskliga åtgärderna mot bönderna, mot inbillade ”skadegörare” eller mot andra partimedlemmar. I *Låt historien döma* har jag skrivit om dessa personer: om Postysjev, Eiche, Betal Kalmykov, Amatuni, Trilisser, Sjeboldajev, Krylenko, Sjarangovitj och andra som skickade tusentals oskyldiga i döden innan de själva blev bödelns offer 1937-1938. I detta sammanhang är fallet Antonov-Ovsejenko av intresse. Som en av de mest framstående organisatörerna av oktober-revolten i Petrograd skulle han ha kunnat stå modell för huvudpersonen i Victor Serges roman. Av Stalin skickades han till Spanien, där han spelade en aktiv roll vid likvideringen av trotskistiska grupper (POUM) och anarkister; detta skedde trots allt tal om upprättandet av en folkfront i Spanien. Anarkisternas och POUM:s vänsterextremistiska politik gjorde att många misstag begicks, men de spelade i alla fall en viktig roll i kampen mot fascismen och republikaner av alla schatteringar borde ha skjutit sina meningsskiljaktigheter åsido och förenats i kampen. I dag vet vi att anarkisterna en tid faktiskt hade makten i Katalonien och var ganska inflytelserika bland arbetarna. Vintern 1936-1937 behärskades många frontsektorer av POUM-milisen. Den inbördes kampen mellan de olika republikanska partierna fortsatte emellertid och bidrog till underminerandet av det republikanska Spaniens försvar och till fascismens seger. Antonov-Ovsejenko hade agerat helt i enlighet med Stalins order. Vid återkomsten till Moskva 1938 blev han arresterad och skjuten.

Sekreteraren i *Komsomols* (Ungkommunistiska förbundet) centralkommitté A Miltjakov hörde till dem som mest träget deltagit i ”avslöjandet” av andra — tills han själv arresterades; många komsomolfunktionärer fängslades på grundval av ”material” som han hade skaffat fram. Inte ens

[13] Victor Serge: *Fallet Tulajev* (amerikanska uppl, New York 1963), ss 358-360.

på centralkommitténs plenum i februari—mars 1937 hade någon några starkare invändningar att göra mot omfattningen av repressionen inom partiet — trots att Jezjovs rapport till plenumet innehöll tydliga hot mot medlemmar av centralkommittén. När Molotov i sin rapport om ”skadegörarna” inom industrin nämnde händelser, som inträffat inom lättindustrin, skrek Vareikis till Ljubimov, som var kommissarie för den lätta industrin: ”Där hör man! Och ni som påstod att det inte förekommer någon skadegörelse inom lättindustrin!” Mindre än ett år senare hade både Vareikis och Ljubimov arresterats och arkebuserats som ”skadegörare”. Arrestering av medlemmar av centrala exekutivkommittén måste i regel sanktioneras av Michail Kalinin själv. Under en av kommitténs sessioner 1937 tillkallade Kalinins sekreterare fyra av dess medlemmar en efter en och suckande undertecknade han godkännandet av deras arrestering, som därefter omedelbart företogs av en NKVD-patrull som väntade i det angränsande rummet.[14]

Också efter att ha inspärrats i fängelse eller läger fortsatte somliga kommunister att hylla Stalin och försökte motivera terrorpolitiken. I sina memoarer skriver bolsjevikveteranen VK:

> Naturligtvis föreställde jag mig aldrig att Bucharin och Trotskij var gestapoagenter eller att de hade velat mörda Lenin; dessutom stod det klart för mig att inte heller Stalin någonsin trodde det. Men jag ansåg att processerna 1937-1938 var framsynt politisk taktik, och jag trodde att Stalin gjorde rätt i att en gång för alla misskreditera varje form av opposition på detta grymma sätt. När allt kommer omkring var vi ju en belägrad fästning; vi måste sluta leden; det fanns inget utrymme för tvivel eller osäkerhet. Hade alla dessa teoretiska kontroverser någon mening för ”de breda massorna”? De flesta ”vanliga människor” kunde inte ens se skillnaden mellan vänster och höger. . . Därför måste alla avvikande, alla slag av skeptiker beskrivas som skurkar, som var så frånstötande att alla skulle rygga tillbaka av fasa; de måste bli totalt biltoga, hatade och förbannade av folket. . .

VK medger öppet att han i fängelset blev en ännu mer obstinat stalinist än tidigare.

> Jag hade den övertygelsen, att även om de flesta NKVD-män var likgiltiga karriärister och ignoranter som endast såg till sina egna intressen, så tjänade deras godtyckliga agerande till syvende och sidst en rättvis sak och gagnade alltigenom önskvärda syften; därför var det min tro att enstaka — ja, rentav många — individuella exempel på misstag och orätt inte förändrade bilden i stort och inte kunde hejda vårt socialistiska samhälles segerrika utveckling.[15]

I lägren och fängelserna var personer som VK naturligtvis isolerade fall. I stort skulle jag vilja ta avstånd från Aleksandr Solzjenitsyns åsikt. Han har rätt endast beträffande ett fåtal av de personer som omkom under utrensningarna. Jagoda och Jezjov kan absolut inte betraktas som ”offer”, inte heller de andra bödlarna och dessas direkta, medvetna medbrottslingar. Men bland de en eller två miljoner (beräkningarna varierar) kommunister som gick under på 1930-talet fanns det människor av alla slag — olika både i fråga om personliga egenskaper och i fråga om medansvar för de föregående årens förbrytelser. En del av dem hade varit uppriktiga i sina villfarelser eller offer för en annan kult: kulten av partidisciplinen. Det fanns många ärliga, osjälviska personer vilkas ögon öppnades först när det var för sent. Det fanns många som plågades av vad som försiggick i landet men som var oförmögna att finna någon utväg ur situationen. Man gör det litet för enkelt för sig om man urskillningslöst klungar ihop dem alla som förbrytare som bara fick vad de förtjänade, även om man med den kunskap man har i dag med rätta kan tala om att de aktiva partimedlemmarna hade ett generellt och politiskt ansvar för händelserna på 1920- och 1930-talet. Det sagda gäller också tjekisterna — även om denna grupps ansvar är särskilt stort. Men en tjekist som Artuzov kan jag ändå inte betrakta som annat än ett offer för terrorn. Innan han arke-

[14] Vittnesmål av P Aksionov, tidigare medlem av centrala exekutivkommittén och ordförande i stadssovjeten i Kazan. Aksionov var en av dem som arresterades på Kalinins kontor.
[15] Opublicerat manuskript.

buserades skrev han med blod på dödscellens vägg: ”Det är en hederlig människas plikt att mörda Stalin.”

Massrepressionen började avta hösten 1938. Då utsåg Stalin på sitt oförlikneligt hycklande sätt en specialkommission med uppgift att granska NKVD:s arbete. Berija och Malenkov var medlemmar av den. För att få tillgång till NKVD:s samtliga dossiéer utnämndes Berija på Kaganovitjs förslag till förste vice inrikeskommissarie. Kommissionen uppdagade en mängd ”oegentligheter” under undersökningens gång och resultatet blev ett brev undertecknat av Molotov, Vysjinskij och Berija om överdrifter som förekommit vid förhör och rannsakningar. Flera veckor senare godkändes två resolutioner av centralkommittén: ”Om arresteringar, åklagarämbetets kontroll och utförandet av förundersökningar” och ”Om rekrytering av hederliga personer för arbete i säkerhetsorganen”. Mindre än två veckor senare hade Jezjov avlägsnats som inrikeskommissarie fast han fick behålla posten som kommissarie för vattentransportväsendet i ytterligare några månader. Som medlem av centralkommittén deltog Jezjov i den adertonde partikongressen i februari, men hans namn förekom inte på den nya lista över centralkommittémedlemmar som lades fram vid kongressen.

I slutet av 1938 och början av 1939 var EG Feldman förstesekreterare i Odessadistriktets partikommitté. Han var delegat vid adertonde partikongressen och som ledare för delegationen från Odessa tillhörde han ”veterankommittén” vid kongressen. Han gav sina vänner följande skildring av dess förlopp:

> Då kongressen närmade sig sitt slut samlades veterankommittén i en av salarna i Kreml. Vid ett långt bord därframme, som på en scen, satt Andrejev, Molotov och Malenkov. Långt bak i ett hörn på vänster hand bakom dem tog Stalin plats. Han blossade på sin pipa. Andrejev talade. Han sade, att eftersom kongressens arbete snart var över, var det dags att föreslå kandidater för val till centralkommittén. De första som nämndes var personer från den avgående centralkommittén, givetvis undantagandes dem som redan hade fallit offer. Så blev det Jezjovs tur.
>
> — Några synpunkter? frågade Andrejev.
>
> Efter en kort tystnad anmärkte någon, att Jezjov var en bra stalinsk kommissarie, som alla kände och som borde vara kvar.
>
> — Några invändningar?
>
> Tystnad. Då begärde Stalin ordet. Han reste sig, gick fram till bordet och ropade samtidigt som han alltjämt blossade på sin pipa:
>
> — Jezjov! Var är ni? Kom upp här!
>
> Jezjov reste sig från en rad bak i salen och kom fram till bordet.
>
> — Nå, vad anser ni om er själv? frågade Stalin. Är ni lämplig som medlem av centralkommittén?
>
> Jezjov bleknade och svarade med bruten röst att han inte förstått frågan, att han i hela sitt liv hade varit partiet och Stalin tillgiven, att han älskade Stalin mer än sitt eget liv och att han inte fattade vad som kunde ha föranlett den frågan.
>
> — Verkligen? sade Stalin ironiskt. Och vad var Frinovskij för en då? Kände ni honom?
>
> — Ja, naturligtvis, svarade Jezjov. Frinovskij var min närmaste man. Han. . .
>
> Stalin avbröt Jezjov och började fråga om andra: Vem var Sjapiro? Kände Jezjov en viss Ryzjov [Jezjovs sekreterare]? Vad ansåg han om Fjodorov? osv, osv. . . [Alla dessa personer hade blivit arresterade.]
>
> — Iosif Vissarionovitj! Men ni vet ju, att det var jag själv som avslöjade deras komplott, jag kom till er och rapporterade det...

Stalin lät honom inte fortsätta.

— Javisst! När ni kände på er att spelet var förlorat, då kom ni rusande. Men hur var det innan? Det förekom en komplott — en komplott att mörda Stalin. Försöker ni inbilla mig att personer i NKVD:s topp organiserade en komplott utan att ni var med i den? Tror ni jag är blind?

Stalin fortsatte:

— Seså! Tänk igenom saken! Vilka skickade ni som vakter till Stalin? Med revolvrar! Varför revolvrar i Stalins närhet? Varför? Var det för att mörda Stalin? Och vad hade hänt om jag inte hade märkt det? Vad hade skett då?

Stalin anklagade Jezjov för att ha arresterat oskyldiga men skyddat andra.

— Nå? Ge er i väg! Jag vet inte, kamrater, om en sådan man kan vara medlem av centralkommittén. Jag har mina dubier. Naturligtvis måste ni tänka igenom det. . . Det är ni som avgör. . . Men jag har mina dubier. . .

Naturligtvis ströks Jezjov enhälligt från listan. Efter avbrottet återvände han inte till salen och sågs inte mer på kongressen.[16]

Men Jezjov arresterades inte förrän flera dagar senare, mitt under ett sammanträde i kommissariatet för vattentransportväsendet. Från det ögonblick Jezjov fått denna extrabefattning (den 8 april 1938) försiggick kommissariatets arbete i en atmosfär av skräck och förstämning trots att Jezjov sällan besökte sitt nya kommissariat. Sedan han avlägsnats från NKVD deltog han i kommissariatskollegiets sammanträden men ingrep aldrig i diskussionerna. Han brukade sitta tyst. Ibland gjorde han små papperssvalor, som han skickade i väg och sedan gick och hämtade — krypande under ett bord om så behövdes, men alltid under tystnad. När NKVD-agenterna slutligen uppenbarade sig, reste sig Jezjov med ett nästan muntert ansiktsuttryck och sade:

— Vad jag har väntat länge på er!

Han lade sin pistol på bordet och så fördes han bort.[17]

1939-1941 frigavs och rehabiliterades ett litet antal tidigare arresterade. De människor som rannsakades nu behandlades i allmänhet mildare, och även om tortyr alltjämt användes så var det i mindre omfattning än tidigare. Det var karakteristiskt för denna period att domstolarna och olika inspektorat frikände fler än NKVD kunde tolerera. Av den anledningen blev en del av dem som förklarats oskyldiga inte frigivna utan nya undersökningar av deras fall inleddes. Dessa ”oskyldigförklarade” fångar hölls isolerade i ensamceller då man ville undvika oenighet och osäkerhet. Utöver specialcellerna för de dömda fanns det en tid i många fängelser celler för ”de frikända”; det behöver inte påpekas att förhållandena i dessa celler i stort sett var de ”normala”.

Historikerna har inte gjort något ordentligt försök att utreda varför Stalin inledde massterrorn i Tsaritsyn 1918. Inte heller har man tillräckligt granskat hans motiv för terrorn på landsbygden 1930-1932. Massterrorn i slutet av 1930-talet har däremot inspirerat till många skilda tolkningar. Det har påstått att Stalin lurades av NKVD, att han var psykiskt sjuk, att han fruktade att hans tidigare förbindelser med tsartidens *ochrana* skulle avslöjas. Alla dessa försök till förklaring har kritiserats i *Låt historien döma*. Jag är övertygad om att Stalin var totalt ansvarig för sina handlingar, att terrorn mot partiet var noga förberedd och genomtänkt. Jag tror alltjämt att terrorn i grunden drevs fram av Stalins omättliga fåfänga och maktlystnad: han var fast besluten att gripa den absoluta makten och härska som en autokrat utan några som helst begränsningar. Han främjade ”personkulten” för att kunna ta åt sig äran av tjänster han aldrig gjort partiet och den

[16] Vittnesmål av E G Feldman.
[17] Vittnesmål av V M, tidigare medlem av kommissariatet för vattentransportväsendet.

unga sovjetstaten då den grundades. Och då det föreföll som om partiets och statens viktigaste kadrer var hinder i vägen, tvekade Stalin inte att krossa dem, på samma sätt som han inte hade tvekat när det gällde välbärgade bönder eller ”borgerliga spekulanter”.

Nyligen har det gjorts ytterligare försök att redogöra för utrensningarna 1936-1939. Den mest ingående versionen av denna nya inställning är en artikelserie av Michail Agurskij. Enligt Agurskijs åsikt försiggick 1917 en nationell likaväl som social revolution. Den innebar framför allt de nationella utkantsområdenas seger över Storryssland. Följden blev att ickeryska element tenderade att dominera i den nya regimens ledning. Men i mitten av 1930-talet uppstod en annan tendens. Agurskij skriver:

> Orsakerna till utrensningarna låg betydligt djupare. Under utrensningarnas täckmantel försiggick en djupgående social och (inte mindre viktigt) nationell omdaning och som en följd av denna kom ett nytt befolkningsskikt till makten, huvudsakligen personer av bondeursprung, bland vilka det i stort sett inte längre förekom några ickeryssar (judar, letter, litauer, polacker etc). Detta var ett stort slaviskt lands reaktion på 1920- och 1930-talens internationalistiska, kosmopolitiska experiment, som inte tagit hänsyn till den nationella faktorn. Stalin inbjöd bara det nya skiktet att ta makten; han skapade det inte. Utan överdrift kan utrensningarna 1936-1938 betraktas som ett av slutstadierna i inbördeskriget i Ryssland.
>
> Som ersättning för den gamla eliten — vilken inte bör idealiseras — kom ett nytt skikt utan samband med föregångarna, ty utrensningarna försiggick i olika faser och slutresultatet blev likvideringen av hela den aktivistkår, som direkt deltagit i revolutionen och inbördeskriget eller som deltagit i partilivet och kände partiets struktur före 1937. En nödvändig förutsättning för att den nya eliten skulle uppstå var uppenbarligen att dess medlemmar fram till 1937 hade befunnit sig på den lägsta nivån i det offentliga livet.[18]

Otvivelaktigt finns det ett element av sanning i Agurskijs argumentation. Men han har bara framhållit en aspekt — och med säkerhet inte den viktigaste — på vad som hände de åren, och gjort den till en grundorsak. Helt uppenbart förekom en viss kontinuitet mellan 1934 års partiledning och den som fick makten efter den adertonde partikongressen 1939. Bland dem som blev kvar i politbyrån återfanns inte bara ryssen Vjatjeslav Molotov utan också armeniern Anastas Mikojan och juden Lazar Kaganovitj. Stalin själv var ju georgier, Ytterligare en georgier. Lavrentij Berija, ingick i politbyrån (efter ryssen Nikolaj Jezjov). Av politbyråns tidigare medlemmar behöll Andrej Andrejev, Kliment Vorosjilov och Michail Kalinin sina platser. Andrej Zjdanov och Nikita Chrusjtjov, som blev medlemmar 1939, kan knappast sägas ha kommit från ”den lägsta nivån”, eftersom båda var medlemmar av centralkommittén.

Det är allmänt bekant, att de ryska revolutionära partierna hade ett stort antal judar, letter, polacker, finnar etc som medlemmar. De olika kaukasiska nationaliteterna var också välrepresenterade. Detta är lättförståeligt med tanke på de nationella minoriteternas situation i tsarväldet: de hade utsatts för olika former av socialt och ekonomiskt förtryck och — vilket för många var ännu outhärdligare — för nationellt förtryck. Ändå kan det knappast sägas att 1917 års revolution innebar en seger för de nationella ytterområdena över Storryssland. Huvuddelen av oktoberrevolutionens politiska armé utgjordes av ryssar; dess kärna var den ryska arbetarklassen i förbund med de ryska soldaterna, dvs bönder i uniform. Och även om andelen ickeryssar var avsevärd i de främsta parti- och statsorganen efter revolutionen var ryssarna alltid i majoritet. Låt oss till exempel studera nationalitetssammansättningen vid den tolfte partikongressen, dvs den första partikongress som hölls efter inbördeskrigets slut och bildandet av Sovjetunionen:[19]

---

[18] M Agurskij: *The Birth of Byelorussia*, Times Literary Supplement den 30 juni 1972.
[19] *XII siezd RKP(b). Stenografitjesky ottjiot* (Moskva 1968), s 420.

	Procent		Procent
Ryssar	60,8	Armenier	2,4
Judar	11,3	Vitryssar	1,2
Letter och ester	7,1	Kirgiser	1,7
Ukrainare	4,7	Tatarer	1,0
Georgier	2,7	Övriga	7,1

Dessa siffror stöder inte på något sätt Agurskijs tes, speciellt som ryssarna hela tiden var i majoritet vid de följande kongresserna och antalet judar, letter och ester hela tiden minskade (samtidigt som ukrainare och vitryssar ökade sin representation). Även om de rapporter som mandatkommissionen lämnade den adertonde partikongressen och följande kongresser inte längre angav exakta tal för delegaternas nationalitetssammansättning, tyder allt på att proportionen ryssar förblev i stort sett oförändrad; detta var också fallet på de högre parti- och regeringsnivåerna. Repressionen 1936-1938 ledde till en märkbar minskning av antalet letter, ester, finnar, polacker och ungrare i sovjeteliten, men detta kan förklaras med att Lettland, Estland, Finland, Polen och Ungern inte ingick i Sovjetunionen, varför dessa länder inte kunde utgöra en källa för nya kadrer. Antalet judar inom eliten minskade också. Om detta har BD, som är författare till en större utredning med titeln Den ryske juden igår och i dag, skrivit följande:

> Den sovjetiska intelligentian liksom partiets och regeringens funktionärer drabbades betydligt hårdare än arbetarna av 1930-talets repression. Inom intelligentian och apparaten som helhet drabbades kommunisterna i större utsträckning än de icke partianslutna. Bland kommunisterna själva var partiveteranerna oändligt mycket sårbarare än de som nyligen anslutit sig. Men just bland judarna fanns fler tjänstemän och intellektuella än arbetare; inom den judiska befolkningsgruppen var antalet partimedlemmar två, tre, ibland fyra gånger så stort som inom andra folkgrupper och det fanns ovanligt många judiska veteraner i partiet. Utan att judarna på något sätt hade utsetts till en speciell måltavla bidrog dessa disproportioner till att de kom att lida större skada än någon annan nationell grupp under utrensningarna; de miste sina mest progressiva element, som varit revolutionen mest hängivna.[20]

Denna syn på saken kommer sanningen betydligt närmare än Agurskijs version av händelserna. Det bör dessutom påpekas, att det efter 1939 förekom en kraftig ökning av antalet personer av kaukasiskt ursprung (särskilt georgier, armenier och azerbajdzjaner) i de högsta NKVD-befattningarna; dessa utgjorde under denna period sovjetelitens viktigaste del. Också i ledningen återfanns fler personer från Centralasien och Kazachstan. Det är riktigt att Stalin uppmuntrade den ryska stormaktschauvinismen och detta speglades i hans kaderpolitik. Men det inträffade något senare: under kriget och perioden 1948-1953.

Trotskij, som iakttog händelseutvecklingen i Sovjetunionen på avstånd, förstod aldrig riktigt utrensningarnas omfattning eller de verkliga skälen till dem. Naturligtvis fördömde han skenrättegångarna mot de tidigare oppositionsledarna liksom massrepressalierna inom partiet. Men då han försökte sia om följderna fortsatte han att önsketänka. Han skrev:

> Medan den tillfälligt räddar Stalins regim, rycker den blodiga utrensningen en gång för alla undan den sociala och politiska grunden för bonapartismen. Stalin närmar sig slutet på sitt tragiska uppdrag. Ju mer det förefaller honom som om han inte längre har behov av någon, desto närmre rycker den stund då han själv blir obehövlig. Om byråkratin lyckas förvandla sig till en ny ägarklass genom att ändra ägandeformerna kommer denna klass att finna nya ledare som har bättre utbildning och saknar samband med det revolutionära förgångna. Stalin kommer knappast att få ett ord till tack för vad han åstadkommit. En öppen kontrarevolution kommer att göra slut på honom, förmodligen genom att anklaga honom för trotskism. I så fall kommer Stalin att falla offer just för det system han har skapat.

[20] B D: *Russkij jevrej vtjera i segodnja*, opublicerat manuskript.

> Men den utvecklingen är ingalunda förutbestämd. Mänskligheten är åter på väg in i en krigs- och revolutionsepok. Både politiska och sociala regimer kommer att rasa som korthus. Det är högst sannolikt att revolutionära resningar i Asien och Europa kommer att föregripa störtandet av stalinist-klicken genom en kapitalistisk kontrarevolution och bana väg för dess fall under de arbetande massornas dråpslag. I det fallet har Stalin ännu mindre anledning att räkna med att bli avtackad.[21]

Efter den andra skenrättegången i Moskva (mot Karl Radek och Jurij Pjatakov) beslöt Trotskij hålla en moträttegång för att avslöja den juridiska fars som ägt rum i Sovjetunionen. Med stor svårighet lyckades Trotskij med sina amerikanska anhängares hjälp få till stånd en special-kommission som leddes av den berömde amerikanske filosofen John Dewey, som då var åttio år. I kommissionen ingick offentliga personer tillhörande skilda politiska riktningar, men de flesta av de framstående personer som Trotskij hade kontaktat vägrade att delta. Förhören hölls i Trotskijs hem i Mexiko under kraftig polisbevakning. John Dewey uppsökte sovjetambassaden och även det mexikanska kommunistpartiets lokaler och erbjöd dem att skicka representanter. Men som väntat avstod de från att göra det. Kommissionen höll sitt första sammanträde den 10 april 1937 och arbetet fortsatte nästan utan avbrott i en vecka. Men den västerländska pressen visade föga intresse för händelsen. Ett skäl kan ha varit att Trotskij själv var en farlig revolutionär i den borgerliga pressens ögon. Moträttegångens syfte var också ganska begränsat: i stort sett att avgöra om Trotskij och hans son Lev Sedov gjort sig skyldiga till de brott som pådyvlats dem i Moskva och som de dömts till döden för i sin frånvaro.

Först flera månader efter det sista sammanträdet publicerade kommissionen sina slutsatser. Under tiden hade Dewey och andra kommissionsmedlemmar granskat de dokument och vittnesmål som Trotskij lagt fram. Den internationella kommissionens dom över moskvaprocesserna var denna:

> Kommissionen finner:
>
> 1. att moskvaprocesserna genomfördes på ett sådant sätt att varje opartisk människa blir övertygad om att inget försök gjordes att fastställa sanningen.
>
> 2. att samtidigt som bekännelserna kräver det allvarligaste beaktande innehåller de i sig sådana orimligheter att kommissionen övertygats om att de inte motsvarar sanningen — oavsett med vilka medel de erhållits.

Kommissionen avvisar alla specifika anklagelser mot Trotskij och hans son och förklarar avslutningsvis:

> 20. På grundval av alla vittnesmål finner vi, att Trotskij aldrig har rekommenderat, planerat eller gjort något försök att återupprätta kapitalismen i Sovjetunionen. Tvärtom har han alltid kompromisslöst opponerat mot ett återinförande av kapitalismen i Sovjetunionen och mot dess förekomst på andra håll.
>
> 21. Vi finner att åklagaren på ett fantastiskt sätt har förfalskat Trotskijs roll före, under och efter oktoberrevolutionen.
>
> 22. Vi finner därför att moskvaprocesserna är en komplott.
>
> 23. Vi har därför funnit Trotskij och Sedov icke skyldiga.[22]

Trotskijs levnadstecknare Isaac Deutscher berättar, att ”Trotskij mottog denna dom med förtjusning. Men dess effekt var liten, rentav försumbar. Deweys stämma väckte viss uppmärksamhet i Förenta staterna, men den ignorerades i Europa, där opinionen var engagerad i krishändelserna det året — året före München — och den franska folkfrontens och det spanska inbör-

[21] *Bjulleten oppozitsiji*, nr 58-59 (1937), s 4.
[22] *Not Guilty. Report of the 1938 Commission of Inquiry into the Charges Made Against Leon Trotsky in Moscow*, 2 uppl (New York 1972), ss XXI-XXIII. Rapporten publicerades i *Bjulleten oppozitsiji*, nr 62-63 (1938), ss 1-2.

deskrigets skiftningar."[23]

Den internationella kommissionens dom kunde inte skydda Trotskij mot Stalins hämnd. Denne sände ut NKVD-agenter med uppdrag att döda honom. I början av 1938 avled Trotskijs son och närmaste medhjälpare, Lev Sedov, på ett franskt sjukhus under högst egendomliga och alltjämt ouppklarade omständigheter. Trotskijs andre son, Sergej, som vägrat resa utomlands med fadern, arresterades i Sovjetunionen och dödades senare. Samtidigt utfördes massavrättningar av trotskister i samtliga läger, med början i Vorkuta-lägren. Man slaktade utan åtskillnad: det arkebuserades människor som fängslats redan i slutet på 1920-talet och som förblivit Trotskijs program trogna, likaväl som personer som senare tagit avstånd från det. Praktiskt taget ingen överlevde.[24]

En fruktansvärd terror rasade i Sovjetunionen under hela 1938 och nådde en ny höjdpunkt efter den sista skenrättegången, som framstod som en stor sammanfattning av alla tidigare processer. Trotskij fortsatte att försvara sig mot förtalet. Han pekade på det absurda i de anklagelser som riktats mot honom under rättegången mot Bucharin, Rykov och Jagoda. Men hans protester förbigicks i stort sett med tystnad. Dessutom var det till och med för Trotskij omöjligt att förstå terrorns otroliga omfattning; han var nästan helt avskuren från Sovjetunionen och på den tiden hade ingen i västerlandet tillgång till någon uttömmande information om vad som försiggick i landet. Deutscher skriver:

> Medan världen med fasa följde rättegångarna i Moskva väckte blodbaden i koncentrationslägren nästan ingen uppmärksamhet. De genomfördes i största hemlighet och blev inte kända förrän många år senare. Bättre än någon annan visste Trotskij, att det bara var en liten del av terrorn som kom till synes i rättegångarna. Han anade vad som höll på att hända i bakgrunden. Men inte ens han kunde gissa sig till eller föreställa sig hela sanningen, och hade han gjort det hade han knappast under den korta tid han hade kvar att leva kunnat göra sig en föreställning om hela dess omfattning och alla dess följder. Han antog alltjämt att de antistalinistiska styrkorna snart skulle stå på barrikaderna igen, vältaliga och politiskt effektiva, och att de skulle kunna störta Stalin under kriget och föra det till ett segerrikt och revolutionärt slut. Han räknade alltjämt med en pånyttfödelse av den gammalbolsjevism vars breda och djupa förankring Stalins ständiga korståg tycktes vara ett omedvetet bevis på. Han visste inte, att alla antistalinistiska grupper hade utplånats, att trotskismen, zinovjevismen och bucharinismen hade dränkts i blod och likt Atlantis-öar försvunnit från politikens horisont och att han själv var den ende överlevande från Atlantis.[25]

Vintern 1938-1939 ägnade sig Trotskij åt att organisera den nya Fjärde internationalen. Hans anhängare lyckades sammankalla en stiftande kongress, som i själva verket bara blev en smal, sekteristisk trotskistkonferens med omkring tjugo personer som representerade olika länder. Trotskij själv kunde inte delta i mötet, som hölls i djupaste hemlighet i närheten av Paris och som varade endast en dag, från morgonen till kvällen, utan avbrott.

Trotskij fäste många förhoppningar vid skapandet av Fjärde internationalen. Han var säker på att den nya organisationen skulle spela en avgörande roll i klasskampen under det nya decenniet och att varje ny dag av det krig som skulle komma skulle spela trotskisterna i händerna. Fjärde internationalen skulle, skrev han, snart få miljoner anhängare, som var beredda "att storma himlarna och jorden". Men historien följde en annan och mera komplicerad bana och de vänsterextremistiska organisationer som kallade sig (och alltjämt kallar sig) trotskister var oförmögna att få något påtagligt inflytande på arbetarklassen. Trotskijs eget öde är välkänt. Den långa "jakten" på

---

[23] Isaac Deutscher: *The Prophet Outcast* (London 1970), s 393. [Svensk övers. *Den förvisade profeten*]
[24] Flera tusen bolsjevikveteraner återvände till Moskva efter rehabiliteringarna 1956-1957. Bland dem lyckades jag endast finna två tidigare trotskister och en tidigare Zinovjev-anhängare.
[25] Deutscher: *The Prophet Outcast*, s 21.

Trotskij slutade 1940 då NKVD-agenter lyckats infiltrera hans anhängarskara och en av dem mördade Trotskij i hans hem i Mexiko. Stalin triumferade. Frikostigt belönade han alla som deltagit i operationen och lovade också att inte ett hår skulle krökas på huvudorganisatörernas huvuden så länge han, Stalin, var i livet. Dittills hade Stalin haft som regel att eliminera alla sina främsta medbrottslingar som ”visste för mycket”. Men i detta fall höll han ord.

I början på 1930-talet började Stalin indirekt undersöka möjligheten att övertala någon framstående samtida författare att skriva hans biografi. Diskussionerna med Lion Feuchtwanger och André Gide ledde ingenstans. Båda var villiga att komma till Sovjetunionen men ingen av dem ville gå med på att skriva en Stalin-biografi. Gorkij utsattes för starka påtryckningar. Enligt en partiveteran och vän till Gorkij, V Desnitskij, gav Gorkij slutligen upp och accepterade uppdraget. Varje dag i flera månaders tid låste Gorkij in sig på sitt arbetsrum efter frukosten och arbetade med en enorm dokumentstapel som skickats till honom med kurirer från centralkommittén. Men en dag dök Gorkij tillsammans med Desnitskij upp på en middag och gnuggade muntert händerna och sade att vad han åstadkommit var alltför sockersött och att han måste sluta. Efter detta undvek han allt Stalin-material. Slutligen gick den berömde franske kommunistiske författaren Henri Barbusse med på denna ”skapande uppgift” Han skrev en bok med titeln *Stalin, en ny värld sedd genom en mans ögon*, som blev ett estetiskt misslyckande och som är fullständigt värdelös som historisk undersökning. Enligt Barbusse ”kan man bli kung, duce eller rikskansler och rentav behålla makten genom svek, intriger, mutor, polisiära åtgärder och förbrytelser. Men på det sättet kan man inte bli kommunistpartiets sekreterare.” [26]

Efter allt som här har sagts behöver detta knappast kommenteras. Barbusse upplevde aldrig 1937 års händelser. Han dog i slutet av 1935, flera månader innan hans bok om Stalin kom ut.

[26] A Barbusse: *Stalin* (Moskva 1936), s 61.

6. Stalin under krigsåren

I detta kapitel skall jag endast beröra vissa delar av Stalins verksamhet under andra världskriget och så långt som möjligt undvika en upprepning av vad som redan publicerats i Sovjetunionen och utomlands.

Det är allmänt bekant att det tyska angreppet på Sovjetunionen tidigt på morgonen den 22 juni 1941 kom som en fullständig överraskning för Stalin, som sov i lugn och ro i sin välbevakade datja i utkanten av Moskva. Naturligtvis kan han inte ha varit omedveten om faran för tysk aggression. Hitler hade med rentav sällsynt uppriktighet skrivit i *Mein Kampf*: ”Tyskland betraktar krossandet av Frankrike endast som ett medel för vårt folk att slutgiltigt expandera i en annan riktning. . . Ingenting kommer att hindra mig från att angripa Ryssland sedan jag uppnått mina mål i väster.” [1]

Säkerligen kände Stalin till detta uttalande. Men hur kom det sig då att han gick med på en nonaggressionspakt och ett vänskapsfördrag med Tyskland? Det fanns flera skäl till hans agerande. 1939 var Sovjetunionen ännu inte redo för krig med Tyskland och Stalin fruktade högeligen ett stort krig. Arméns och flottans bästa befälhavare hade nästan samtliga blivit arkebuserade och de som efterträtt dem saknade lämplig utbildning och erfarenhet. Krigsindustrin hade ännu inte nått full kapacitet och styrkorna höll på att utrustas. Men ändå hade Stalin satt sig i sinnet att dra nytta av det militära läget i Europa för att förskjuta Sovjetunionens gränser betydligt längre västerut. Oberoende av vad man har för moralisk eller politisk syn på dessa planer så hade de en ofantlig potentiell strategisk betydelse. Men detta är inte det viktigaste. Nu i efterhand är det lätt att fördöma Molotov-Ribbentrop-pakten, i synnerhet som det var Hitler och inte Stalin som tjänade mest på den. Men 1939 spelade de västerländska demokratiernas regeringar ett dubbelspel och Stalin hade all anledning att frukta att Tyskland skulle besegra Polen och därefter överskrida Sovjetunionens gränser samtidigt som det ingicks något slag av allians med England och Frankrike mot Sovjetunionen. Stalin hoppades kunna föregripa en sådan allians — öppet eller i hemlighet — och även att uppamma konflikter mellan länderna i Västeuropa. På den punkten lyckades han med lätthet, eftersom detta också var Hitlers mål. Men vad Stalin aldrig hade väntat sig var att Tysklands fiender i väst skulle besegras så snabbt som skedde sommaren 1940. På våren 1940 hade Frankrike, England, Belgien och Holland välutrustade arméer, som var de tyska styrkorna numerärt överlägsna. De flesta militära experter hade förutspått ett utdraget krig på västfronten. Katastrofen i väster på grund av det tyska blixtkriget ställde Stalin inför ett svårt dilemma utan uppenbar lösning.

Naturligtvis pågick det intensiva förberedelser för ett eventuellt krig med Tyskland. I förberedelserna ingick inkallelser, vapenöversyn och utveckling av krigsindustrin. Misslyckandet i vinterfälttåget mot Finland analyserades ingående. Men effektiviteten i hela detta program var beroende av tiden — betydligt mer tid än historien var beredd att bevilja. Det fanns ingen upprikthet i Stalins ”vänskap” med Hitler. Stalin spelade ett mycket riskabelt, komplicerat och enligt hans eget förmenande listigt spel med Tyskland, England och Frankrike och han trodde att det var ett spel som han kunde vinna. Men han räknade fel och blev en förlorare 1941, även om man skulle kunna säga att också många västerländska politiker framstod som förlorare.

Krigets inledningsfas blev katastrofal. De tyska trupperna överrumplade Röda arméns huvudstridskrafter, bröt igenom vid Rostov, ryckte fram till Don, intog Kiev, Odessa, hela Vitryssland och det baltiska området (efter uppehållande strider) och nådde utkanterna av Leningrad och

[1] Citerat efter D M Proektor: *Agressija i katastrofa* (Moskva 1972), s 45.

Moskva. Fascistarmén led ytterst svåra förluster 1941 — drygt en miljon stupade och sårade (mot 300 000 på västfronten). Men under samma månader förlorade Röda armén inte mindre än fem miljoner man i stupade, sårade och framför allt krigsfångar. Ett enormt omfattande område föll i fiendens händer; tiotals miljoner människor fann sig plötsligt leva under fascistisk ockupation. Anledningarna till dessa förödande nederlag var många. IA Sats, som deltog i striderna, skriver i sina memoarer:

> De första krigsmånaderna avslöjade att föga hade gjorts för att kompensera de enorma förlusterna inom officerskåren — från generaler ned till kompani- och plutonchefer. Likaså hade utbildningspersonalen drabbats: lärare vid militärakademierna liksom vid de militära utbildningsanstalterna och special-kurserna. Inget krig skulle ha kunnat utplåna så många officerare som föll offer för den otillbörliga repressionen. Om det inte hade varit för utrensningarna skulle tyskarna aldrig ha nått fram till Volga och kanske inte ens till Dnjepr. Jag har inte tillgång till exakta uppgifter om styrkeförhållandena i fråga om manskap och materiel, men jag tror inte att situationen var till Tysklands överväldigande fördel. Tyskarna var bättre rustade i fråga om granatkastare, men på den punkten hade det inte varit någon svårighet att komma i kapp, i synnerhet som Sovjetunionen hade ett vapen som Tyskland saknade: stalinorglar. Vad gäller artilleri kom tyskarna aldrig ens i närheten av de sovjetiska resurserna under kriget. Till en början var vårt flygvapen underlägset; skälet var återigen att repressalierna inom flygindustrin hade hämmat utvecklingen av nya flygplanstyper. Den tunga tyska T-4: an var mer svårmanövrerad än våra medeltunga stridsvagnar av typ T-34 och den var inte överlägsen i eldkraft. I Sovjetunionens västra distrikt fanns det ungefär lika många sovjetiska divisioner som tyska. Men om man beräknar styrkorna i förhållande till befolkningen var vi inte numerärt överlägsna. Man måste också ta hänsyn till att Sovjetunionen tvingades hålla betydligt mer manskap (militär personal likaväl som civila transportarbetare) bakom fronten — i Fjärran östern. och längs de tiotusentals kilometer långa gränserna — medan de tyska förbindelselinjerna var betydligt kortare. Under den första veckan förlorade vi en ofantlig mängd tekniska och materiella förnödenheter, vilket gav fienden väsentliga fördelar. Dessa förluster berodde i det väsentliga på vår tillfälliga militära svaghet: de dråpslag som hade riktats mot armékadrerna under förkrigsåren. Tyskarnas främsta fördel var deras överlägsenhet i fråga om administration och kommunikationer, koordineringen av alla delar av deras krigsmaskineri och det elementära topografiska kunnandet hos befälsskiktet ända ned på den lägsta nivån, fanjunkar-nivån. Detta kostade sovjetfolket miljoner stupade både vid fronten och på hemmafronten och vi miste ofantliga markområden.[2]

Det tyska angreppet på Sovjetunionen och Röda arméns nederlag i gränsdistriktet den första krigsdagen försatte Stalin i ett vanmäktigt raseri följt av djup depression. I sitt hemliga tal på den tjugonde partikongressen (1956) påstod Nikita Chrusjtjov, att Stalin låste in sig i sin datja den andra krigsdagen och vägrade att träffa någon eller att utfärda några instruktioner — dvs att han i själva verket deserterade. Flera memoarböcker, som publicerades i slutet av 1960-talet och början av 1970-talet, har ifrågasatt sanningen i Chrusjtjovs påstående. Så säger till exempel NG Kuznetsov i sina memoarer, att Stalin ”arbetade energiskt” den 22 och 23 juni 1941 och att han själv träffade Stalin på dennes kontor i Kreml på kvällen den 24 juni; där hölls ett viktigt sammanträde.[3] I sina memoarer erinrar sig marskalk Georgij Zjukov sammanträffandet med Stalin den 26 och 29 juni.[4] Andra memoarer omnämner telefonsamtal med Stalin under de första krigsdagarna. Men många vittnesmål av detta slag var helt enkelt en del av den återupptagna kampanjen för att rehabilitera Stalin efter 1960-talets mitt. Däremot bekräftar Semjon Timosjenkos memoarer[5] historien om Stalins ”försvinnande”. Som försvarskommissarie var marskalk Timosjenko chef för Röda armén under de första krigsdagarna; det var han som undertecknade

[2] I A Sats, opubl manuskript.
[3] *Oktjabr*, nr 8 (1968), s 138.
[4] G Zjukov: *Vospominanija i razmysjlenija* (Moskva 1969).
[5] Alexander Tjakovskijs roman *Blokada* baserar sig delvis på Timosjenkos memoarer.

alla väsentliga order — några av dessa tydde på förvirring och okunnighet om det taktiska läget. Men det vore orättvist att beskylla Timosjenko för Röda arméns inledande nederlag, eftersom alla väsentliga militära frågor redan före krigsutbrottet avgjorts av Stalin personligen. Försvarskommissarien hade ingen myndighet över flottan, gränstrupperna eller NKVD-divisionerna; han kunde inte reglera transportsystemet eller ge order till försvarsindustrin; han hade inte makt att mobilisera civilbefolkningen eller att låta civila företag lägga om produktionen för att möta de militära behoven; lokalsovjeter och partiorganisationer var inte underställda honom. Han skulle därför ha varit oförmögen att organisera några effektivare försvarsansträngningar. Timosjenko var naturligtvis angelägen att fastslå detta i sina memoarer.

Flera år innan marskalk Zjukovs bok kom ut hade han spelat in sina memoarer på band. Inspelningen låg till grund för hans första utkast, ett manuskript omfattande cirka 400 maskinskrivna sidor. I denna första och otvivelaktigt riktigare version bekräftar Zjukov också, att Stalin övergav sin post under de första krigsdagarna. 1966 skrev försvarsministern marskalk Gretjko: ”Det finns ingenting som tyder på att Stalin spelade någon som helst roll för överkommandots beslut under denna period.” [6]

På grundval av absolut trovärdiga vittnesmål skrev den amerikanske journalisten Harrison Salisbury i början av kriget: ”Det nazistiska angreppet försatte Stalin i ett tillstånd av psykisk kollaps på gränsen till nervöst sammanbrott. Han stängde in sig på sitt rum och förmådde inte eller ville inte delta i statsärendena. . . I flera dygn var den stora sovjetstaten faktiskt utan ledare och drev som ett roderlöst slagskepp utan lots trots den dödliga faran.” [7]

Hur smärtsamt det än må vara för Stalins beundrare — och de är många i den sovjetiska officerskåren — är Stalins beteende under dessa första och i många avseenden avgörande krigsdagar en fläck på hans rykte som ”framstående militär ledare”.

Stalin tog åter ledningen i början av juli. Den 3 juli höll han sitt första radiotal och vädjade till hela folket med en för honom mycket ovanlig inledningsfras: ”Kamrater! Medborgare! Bröder och systrar! Soldater i vår armé och flotta! Jag vänder mig till er, mina vänner!” Enligt en välinformerad person, som då arbetade i partiapparaten, hade Stalin själv skrivit detta tal i Jelena Stasovas lägenhet; han värderade alltjämt Stasovas åsikter. Han läste upp den första versionen av talet för Stasova. Stasova, som hade en doktrinär läggning, blev ursinnig och sade: ”Vad skall det här betyda? Har du beslutat dig för att överlämna landet till tyskarna? Du talar bara om reträtt och om att allt ligger i ruiner. Är det verkligen vad vi har förberett landet och partiet på? Och vad är det för mystik du sysslar med — att vi skall följa Alexander Nevskijs och Suvorovs banér osv...” Och Stalin svarade: ”Vi kommer aldrig att kunna mobilisera folket enbart med marxism-leninismens hjälp.”

Det var Stalin och inte Jelena Stasova som hade rätt i detta fall. Trots de svåra förföljelser som den ryska ortodoxa kyrkan hade utsatts för under förkrigsåren och trots att nästan hela prästerskapet hade fängslats — 1930 befann sig endast fyra av moskvapatriarkatets biskopar på fri fot — intog kyrkan en patriotisk hållning från krigets första början. Redan den 22 juni vädjade metropoliten Sergius till prästerskapet och de troende och uppmanade hela folket att gripa till vapen och de troende att deltaga i kampen. Den 26 juni höll Sergius i katedralen i Moskva ett högtidligt Te Deum för Rysslands seger. Av sina vid det laget kraftigt åderlåtna tillgångar överlämnade kyrkan en avsevärd donation till Röda armén.

Det var naturligtvis inte alla präster som hörsammade Sergius maning. I områden under tysk

[6] *Vojenno-istoritjeskij zjurnal*, nr 6 (1966), s 12.
[7] Harrison E Salisbury: *The Siege of Leningrad* (London 1969), s 199.

ockupation (till exempel praktiskt taget hela Vitryssland) gick somliga präster över till fienden och uttalade förhoppningar om en snabb seger för den tyska krigsmakten. Men präster av det slaget var i minoritet.

Under krigsåren övergav Stalin efter hand sin förföljelsepolitik mot kyrkan. Relationerna mellan kyrka och stat fick formen av en speciell ”enhetsfront”.

I september 1943 tog Stalin i Kreml emot metropoliten Sergius, Leningrad-metropoliten Aleksej och exarken av Ukraina, metropoliten Nikolaj. De fick tillstånd att sammankalla ett koncilium för att välja en patriark, och några dagar senare valdes metropoliten Sergius till patriark av Moskva och hela Ryssland. Stalin gick också med på att en mängd kyrkor åter öppnades (sådana som stängts men inte raserats) och gav också kyrkan rätt att öppna en särskild skola och en akademi för prästutbildning. Ett antal präster frigavs ur fängelserna. I närvaro av den nyvalde patriarken Sergius dikterade Stalin för Vjatjeslav Molotov utkastet till ett regeringsdekret om de förändrade relationerna mellan kyrka och stat. Enligt en person (vars anonymitet måste respekteras) i redaktionsledningen för tidskriften *Nauka i religija* (Vetenskap och religion) vände sig Stalin efter att ha gjort ett antal förslag till Sergius och frågade:

> — Nå, är det något mer kyrkan behöver för att kunna fungera normalt?
>
> Sergius sade ingenting — något sådant hade han inte väntat sig från sovjetstatens sida.
>
> — Jag vet, sade Stalin. Ni behöver en tidskrift. Före revolutionen fanns det en tidskrift som hette Tidskrift för Moskvapatriarkatet — och ni behöver en tidning i den stilen. Det är bara det att vi har svårt med papper och personal just nu. . . Men låt gå. Skriv ned det här, sade Stalin vänd till Molotov. I Moskva startas en tidning för moskvapatriarkatet. Den tilldelas papper och några anställda från tidskriften *Bezbozjnik* (Ateisten).

Möjligen var detta ett av Stalins typiska ”skämt” eller också är historien apokryfisk. Tidskriften *Bezbozjnik* hade i likhet med tjogtals andra tidskrifter faktiskt upphört att utkomma strax efter krigsutbrottet 1941. Men Stalins förbindelser med kyrkan förbättrades stadigt och detta stärkte avsevärt kyrkans ställning under krigsåren och efterkrigstiden. Tvärtemot vad vissa dogmatiker påstår råder det inget tvivel om att Stalins nya politik inte bara gagnade kyrkan och dess troende utan också låg i hela sovjetstatens intresse. I detta fall bör man hålla Stalin räkning för den viktiga positiva effekt hans initiativ fick, även om det inte fritar honom från misstagen och förvirringen under de första krigsmånaderna.

I flera böcker och artiklar publicerade på 1970-talet har vissa författare gjort upprepade försök att tillbakavisa uppgifterna om att Stalin och hans överkommando befann sig i ett tillstånd av förvirring sommaren 1941. De pekar på, att överkommandot lyckades skicka omkring 350 divisioner till fronten under veckorna från slutet av juni till början av september, trots att den tyska generalstaben under sin krigsplanering utgått från att Sovjetunionen inte skulle kunna mobilisera mer än 60 divisioner på ett halvår. Litteraturen om kriget betonar också att drygt 1 500 fabriker evakuerades österut 1941.

Otvivelaktigt var mobiliseringen av hundratals divisioner och evakueringen av ett enormt antal företag resultatet av exceptionella ansträngningar av Stalin, överkommandot och alla militära och civila myndigheter. Men fakta och siffror kan förklaras och tolkas på olika sätt. Om inte en stor del av Röda armén hade utplånats eller tillfångatagits sommaren 1941 hade det inte funnits något överhängande behov av att mobilisera ända upp till 350 divisioner och sända dem till fronten. Många av dessa soldater var dåligt utrustade och deras utbildning ofullständig; detta gällde rekryter likaväl som inkallade äldre veteraner. Man är illa ute om man tvingas sätta in praktiskt taget samtliga reserver i striden för att klara krisen. Men detta krig skulle pågå ytterligare fyra år.

Till följd av dålig utbildning led många av de nya förbanden ofantliga förluster under de första stridsdagarna och de lyckades hejda tyskarna först i Moskvas utkanter. Ännu värre var situationen för de i stort sett oövade hemvärnsregementena. (I sitt tal till nationen hade Stalin krävt att sådana nödregementen skulle sättas upp.) Om det inte varit för de förödande nederlagen under de första krigsveckorna skulle den massiva evakueringen av industriföretag österut ha varit obehövlig. Hundratals fabriker av betydelse för försvarsansträngningarna kunde för övrigt inte räddas på grund av den tyska framryckningens snabbhet; de föll i fiendens händer.

Marskalk Aleksandr Vasiljevskijs memoarer, som publicerades 1974, ger oss en objektivare bild av Stalins ”begåvning” som militär ledare. Under en lång period var Vasiljevskij chef för generalstaben. Han skriver:

> Generalstaben hade förvandlats till ett arbetsorgan för överkommandot. För detta ändamål hade överkommandot ingen annan apparat till sitt förfogande. Generalstaben inhämtade upplysningar, bearbetade dem och lade fram förslag och på grundval av dessa utfärdade överkommandot sina order. Från början var Stalin ytterst missnöjd med generalstabens arbete. Jag kan emellertid inte dölja det faktum att det inte var alltid som Stalin fattade de bästa besluten och inte alltid som han hade förståelse för våra svårigheter. . . Stalins agerande vid denna tidpunkt präglades av felbedömningar, som ibland var mycket allvarliga. Han var omotiverat självsäker och egensinnig och ville inte lyssna på andra; han överskattade sitt eget kunnande och sin förmåga att direkt leda ett krig. Han förlitade sig föga på generalstaben och utnyttjade inte dess personals skicklighet och erfarenhet på det sätt han borde. Ofta kunde han företa brådstörtade och fullständigt omotiverade ommöbleringar i den högsta militära ledningen. Under dessa förhållanden kunde generalstaben inte utveckla sin kapacitet till fullo och den fungerade mindre effektivt än den borde som arbetsorgan för överkommandot. . . Med rätta insisterade Stalin på att militären måste överge olika föråldrade strategiska föreställningar, men tyvärr var han själv senfärdig på den punkten. Han hade en viss smak för direkta konfrontationer. Bortsett från allt möjligt annat påverkades han naturligtvis av frontläget, av att fienden befann sig så nära Moskva och hade ryckt så djupt in i landet. . . Slaget om Stalingrad blev avgörande. Men det kan ifrågasättas om Stalin före slaget om Kursk verkligen helt och fullt behärskade den moderna pansarstridens metoder.[8]

Kort sagt: under två krigsår saknade vi ett verkligt kompetent överkommando. Också Hitler, som hade ställt sig i spetsen för Tysklands väpnade styrkor, var givetvis en militär dilettant. 1941 gjorde också han en rad kolossala militära felbedömningar, vilka senare har utförligt skildrats av tyska historiker och överlevande officerare. Hitler tvingades uppskjuta angreppet på Sovjetunionen i sex veckor på grund av kampanjerna i Jugoslavien och Grekland. I augusti—september hejdade han offensiven mot Moskva och satte in en betydande del av armén på fronten i söder för att inringa Kiev. Han avstod från att storma Leningrad trots numerär överlägsenhet då han var säker på att den belägrade staden skulle kapitulera utan strid inom ett par, tre månader. Hitler hade berusats av sommarens framgångar och var så övertygad om sin snara seger att han inte brytt sig om att skaffa fram vinterutrustning till armén. Hösten 1941 gav han till och med order om att den tyska ammunitionsproduktionen skulle minskas. Utan dessa och många andra liknande misstag från den tyska militärledningens sida skulle läget ha varit betydligt besvärligare för Röda armén 1941-1942.

Jag har i mitt arkiv en rad dokument om höststriderna i utkanterna av Moskva. Tyskarna bröt igenom Röda arméns försvarslinjer vid de yttre tillfartsvägarna till staden och omringade de fyra arméer som försvarade huvudstaden (nittonde, tjugonde, tjugofjärde och trettioandra arméerna). Vägen till Moskva låg öppen och utan några allvarliga hinder. Enligt marskalk Vasiljevskij berodde Röda arméns skrämmande nederlag delvis på att överkommandot misslyckats med att bestämma det fientliga anfallets riktning; följden blev att Röda arméns försvar var alltför svagt

[8] A M Vasiljevskij: *Delo vsej zjizni* (Moskva 1974), ss 126-127.

längs anfallets huvudriktning.

Aleksandr Sjtjerbakov, som ledde partiorganisationen i Moskva, sammankallade den 15 oktober 1941 ett krismöte med partisekreterarna i Moskvas distriktskommittéer. De instruktioner han då utfärdade tyder på att situationen var ytterligt allvarlig. Han gav order om att de enda personer som fick stanna kvar i staden var sådana som hade speciella funktioner: sprängexperter och alla som skulle kämpa som partisaner. Övriga måste lämna staden. Ironiskt nog hette den viktigaste evakueringsleden ”Sjossé entusiastov” (Entusiasternas väg).[9] Närmaste evakueringscentrum skulle bli Gorkij-området. Regeringskontoren hade redan börjat flyttas till Kujbysjev.[10] Eftersom det fanns en högst reell risk för att Moskva skulle falla, beslöt man att använda sig av erfarenheterna från 1812 och överge staden om det visade sig omöjligt att försvara den. Förberedelser gjordes för sprängning av kraftverk, delar av tunnelbanan och företag som det var alltför svårt att evakuera. Men allt detta kunde knappast hemlighållas för befolkningen, och redan följande dag (den 16 oktober) började oron stiga i olika delar av staden. Hundratusentals människor började lämna staden på eget bevåg och deras flykt inte bara ökade den allmänna förvirringen utan förorsakade också ren panik. Personer som befann sig där har omvittnat att Stalin själv lämnade Moskva natten till den 16 oktober, men detta har aldrig blivit klart bekräftat. De som först lämnade kategoriska uppgifter om Stalins flykt blev senare vagare och tveksammare. Vi vet med säkerhet att ett specialtåg utrustades för att evakuera Stalin österut, men vi vet också att han inte blev sedd vare sig i Gorkij eller i Kujbysjev den 16 eller 17 oktober. Det är förvisso möjligt att Stalin, som brukade arbeta till fram på småtimmarna, faktiskt lämnade Moskva natten mellan den 16 och 17 oktober men att han återvände till Kreml och återupptog sin vanliga rutin när han tio, femton timmar senare fick underrättelse om att det tyska angreppet hade hejdats.

Ministern för flygindustrin A Sjachurin ger i sina memoarer en utförlig skildring av just den dagen, den 16 oktober. På morgonen inspekterade han en av de flygplansfabriker som skulle evakueras och där nåddes han av ett meddelande om att han omedelbart skulle infinna sig i Stalins lägenhet i Kreml:

> Kreml verkade övergivet. Jag steg in i hallen, tog av mig rocken och gick längs korridoren. Sammanträdena hölls vanligen i matsalen. Då jag steg in där kom Stalin ut ur sängkammaren. Han rökte som vanligt och började spatsera fram och tillbaka. Rakt framför ingången till matsalen stod ett bord och på vänster sida en byffé. Det fanns bokhyllor på väggen till höger, men dessa var tomma nu. Stalin var klädd som han brukade — i en jacka med byxor nedstoppade i stövlarna (han började bära militär uniform något senare). Politbyråns medlemmar anlände. Stalin hälsade på alla och fortsatte att röka och spatsera fram och tillbaka i rummet. Ingen satte sig. Så stannade han och frågade utan att rikta frågan till någon särskild:
>
> — Hur är läget i Moskva?
>
> Ingen sade någonting. Alla sneglade på varandra. Jag kunde inte behärska mig utan sade:
>
> — Jag besökte några fabriker i morse. På en fabrik var man överraskad över att se mig. En av de kvinnliga arbetarna sade: ”Och vi som trodde att alla gett sig i väg!” På en annan fabrik var arbetarna arga därför att somliga inte fått avlöning. Man hade sagt dem att chefen för statsbanken hade rest med huvudparten av sedelförrådet och att det inte fanns tillräckligt med pengar i banken.
>
> Stalin frågade Molotov: Och var finns Zverev (finanskommissarien)?
>
> — I Gorkij, svarade Molotov.
>
> — Pengarna skall omedelbart skickas tillbaka med flyg, sade Stalin.

[9] Den byggdes av frivilliga ungkommunister på 1930-talet.
[10] Ett stort industricentrum och en viktig hamnstad vid Volga.

> Jag talade om för honom att spårvagnarna inte gick, att tunnelbanan inte fungerade och att bagerier och andra affärer hade stängt. . .
>
> Stalin vände sig till Sjtjerbakov och frågade hur det kom sig att situationen var sådan, men utan att vänta på svar vände han på klacken och började spatsera fram och tillbaka. Så sade han:
>
> — Nåja, så farligt är det inte. Jag trodde det skulle vara värre. Och vänd till Sjtjerbakov sade han:
>
> — Se till att spårvägslinjerna och tunnelbanan kommer i gång omedelbart. Öppna bagerierna, affärerna, matställena och också klinikerna med så många läkare som ni kan uppbringa. Ni och Pronin ger er i väg till radion i dag och vädjar om lugn och ordning och meddelar att de kommunala transportmedlen, restaurangerna och andra serviceinrättningar snart skall fungera normalt igen.
>
> Det blev ett kort sammanträde. Efter flera minuter sade Stalin:
>
> — Jaha, det var allt.
>
> Och så skildes vi för att sköta våra åligganden.[11]

Det möte Sjachurin skildrar ägde otvivelaktigt rum. Men hela tonen och Stalins anmärkningar och hans ganska ovanliga sätt antyder, att det inte ägde rum den 16 oktober utan två dagar senare, då Stalin återvänt till Kreml efter sin plötsliga avfärd. Hur skulle man annars kunna förklara hans okunnighet om förhållandena i staden eller hans svar: ”Jag trodde det skulle vara värre”? Som om någon kunnat stoppa de kommunala färdmedlen och stänga butikerna utan att först rådfråga Stalin!

Vi vet inte med säkerhet om Stalin lämnade Moskva den 16 oktober, men det är förmodligen inte alltför väsentligt, speciellt med tanke på att vi säkert vet att han faktiskt övergav sin post den andra krigsdagen. Ändå finner Stalins beundrare det ytterst smärtsamt att tala om hans agerande i Moskvas svåra stund i mitten av oktober. I en roman publicerad så sent som 1977 (*Imja tvojo*; Namnet är ditt) skildrar P Proskurin denna episod på följande sätt:

> [Stalin] funderade på beslutet hösten fyrtioett om att han omedelbart skulle resa från Moskva till Kujbysjev och han mindes tydligt den där morgonen *den 19 oktober*: stickspåret vid Rogozjsko-Simonovskij, specialtåget, den folktomma perrongen, kamraterna som kommit för att vinka av honom, tålmodigt väntande. . . Det var ett av de avgörande ögonblicken i hans liv då nästa steg måste bli det absolut riktiga och det inte fanns utrymme för misstag; i ryggen, som kändes förstenad, förnam han den oändligt vaksamma blicken från den stora staden, som nu stod i centrum för desperata, exempellösa globala framstötar i en kolossal röra av världskrafter.
>
> Han kunde fortfarande känna nästan fysiskt i huden hur tungt ögonblicket var, och absolut isolerad från omvärlden, skild från dem som kommit för att ta farväl, okänslig för vinden, promenerade han kut-ryggig fram och tillbaka på perrongen; när allt kom omkring var han inte mer än människa, men vare sig han ville det eller inte var hans namn ett koncentrat av farhågorna och desperationen hos miljoner människor, som stupade vid angrepp, göt sitt blod i dussintals och hundratals strider — och inte bara i sitt eget land. Under dessa sista svåra månader hade han bara varit en dödstrött människa, men just därför, just i det ögonblicket på den folktomma perrongen vid stickspåret, där han promenerade fram och tillbaka i två skrämmande timmar då ingen av de närvarande vågade närma sig honom, kände han mindre med hjärnan än med hjärtat den otroliga ansvarsbördan och han kunde aldrig skjuta över ens en bråkdel av denna börda på andra; åter kände han den odödliga stadens nästan levande, plågade skri. Ingen såg hans ansikte. Med sitt karakteristiska, långsamma sätt att gå hade han kommit fram till perrongens ände — och utan att säga något till någon vände han plötsligt på klacken och gick, mer framåtlutad än vanligt, bort till bilen, steg in och körde tillbaka.[12]

---

[11] *Voprosy istoriji*, nr 3(1975), ss 142-143.
[12] P Proskurin: ”Imja tvojo”, Moskva, band 2-5 (1977).

Det verkar som om nästan allt i detta citat är falskt och författaren betonar särskilt, att Stalins avresa från Moskva planerats till den 19 oktober, då situationen i själva verket redan börjat lätta. Men hur var det den 16 oktober? Som romanförfattare har Proskurin naturligtvis full frihet att skildra Stalins känslor och tankar under dessa ödesdigra dagar, men man får intrycket att hela episoden är fiktiv, inklusive Stalins tysta, två timmar långa promenad fram och tillbaka på en perrong vid ett stickspår. Vem kunde för övrigt ha bestämt att han skulle lämna Moskva omedelbart? Det var bara Stalin själv som kunde fatta detta slags beslut — och det var bara han själv som kunde ändra det.

Det är värt att nämna, att under de fyra krigsåren gjorde Stalin ett enda besök vid fronten. Det var i början av augusti 1943, då trupperna från Kalinin- och västfronterna förberedde Smolenskoffensiven. Den 3 augusti besökte han västfrontens högkvarter och den 5 augusti Kalininfrontens i byn Chorosjevo utanför Rzjev. I övrigt ledde Stalin kriget från Moskva, också då stridshandlingarna flyttades långt västerut 1944. Detta gjorde tillvaron svår för frontbefälhavarna, som ofta måste lämna sina staber och flyga till Moskva för att koordinera operationerna och få sina planer godkända.

I västerländska publikationer sägs det vanligtvis att Stalin bedrev en relativt ”mild” och konciliant inrikespolitik under kriget i syfte att få alla att sluta upp kring partiet och de väpnade styrkorna. Man hänvisar till det ohöljt nationalistiska elementet i slagorden som manade till försvar av Ryssland mot den tyska expansionismen och också till Stalins försoning med kyrkan. Allt detta är i viss mån riktigt. Förföljelserna mot kyrkan upphörde 1943 och olika åtgärder vidtogs för att uppmuntra den att fungera mera normalt. Många ynglingar, vilkas kommunistiska föräldrar nyligen försvunnit i utrensningarna, inkallades till militärtjänst. Så skedde också med sönerna till tidigare kulakfamiljer, som 1930-1932 hade deporterats till Sibirien, Ural och norra Sovjetunionen och som varit förbjudna att lämna deportationsorten ända fram till krigsutbrottet. NKVD-staber hade inrättats i varje ”specialkoloni” och genom NKVD:s hemliga agentnät hade kontakter tagits med antifascistiska delar av emigrantvärlden. Det finns mycket som tyder på att till och med exilpolitiker som Miljukov och Denikin försåg Sovjetunionen med värdefull information under kriget. Denna utveckling bör naturligtvis räknas Stalin till godo. Men frågan gäller också hans ”tjänster” i övrigt.

Under krigsåren översvämmades lägren i Gulag-arkipelagen av fångar. Många av dem kämpade desperat för att få komma till fronten. Där fanns tusentals före detta officerare och kommissarier, som den ramponerade armén hade ett sådant ofantligt behov av, och de bevakades av tusentals och åter tusentals starka, friska NKVD-soldater, vilka också kunde ha varit användbara vid fronten.

På många vetenskapliga och tekniska områden hade samma situation uppstått till följd av förkrigsterrorn. Ledande experter inom flygindustrin, kanontillverkningen och andra grenar av den militära teknologin, optiken och radioelektroniken hade arresterats. Dessa utrensningar bromsade otvivelaktigt arméns tekniska upprustning, och sovjetarméns motgångar 1941 var intimt förknippade med det tyska militärmaskineriets tekniska överlägsenhet. Men redan genomfördes ett unikt program för att upprätta speciella vetenskapliga och militärtekniska fängelsecentra och de vetenskapsmän och tekniska experter som överlevt fick möjlighet att konstruera ny militär materiel, nya flygplanstyper och vapen i speciella ”forskningsläger”. Utbrotten av epidemier, som förorsakats av massevakueringen av befolkningen, tvingade Stalin att frige bakteriologer och medicinska experter som hade arresterats 1937-1938. Men på allmännare och fredligare forskningsområden kände vetenskapsmännen inte av någon förbättring: de som arresterats under terroråren blev kvar i lägren, där matransonerna nu reducerades. Mycket

få av dem överlevde.

Den politiska repressionen fortsatte under kriget, ofta på fullständigt triviala grunder, och varje stads- och landsortsdistrikt hade sitt eget NKVD-högkvarter, trots att ordningen kunde ha upprätthållits enbart av milisförband. Man måste också ta med i beräkningen vad Stalins inställning till sovjetiska krigsfångar kom att kosta landet; hundratusentals av dem dömdes att dö av svält och ett par, trehundra tusen drevs att ansluta sig till Vlasov och andra militära eller halvmilitära förband som samarbetade med nazisterna. Men Stalins mest fruktansvärda brott under krigsåren var deportationen av många av de små folkslagen från deras hemtrakter. Dessa människor kunde också ha lämnat sitt bidrag till de gemensamma krigsansträngningarna, men i stället deporterades de med specialtåg till obebodda områden i öster, där hundratusentals av dessa förvisade tjetjener, ingusjer, krimtatarer, kalmucker, volgatyskar och andra gick under av svält, köld och epidemier.

I augusti 1949 tillbringade en av mina vänner sin semester på vilohemmet Armchi uppe i bergen i Tjetjen-Ingusj-området (som då hade inkorporerats med Georgien) inte långt från Larsi vid den georgiska militärvägen. Och där råkade han på en fullständigt övergiven bergsby, halvt i ruiner, på sluttningen av Stolovajaberget. Några dagar senare blev han bekant med en milisöverste från Sverdlovsk, som också bodde på vilohemmet och som kunde ge honom en öppenhjärtig skildring av vad som hänt. Min vän skrev ned hans historia:

> Det var i slutet av juli 1943 som vi kallades till Berijas tjänsterum. Sedan man betonat att saken måste hållas absolut hemlig berättade man om den förestående operationen och beskrev våra specifika uppgifter. Vi skulle samtliga iföra oss arméofficerares uniformer och gå i ställning med ett militärt förband i närheten av den by var och en av oss tilldelats. Vi skulle ta kontakt med invånarna i byn och ställa oss in hos dem genom gåvor och smicker och skaffa oss nära förbindelser med inflytelserika personer i byn och visa iögonenfallande respekt för deras seder och livsstil; kort sagt skulle vi bli deras vänner och ge dem möjlighet att vänja sig vid att soldater ur Röda armén fanns stationerade alldeles i närheten. De flesta tjetjener har lätt att förstå ryska, men ändå lärde vi oss deras språks grunder och undervisades i deras seder, livsstil, vanor etc. De var alla muslimer och fortfarande förekom månggifte bland dem, varför deras kvinnor i allmänhet var passiva och apatiska. Under det halvår vi officerare skulle leva bland dem förväntades det av oss att vi skulle studera dem noga och i hemlighet upprätta förteckningar över alla invånare, familjevis, inklusive namnen på frånvarande bybor och deras nuvarande uppehållsorter. Vi skulle också arrangera en festtillställning på nästa Röda arméns dag, till vilken samtliga män i byn skulle inbjudas. Vi skulle säga dem att det tjetjenska folkets stora tjänster i kampen mot de tyska angriparna då skulle få sitt erkännande, belöningar och diplom från överkommandot skulle delas ut etc. Vi utförde våra uppdrag och bodde i byarna i ett halvår — min by var just den som vi kan se härifrån — och vi organiserade festligheter på Röda arméns dag den 23 februari 1944 med början klockan åtta på morgonen. Allihop samlades till ceremonin och valde ett presidium bestående av de totalt omisstänksamma ordförandena i lokalsovjeterna, NKVD:s distriktschefer och hela den lokala eliten; man valde också ett hederspresidium bestående av politbyrån med kamrat Stalin i spetsen. Mötesordförande var arméns representant, dvs jag själv. Talen började och därefter presentationer och anföranden av dem som hade deltagit i kriget. I enlighet med muslimsk sed var naturligtvis endast männen närvarande.
>
> Exakt klockan 10 steg jag fram och drog upp ett förseglat kuvert ur uniformsjackans ficka. Jag bröt sigillet och meddelade, att jag skulle läsa upp ett dekret av Sovjetunionens högsta sovjets presidium, och så gjorde jag det. Mina perplexa åhörare fick veta att tjetjenerna och ingusjerna hade förrått fäderneslandet under kriget, hjälpt fascisterna etc och att de därför skulle deporteras.
>
> — Det är lönlöst att göra motstånd eller att försöka fly, tillade jag. Klubbyggnaden är omringad.
>
> Jag vände mig till NKVD-officeren och hans närmaste man, som satt bredvid mig, och gav ordern:

— I partiets namn: pistolerna på bordet!

Det blev en obeskrivlig förvirring i salen. Folk störtade mot dörrarna och fönstren men möttes av kulsprutor. Under ceremonin hade arméförbandet omringat byggnaden med en kraftig kedja på flera led. Och tänk: det förekom

inget egentligt motstånd trots att alla närvarande var högtidsklädda med dolkar och allt. Vi avväpnade dem utan svårighet och förde dem under förstärkt bevakning till den närmaste järnvägsstationen i Dzaudzjikau (tidigare Ordzjonikidze och dessförinnan Vladikavkas), där specialtåg med godsvagnar byggda för fångtransport redan väntade.

Och medan vi tog hand om männen samlade andra ihop de oförsvarade kvinnorna och barnen och förde bort dem. De lastades också ombord i godsfinkor, fast på en annan station, och skickades till Kazachstan. En del av kvinnorna gjorde faktiskt motstånd. De ville inte finna sig i att bli vidrörda av någon. En stötte en dolk i en soldat och dödade honom och vid två andra incidenter blev soldater sårade. Sedan invånarna i byn förts bort samlades deras tillhörigheter och boskap — en inventarieförteckning hade gjorts upp i förväg — ihop och fraktades bort. Berija själv ledde operationen över hela Kaukasien.

Något bör sägas om hur Trotskij och hans anhängare på olika håll i västvärlden reagerade på krigsutbrottet. Flera år före andra världskriget var Trotskij ytterst pessimistisk beträffande Sovjetunionens förmåga att bekämpa aggression eller intervention utifrån. 1935 skrev han att om fascismen segrade i Europa så skulle den också besegra Sovjetunionen, eftersom Sovjetunionen aldrig skulle kunna motstå en direkt fascistattack. ”Utan världsrevolution finns ingen räddning”, försäkrade Trotskij.[13]

När kriget så bröt ut förstod Trotskij aldrig dess verkliga natur och upprepade dogmatiskt de bolsjevikiska slagorden från första världskrigets tid. Han hävdade att rättvisan inte fanns på någondera sidan, varför revolutionärerna — inte bara i Tyskland utan också i England och Frankrike — måste ta avstånd från sina imperialistiska regeringar. Denna inställning var i grunden mycket lik Stalins och Tredje internationalens, vilka endast motvilligt erkände, att det redan från första början var ett antifascistiskt krig och att proletariatet i västerlandet inte hade något annat val än att försvara sitt nationella oberoende och de demokratiska fri- och rättigheter som — hur begränsade de än var — var höjdpunkten i folkets långa revolutionära kamp.

Trotskij mördades av Stalins agent den 21 augusti 1940. Men före hans död hade ett specialmanifest antagits vid Fjärde internationalens extraordinära konferens. Manifestet bar titeln ”Det imperialistiska kriget och den proletära revolutionen”. Otvivelaktigt spelade Trotskij själv en roll då det skrevs. Det har följande lydelse:

Detta manifest har antagits av Fjärde internationalens konferens vid en tidpunkt då den tyska armén rullar mot Paris och Engelska kanalen efter att ha besegrat Holland och Belgien och med överväldigande militär makt krossat de allierade arméernas första motstånd. I Berlin väntar man redan otåligt på segerfirandet. I det allierade lägret råder oro på gränsen till panik. Vi skall och behöver inte här syssla med strategiska gissningar beträffande nästa krigsfas.

Är under dessa omständigheter arbetarklassen inte tvungen att stödja demokratin i dess kamp mot den tyska fascismen? Så frågar man sig i de breda småborgerliga lagren, där man alltid betraktat proletariatet som ett redskap för olika borgerliga fraktioner. Med indignation avvisar vi en sådan politik. Otvivelaktigt förekommer meningsskiljaktigheter mellan det borgerliga samhällets politiska regimer på samma sätt som det finns skillnader i komfort mellan de olika klasserna på järnvägen. Men när hela tåget är på väg mot bråddjupet mister komfortskillnaderna mellan de olika kupéerna sin betydelse. Den kapitalistiska civilisationen är på väg mot bråddjupet. Skillnaderna mellan den murknande demokratin

[13] *Bjulleten oppozitsiji*, nr 42 (1935), s 5.

> och den barbariska fascismen försvinner inför hela det kapitalistiska systemets sammanbrott.
>
> Hitlers segrar och illdåd har väckt förbittrat hat hos arbetarna i hela världen. Men en oöverstiglig mur skiljer det berättigade hatet från idén att hjälpa den svagare men inte mindre reaktionära fienden. Som segrare skulle det imperialistiska England och det imperialistiska Frankrike bli lika skrämmande för mänskligheten öde som Hitler och Mussolini. Den borgerliga demokratin skall inte räddas.
>
> Genom att hjälpa sin egen bourgeoisie mot de utländska fascisterna skulle arbetarna endast påskynda fascismens seger i sitt eget land. Den uppgift historien givit är inte att stödja den ena delen av det imperialistiska systemet mot den andra utan att störta hela systemet i bråddjupet. . . Detta krig är inte vårt. Till skillnad från Andra och Tredje internationalen bygger Fjärde internationalen inte sin politik på de kapitalistiska regeringarnas militära med- och motgångar utan på att förvandla det imperialistiska kriget till inbördeskrig, på att störta de härskande klasserna i alla länder, på en internationell socialistisk revolution. Ur denna synvinkel är föränderliga frontlinjer, förstöringen av storstäder, ockupation av andra länders territorium och enskilda länders fall ingenting annat än tragiska episoder på vägen mot byggandet av ett modernt samhälle.[14]

Helt uppenbart var en vänsterextremistisk politik av detta slag absolut felaktig och kunde ingenstans leda. Det är knappast förvånande att Trotskijs och hans anhängares maning till arbetarklassen i Västeuropa att ”enas under Fjärde internationalens banér” inte fick något gensvar bland arbetarna på ockuperat territorium. Tvärtom var det Tredje internationalens kommunistiska partier som blev mer inflytelserika då de efter en period av osäkerhet uttalade sig i kraftfulla ordalag för en kompromisslös kamp mot fascismen i en enhetsfront av alla antifascistiska krafter, inklusive de borgerliga demokratiska partier som kämpade för samma sak.

I rättvisans namn skall sägas att när Tyskland angrep Sovjetunionen i juni 1941 så publicerade Fjärde internationalens exekutivkommitté en appell i sista numret av *Bjulleten oppozitsiji*. Den bar titeln ”Till Sovjetunionens försvar”. Men samtidigt som denna appell uppmanade världens arbetarklass att försvara Sovjetunionen, eftersom många av oktoberrevolutionens landvinningar inte hade fördärvats av Stalin, var trotskisterna emot en allians med England och Förenta staterna och opponerade mot bildandet av en antihitlerkoalition.

> Fjärde internationalen har gång på gång förklarat vad den sovjetiska arbetarklassen instinktivt inser: Sovjetunionen måste försvaras villkorslöst! Oberoende av byråkratins förräderi och trots detta förräderi försvarar vi Sovjetunionen. Vårt stöd är absolut och beror inte på några eftergifter från den stalinistiska byråkratins sida. Men vi kommer att försvara Sovjetunionen med våra egna metoder. Vi representerar proletariatets revolutionära intressen och vårt vapen är den revolutionära klassens kamp. Kremls imperialistiska allierade är inte våra allierade. Vi kommer att föra en revolutionär kamp överallt, också inom ”det demokratiska lägret”. Om vi skulle stödja Englands och Förenta staternas imperialistiska bossar, skulle det vara detsamma som att stödja Hitler i hans tyranni mot de tyska arbetarna. Vi satsar på revolutionen och det bästa sättet att tjäna de tyska arbetarnas revolutionära framtid är att utvidga den revolutionära kampen till att omfatta fiendens läger… [15]

Denna inställning var definitivt orealistisk. Om Sovjetunionen och England skulle förena sina krafter i kampen mot fascismen — hur kunde detta uppfattas som att ge Hitler stöd? Men detta kunde appellens författare inte förklara — inte ens med hjälp av vänsterextremistisk retorik. I denna nya situation var det politiskt absurt att proklamera slagord som härstammade från det ryska inbördeskrigets tid och naturligt nog fann de praktiskt taget inga anhängare i det ockuperade Europa. För att besegra det massiva tyska krigsmaskineri som vräkt sig över Sovjetunionen krävdes en allians med alla andra antifascistiska krafter; därför var det inget brott att ingå koalition med Förenta Staterna, England, Frankrike och vissa andra länder, men i sig var

[14] Ibid, nr 84 (1940), ss 27-28.
[15] Ibid, nr 87 (1941), ss 3-4.

det en landvinning för stalinregimen och måste erkännas som en sådan, även om man därmed inte kan glömma de oräkneliga förbrytelser som begicks i Sovjetunionen under andra världskrigets år.

Sedan tyskarna slagits tillbaka vintern 1941-1942 hämtade sig Stalin från sin tidigare oro. Han blev omotiverat optimistisk och väntade sig självsäkert en snabb seger. Han trodde att kriget skulle vara över inom några månader. I en dagorder den 1 maj 1942 skrev han: ”Hela Röda armén skall se till att 1942 blir det år då det fascistiska Tyskland lider sitt slutliga nederlag och då sovjetiskt territorium befrias från den hitlerska gangsterligan.” [16]

Men bara några få veckor därefter inledde den tyska armén en offensiv i söder, bröt igenom frontlinjerna och nådde ända fram till Volga på hösten 1942, ockuperade Krim och en stor del av Nordkaukasien och tillfogade åter Röda armén en rad förödande nederlag samt lade beslag på nya omfattande landområden. Nu kunde Stalin inte längre uppmana Röda armén att nedkämpa fascisterna på några månader. Han insåg, att det ännu återstod att utkämpa ett långt och hårt krig. Röda arméns motgångar förklarade Stalin framför allt med att det inte fanns en andra front i Europa och i några av sina tal sade han rentav att Sovjetunionen inte skulle kunna avgå med seger om det inte öppnades en andra front. I ett tal den 6 november 1942 förklarade Stalin: ”Våra allierade måste inse, att med Frankrike ur spel kan frånvaron av en andra front mot Tyskland komma att innebära ett katastrofalt slut för alla frihetsälskande länder, inklusive de allierade själva.” [17]

Men allteftersom kriget framskred började det verka som om Sovjetunionen skulle kunna segra även utan stöd av en andra front. Men naturligtvis påskyndades den slutliga segern i högsta grad av att en andra front upprättades sommaren 1944. Ända från första början hade kriget karaktären av en genuin, patriotisk kamp, där människorna stred utan tanke på förlusterna. Men efter kriget kan historikern inte undgå att fråga sig till vilket pris segern bärgades.

Under krigsåren försökte Stalin gång på gång att på varje tänkbart sätt överdriva de tyska förlusterna och tona ned de sovjetiska. Flera år efter kriget offentliggjordes en rapport som uppgav landets totala förluster under andra världskriget till tjugo miljoner döda, inklusive soldater, civila och krigsfångar. Motsvarande siffra för Tyskland (på samtliga fronter) var sju, åtta miljoner. I och för sig är dessa tal oerhörda. Man kan erinra om att Tsarryssland under första världskriget förlorade 1 660 000 personer — inklusive soldater, civila, krigsfångar och dödligt sårade. Till och med enligt den officiella statistiken var de sovjetiska förlusterna under andra världskriget tolv, tretton gånger större än de ryska förlusterna under första världskriget. Ändå var arméernas numerär under de båda krigen inte så olika. 1917 inkallades drygt tolv miljoner man till den ryska armén och fältarmén räknade åren 1916-1917 mer än fem miljoner man. Dessa tal är inte så värst mycket lägre än de som marskalk Zjukov ger i sina memoarer. Mot slutet av 1942 var antalet sovjetiska soldater i fält sålunda något större än sex miljoner.[18]

Det är riktigt, att Sovjetunionen stod inför en fiendearmé som var ungefär dubbelt så stor som den Tsarryssland hade haft emot sig 1914-1917. Enligt Stalins bedömning höll Hitler 240 divisioner på östfronten mot slutet av 1942 (inklusive finska, italienska och ungerska divisioner). De mera exakta tal som Zjukov anger visar att tyskarna i november 1942 höll 266 divisioner på östfronten (eller totalt 6,2 miljoner man[19]). Naturligtvis ledde detta till våldsamma strider, särskilt som de båda arméernas eldkraft var ojämförligt mycket större än under första världskriget. Men man kan

[16] *Pravda* den 1 maj 1942.
[17] *Pravda* den 7 nov 1942.
[18] G Zjukov: *Delo vsej zjizni*, s 430.
[19] Ibid, s 429..

ändå inte helt förklara de betydligt större förlusterna på detta sätt; i stor utsträckning var de följden av Stalins grova missgrepp under den första krigsfasen. Med en annan och mer kompetent krigsledning skulle både de militära och de civila förlusterna ha kunnat begränsas till hälften eller en tredjedel av vad som blev fallet.

I västerländska publikationer överdrivs ofta det antal personer som omkom under stalinterrorn eller krigsåren. Vid många tillfällen har till exempel Aleksandr Solzjenitsyn under hänvisning till professor Kurganovs beräkningar påstått att sextiosex miljoner människoliv skulle ha gått till spillo under terrorperioden och ytterligare fyrtiofyra miljoner under världskriget. Han hävdar med andra ord att Sovjetunionen under perioden 1918-1953 förlorade etthundratio miljoner människor, huvudsakligen män.

Den enklaste demografiska beräkning visar, att detta inte är rimligt. Ty om dessa siffror vore riktiga skulle det innebära att inte en enda människa dog en naturlig död i Sovjetunionen åren 1918-1953! Som den sovjetiske demografen M Maksudov påpekar dog åren 1932-1949 fyrtiotvå miljoner människor av olika orsaker; vid en mortalitetsberäkning är detta tal det högsta möjliga. Enligt Maksudovs beräkningar stupade 7,5 miljoner soldater och officerare vid fronten eller avled till följd av sina skador under andra världskriget. Omkring 7,5 miljoner civila dog under striderna eller föll offer för massrepressalier på ockuperat område. Om man därtill fogar alla offer för svältdöd eller epidemier i samband med kriget kommer man fram till siffran tjugo miljoner — dvs den som den officiella statistiken uppger. Maksudovs uppgifter tyder på att omkring 22-23 miljoner människor föll offer för hungersnöd eller repression under perioden 1918-1953. Enligt hans siffror dog närmare hälften av den manliga befolkningen och en fjärdedel av den kvinnliga en för tidig död. Mot den bakgrunden finns det knappast behov av att — som vissa emigranter har en tendens att göra — överdriva antalet offer, att fördubbla och rentav tredubbla det. Våra förluster under Stalins tid översteg sålunda samtliga länders totala förluster under de båda världskrigen! Som Maksudov så riktigt anmärker har ”ingen tidigare eller nuvarande tyrann kunnat bygga ett sådant berg av dödskallar — hans egna undersåtars lika väl som hans bittraste fienders”.[20]

[20] M Maksudov, op cit, s 243.

7. Efterkrigstiden

Trotskijs förutsägelser besannades inte. Fascisttyskland startade ett krig mot Sovjetunionen och led ett överväldigande nederlag, trots att det stött sig på nästan hela Västeuropas ekonomiska styrka och fått direkt militärt bistånd från Italien, Ungern, Finland, Rumänien och Spanien samt indirekt militärt stöd från Japan och Turkiet. Trots de ofantliga förlusterna och förödmjukande motgångarna under den första krigsfasen bröt Stalins regim inte samman. Tvärtom — trots att segern hade vunnits till ett sådant ofantligt pris ökade Stalins prestige både hemma och utomlands och segern stärkte hans auktoritet inom den kommunistiska världsrörelsen. Trots Tredje internationalens upplösning blev kommunistpartierna inflytelserikare nästan överallt medan Fjärde internationalens partier levde vidare som små, politiskt isolerade grupper. Kommunisterna kom till makten i många länder i Europa och Asien med stöd av Sovjetunionen och Röda armén. Krigsårens förödelse hade varit ofantlig, men sovjetekonomin hade motstått krigets prövningar och Sovjetunionen hade trätt fram som en supermakt, som i fråga om militär och ekonomisk styrka endast överträffades av Förenta staterna.

Genom andra världskriget fick Förenta staterna ställningen som det viktigaste kapitalistlandet och hela den kapitalistiska världens odiskutabla ledarnation. Med sitt väldiga militära komplex och sitt monopol på atomvapen övergav Förenta staterna sin tidigare isolationism och blev likaså en supermakt vid en tidpunkt då alla tidigare ”stormakter” som England, Frankrike, Tyskland, Italien och Japan markant minskat sitt militära och politiska inflytande. De ofantliga kolonial-välden, som grund- lagts av stater i Europa, började upplösas ett efter ett samtidigt som tidigare kolonier blev självständiga. I detta sammanhang blev Indiens självständighet särskilt betydelse-full. Den följdes av Kinas, där kommunistpartiet kom till makten under Mao Zedongs ledning.

Sovjetunionens nya ställning på den internationella scenen krävde en förnyelse av utrikes-politiken. Men i det avseendet var Stalin begränsad i sin förmåga att anpassa sig till realiteterna i efterkrigsvärlden och han reagerade ofta irrationellt på händelserna. I *Låt historien döma* har jag redogjort för Stalins misstag i förhållandet till olika länder i Europa, tredje världen och Förenta staterna liksom i förhållandet till ett antal västerländska kommunistpartier och folkdemokratier i Östeuropa. Här skulle jag vilja rikta speciell uppmärksamhet på förbindelserna mellan Stalin och Mao Zedong under efterkrigstiden.

I sitt berömda ”Brev till Sovjetledarna” hävdade Solzjenitsyn, att Stalin själv var skuld till att en dödsfiende växte fram: Mao Zedongs Kina. ”Vi uppammade Mao Zedong i stället för en fredlig granne som Chiang Kai-shek.” Men detta påstående är helt felaktigt och har ingående tillbakavisats av den sovjetiske vetenskapsmannen och kritikern Lev Kopelev:

> Påståendet att Mao Zedong ”uppammades” av Stalin är inte bara långsökt — det är raka motsatsen till vad som faktiskt skedde. Mao vann inte framgång på grund av Stalins politik i Kina utan trots den, vare sig det gällde militära frågor, diplomati eller kominternpolitik. Från 1926-1927, då Stalin (som alltjämt var lierad med Bucharin) beordrade Kinas kommunistiska parti (KKP) att underordna sig Chiang Kai-shek och senare, då de inte särskilt talrika kinesiska stalinisterna anklagade Mao och dennes anhängare för ”aventurism”, ”gerillataktik”, ”nationell bondeavvikelse” och andra avsteg och ända fram till 1947-1948, då det blev uppenbart att Kuomintang skulle lida nederlag, fortsatte Stalin att misstro maoisterna. Envist försökte han sätta käppar i hjulet för dem och anklagade dem för trotskism och nationalistiska avvikelser.
>
> ”Den långa marschen” under ledning av Mao och Chu Teh företogs i trots mot Kominterns instruktioner. Mao valdes till KKP:s ordförande 1935 i stället för Kominterns kandidat Wang Ming, genom vilken Stalin sökte övertala de kinesiska kommunisterna att ingå i ”en antijapansk enhetsfront

> under ledning av generalissimus Chiang Kai-shek". Från den japanska erövringen av Manchuriet 1931 och fram till 1945 stödde Sovjetunionen i själva verket den "fredlige grannen Chiang Kai-shek" på varje tänkbart sätt, genom att förse honom med vapen och strategisk materiel och genom att sända militära rådgivare och stridsflygare, medan biståndet till kommunistarméerna (fjärde och åttonde arméerna) och det område som behärskades av kommunisterna begränsade sig till hälsningar och några få läkare och "politiska" rådgivare, som huvudsakligen var underrättelseagenter, som skickats ut för att spionera på KKP:s ledning. 1945, då sovjetarmén ockuperade Manchuriet, tilläts inte kinesiska kommuniststyrkor marschera in i området. Och 1946, då Stalin på USA:s och Englands enträgna uppmaning beordrade en hastig evakuering av Manchuriet, informerades Mao först sedan flera Chiang-divisioner hade transporterats till manchuriska storstäder i amerikanska plan. Maos armé, som befann sig betydligt närmare, lyckades endast erövra några få arsenaler med gamla japanska vapen, som de sovjetiska bröderna så "storsint" lämnat kvar. För att kompensera sin generositet monterade Sovjetunionen ned järnvägarna, inklusive de järnvägar som låg i närheten av de "broderliga" kommunistiska arméerna. 1946-1948 var dessa arméer huvudsakligen beväpnade med krigsbyte — japanska eller amerikanska vapen som erövrats från Kuomintangs styrkor. De kom också över en stor mängd sovjetiska kanoner och kulsprutor då Chiangs generaler kapitulerade. Stalin tyckte inte alls om de kinesiska kommunisternas framgångar — i själva verket var han ganska oroad av dem. Det var just under de år då bekymren med Jugoslavien började, och som politisk rival i Fjärran östern var den obstinate och outgrundlige Mao förvisso starkare och oändligt mycket farligare än Tito och dennes potentiella efterapare. Efter maoisternas slutliga, klart oåterkalleliga seger påtvingades Kina under en spärreld av propaganda, som kamouflerade Stalins handlande, förödande koncessioner samtidigt som Stalin stärkte greppet kring den östkinesiska järnvägen, Sinkiang och flottbaserna Port Arthur och Dairen. . . Samtidigt gjordes ett försök att placera sovjetiska militära rådgivare vid alla större militära installationer och förband i Kina. Koreakriget provocerades av Stalin huvudsakligen för att engagera Kina i ett lokalt krig med Förenta staterna, för att försvaga landet och öka dess beroende av Sovjetunionen. Och detta är de sovjetisk-kinesiska förbindelsernas verkliga historia. . .[1]

Sedan Folkrepubliken Kina utropats kom Mao till Moskva för förhandlingar om de framtida relationerna mellan de båda länderna och Stalin gjorde allt som stod i hans makt för att förlänga samtalen. Mer än en gång försatte Stalin Mao i en förödmjukande position även om hans uppträdande inte var lika förolämpande som mot till exempel Dimitrov. I stället för den kredit på tre miljarder rubel som kineserna begärt gick Stalin med på att låna dem 300 miljoner rubel. Mao stannade i Moskva till slutet av 1949 och höll ett tal på Stalins konungsliga sjuttioårsdag. Under de första åren fick Folkrepubliken Kina endast obetydlig ekonomisk hjälp från Sovjetunionen.

Under efterkrigsåren blev Tito den person Stalin hatade mest. Redan 1944-1945 hade Stalin på känn att Tito börjat visa alltför stor självständighet, men han lyckades aldrig tvinga honom till total underkastelse och detta ledde slutligen till ett totalt avbrott i alla förbindelser med Jugoslavien. Tito förklarades vara "fienden nummer ett". Det var som om begreppet "titoism" kommit att bli ett surrogat för "trotskism" i Stalins medvetande. I dokument från partiets informationsbyråer och i sovjetpressen kallades Tito samtidigt för "trotskist", "bucharinist", "fascist" och "imperialistlakej".

Stalin övervägde på allvar att invadera Jugoslavien från Armenien, men när det kom till kritan kunde han inte förmå sig till ett så riskabelt företag. I stället beslöt han att skapa underjordiska grupper i Jugoslavien med vilkas hjälp han kunde få Tito mördad. Men Tito hade försett sig med ett betydligt bättre skydd än Trotskij 1939-1940 och praktiskt taget alla terrorister, som skickats till Jugoslavien, arresterades av säkerhetsstyrkorna. Stalin var ytterligt missnöjd med MVD-MGB:s "inkompetens" och sade flera gånger till Berija: "Vad är det som hindrar?" — och han

[1] Lev Kopelev: *Lozj pobedila tolko Pravda*, opublicerat manuskript. (Denna essä har publicerats på engelska i *Samizdat Register* nr 1, London 1977, redigerat av Roy Medvedev.)

menade mordet på Tito.

Efter Stalins död fann man i hans skrivbordslåda det brev från Lenin där denne hotade med att avbryta alla förbindelser, vissa andra dokument ur partiarkiven (till exempel referatet från bolsjevikernas första allryska konferens i mars—april 1917) och en lapp, på vilken Tito kortfattat skrivit:

> Kamrat Stalin! Jag kräver att Ni slutar upp med att skicka terrorister till Jugoslavien med uppdrag att mörda mig. Vi har redan gripit sju personer, en med en pistol, en med en handgranat, en tredje med en bomb osv. Om det inte blir ett slut på detta kommer jag att skicka en man till Moskva. Jag kommer inte att behöva skicka ytterligare en.

1945 hade befolkningen i ”Gulag” minskat, huvudsakligen till följd av den extremt höga mortaliteten bland fångarna under krigsåren. Men vissa frigavs omedelbart efter kriget. Vid det laget hade många fångar avtjänat sina fem- och åttaårsstraff men hölls kvar ”till krigsslutet” eller ”tills annat beslutas”. Men mycket snart anlände nya tågsätt med fångar till lägren. Bland dem fanns personer som varit kollaboratörer under ockupationen, vlasoviter och vanliga krigsfångar. De sändes först till speciella ”sållningsläger” och dömdes därefter oftast till skiftande fängelse- och lägerstraff. Hundratusentals sovjetmedborgare, som tvångsuttagits som arbetare och skickats till Tyskland, Österrike eller andra ockuperade länder, repatrierades och samlades ihop i lägren. Till dessa sällade sig ukrainska och vitryska nationalister och litauiska partisaner, som faktiskt hade gripit till vapen mot sovjetiska styrkor; alla som på något sätt ”kollaborerat” med dessa nationalister hamnade också i lägren. Den snabba kollektiviseringen i Baltikum, västra Ukraina och Vitryssland ledde till deportation av tiotusentals välbärgade bondfamiljer. 1948-1949 hamnade tusentals partifunktionärer åter i lägren; de hade arresterats i samband med den såkallade Leningradaffären.[2] Tusentals ”kosmopoliter” arresterades; dessa var klart uttryckt judar, medlemmar av judiska kulturorganisationer som plötsligt hade fördömts och upplösts. Repressionen drabbade många vetenskapsmän — speciellt biologer. Utöver de välkända straffkategorier som återfanns i fångdossiéerna — till exempel ”kontrarevolutionär trotskistisk verksamhet” — dök nya kategorier upp: ”lovordar amerikansk teknik”, ”lovordar den amerikanska demokratin”, ”dyrkar västerlandet” etc. ”Återfallen” dök på nytt upp i lägren — personer som frigivits 1945-1946 bara för att bli arresterade igen. Under de första efterkrigsåren fördes en specialkampanj i de ryska emigrantkolonier som uppstått efter inbördeskriget; kampanjen uppmanade emigranterna att återvända till hemlandet. Flera tusen personer lydde uppmaningen, huvudsakligen barn och släktingar till vita emigranter. Också en del tidigare ryska officerare återvände. Men deras nya ”sovjetiska” tillvaro blev inte långvarig. Huvudparten arresterades 1949-1950 stereotypt anklagade för ”spionage” och ”antisovjetisk verksamhet utomlands”. Bland dem som drabbades av detta öde var bolsjevikveteranen G Mjasnikov, som hade lämnat Sovjetunionen i början av 1920-talet och arbetat som vanlig fabriksarbetare i Frankrike, och IA Krivosjejn, som utmärkt sig i den franska motståndsrörelsen. Han beviljades sovjetiskt medborgarskap men arresterades två år senare och dömdes av en specialdomstol till tio års fängelse.

I andra upplagan av *Låt historien döma* nämnde jag, att denna efterkrigsvåg av fångar också omfattade medlemmar av små studentcirklar, som faktiskt hade politiska syften. Aleksandr Voronel, som en gång tillhörde en sådan cirkel, förklarar att han hört talas om dussintals sådana enbart i Moskva och att han personligen kände medlemmar från nio olika antistalinistiska grupper. I stort var deras program strikt marxistiska; ibland gav de ut maskinskrivna bulletiner eller skrev

[2] Efter Andrej Zjdanovs död i augusti 1948 avlägsnades hans närmaste medarbetare i partiorganisationen i Leningrad från sina befattningar, anklagade för olika brott, och avrättades.

manifest. Voronel själv arresterades första gången i ett fall som gällde en av dessa cirklar.[3]

I vissa avseenden började Sovjetunionens förvandling till en världsmakt få ett hämmande inflytande på Stalins despotiska beteende, eftersom hela världens uppmärksamhet plötsligt var fäst vid vad som hände i Sovjetunionen. Det behöver inte sägas, att Stalin inte blev mildare mot potentiella oppositionella eller mot dem han av någon anledning misstrodde (denna kategori omfattade individer, hela befolkningsskikt och vissa nationella minoriteter). Men oftare än i det förflutna tvingades han nu tillgripa lönnliga metoder som mord och olika slag av kamouflage och bedrägeri. Den briljante och berömde skådespelaren Solomon Michoels mördades sålunda i hemlighet. Och då massarresteringarna av framstående judiska kulturpersoner genomfördes 1949-1950 skedde detta i stor utsträckning i hemlighet och ingenting publicerades i pressen. De officiella sovjetagenturerna utomlands fick också instruktioner att vederlägga ”ryktena” om arrestering av judiska författare och skådespelare. På den tiden var det få sovjetmedborgare som gjorde resor till kapitalistländerna, men det var inte möjligt att helt undvika olika officiella och informella resor, möten och presskonferenser. Författarna Boris Polevoj, Konstantin Simonov, Ilja Ehrenburg och andra reste utomlands. En del av dem fick stränga instruktioner att förneka alla uppgifter om arresteringar i Sovjetunionen och vanligtvis böjde de sig för det och svarade på det mest övertygande falska sätt: ”Herregud, han är ju min granne och vi spelar schack varenda kväll”, eller: ”Jag träffade honom för bara några dagar sedan”. Många trodde dem, helt enkelt därför att man hade svårt att föreställa sig att det verkligen var möjligt att ljuga så raffinerat och oförställt. Men det var inte alla som lät sig luras. Till exempel hade den store amerikanske sångaren Paul Robeson blivit god vän med den kommunistiske judiske författaren Itzik Fefer under världskriget, då Fefer besökt Förenta staterna tillsammans med en grupp framstående judiska personligheter. Robeson var mycket oroad av ryktena om att Fefer och andra judiska författare hade arresterats. Han krävde en förklaring och var beredd att lämna Världsfredsrådet i protest. Han övertalades emellertid att komma till Moskva, där man lovade att ordna ett sammanträffande med Fefer. Sammanträffandet uppsköts flera gånger eftersom det var nödvändigt att förbereda den arresterade Fefer till mötet och att göda honom. Slutligen hölls den efterlängtade middagen i Hotel Metropols restaurang. Vid bordet satt Paul Robeson, Itzik Fefer, en ”tolk” som presenterades som god vän till Fefer och författarförbundets ledare Aleksandr Fadejev. Fefer var uppklädd och spelade sin roll storartat. Robeson misstänkte inget bedrägeri av något slag. Efter middagen gick Robeson upp på sitt hotellrum, Fadejev återvände hem och ”tolken” eskorterade Fefer tillbaka till fängelset. En kort tid därefter arkebuserades han tillsammans med andra judiska författare. Hur kom det sig att han spelade med i bödelsspelet? Det mest sannolika är att han — som vanligt var i fall som detta — hade fått löfte om att förhållandena skulle förbättras för honom själv och hans kamrater, trots att man — vilket också var det vanliga — inte hade för avsikt att hålla löftena.

Redan före kriget hade Stalin visat tydliga tecken på antisemitism, då många judiska kulturcentra eliminerades och ett stort antal judiska institutioner förbjöds. Med avsevärd tillfredsställelse iakttog Hitler trakasserierna mot judarna. Efter kriget återupptogs förföljelserna och repressalieåtgärderna mot judarna med tilltagande intensitet och brutalitet ända tills Stalin gjorde upp sin plan på en ”slutlig lösning” av den judiska frågan. Denna förutsåg deportation av alla sovjetiska judar till Kazachstans nordliga områden.[4]

---

[3] A Voronel: *Trepetiudejskich zabot*, opublicerat manuskript.

[4] Olika arbeten som publicerats det senaste årtiondet innehåller en mängd utförlig information om Stalins antisemitiska kampanjer. Se till exempel *Kniga o russkom jevrejstve*, band 2 (New York 1968), *Russkij antisemitizm i jevreji* (London 1968), *Vremja i my* (emigranttidskrift utgiven i Tel Aviv), *Jevrgi v SSSR* (samizdattidskrift; några nummer har publicerats utomlands).

Det bör emellertid tillfogas, att en stor del av Stalins mera brutala politik mötte ett visst motstånd inom politbyrån under efterkrigstiden. Några av dess medlemmar gjorde mycket försiktiga försök att framhålla att en upptrappning av repressalieåtgärderna kunde få oönskade internationella följder. De var medvetna om att många framstående utländska vetenskapsmän hade avsagt sig sina titlar som hedersledamöter i Vetenskapsakademien sedan Trofim Lysenko lyckats få den klassiska genetiken förbjuden i Sovjetunionen. De hade också hört talas om än mer omfattande protester mot judeförföljelserna och en del av dem fann en sådan utveckling oroande. Inte ens de som stod i spetsen för de ekonomiska ministerierna utförde alltid Stalins instruktioner med sin tidigare servilitet eller nitiskhet. Vissa ministrar — som I Tevosian, A Zverev och andra — hade ibland modet att komma med invändningar; det stod klart för dem att många av Stalins order visade hans okunnighet om den verkliga situationen i landet, inom olika industrigrenar och speciellt inom jordbruket. I sina memoarer ger Zverev flera exempel på hur häpnadsväckande bristfälligt Stalin var informerad. Trots att landsbygden åren efter kriget — liksom på 1930-talet — befann sig i ett tillstånd av eländig fattigdom och kollektivjordbrukarna och alla andra landsbygdsinvånare dignade under förödande skatter, var Stalin övertygad om att jordbruksbefolkningen hade det riktigt bra. ”Vid ett tillfälle”, skriver Zverev, hade Stalin föreslagit en ytterligare skärpning av jordbruksskatterna och

> han anklagade mig rentav för att vara otillräckligt informerad om kollektivjordbrukarnas materiella situation. Halvt på skämt och halvt på allvar sade han till mig:
>
> — Kollektivjordbrukarna behöver bara sälja en höna så kan han göra finansministeriet lyckligt. Jag svarade:
>
> — Tyvärr, kamrat Stalin, är det inte riktigt så. En del kollektivjordbrukare skulle inte kunna betala sina skatter ens om de sålde en ko.[5]

Stalin kände denna stämning av passivt motstånd och även av större självständighet hos några av sina närmaste medarbetare. Man behöver inte påpeka att han efterhand började vidta lämpliga åtgärder. Han höll politbyråns alla ledamöter under ännu noggrannare uppsikt genom att skugga dem, han uppmuntrade fientlighet mellan dem och företog en rad betecknande ommöbleringar. Marskalk Georgij Zjukov avlägsnades och sändes bort från Moskva. Andrej Vysjinskij utnämndes till utrikesminister medan Vjatjeslav Molotov fick den högre men mindre betydelsefulla befattningen som vice ordförande i ministerrådet (biträdande premiärminister). Inrikesministeriet klövs i två självständiga ministerier: inrikesministeriet (MVD) under Kruglov och ministeriet för statssäkerheten (MGB) under Abakumov medan Lavrentij Berija utnämndes till vice ordförande i ministerrådet. Två medlemmar av politbyrån, Nikolaj Voznesenskij och Aleksej Kuznetsov, arresterades och sköts kort tid därefter. Stalin sanktionerade också arresteringen av Molotovs hustru, Kaganovitjs bror, två av Mikojans söner och sin egen sekreterares (Poskriobysjev) hustru. Chrusjtjov fick tillfälligt lämna sin post som förstesekreterare i Ukrainas centralkommitté men behöll den mindre betydelsefulla posten som ordförande i ministerrådet i Ukraina. En kort tid efter det att Andrej Zjdanov — den (i varje fall tills helt nyligen) allsmäktige politbyråmedlemmen och CK-sekreteraren — fallit i onåd avled han plötsligt hemma i sin datja; han var endast 52 år och omständigheterna kring hans död är alltjämt oklara.

Stalins personliga livvakt förstärktes; dessutom blev MVD-MGB-förbanden, som avdelats för att skydda honom och hans datjor, direkt underställda honom själv och general Vlasik, som haft ansvaret för Stalins säkerhet ända sedan 1918 då Vlasik var vanlig soldat i Röda armén. Vlasik och hans män skulle förvisso inte ha tvekat att arrestera vilken som helst medlem av politbyrån,

[5] A Zverev: *Zapiski ministra* (Moskva 1973), s 244.

inklusive Berija, om Stalin givit order om det.

Stalins misstänksamhet tilltog med åren. Ännu i slutet av 1920-talet tyckte han om att ströva omkring i Kremls planteringar och på kvällarna tog han ofta promenader i närheten av Kreml utan någon synlig livvakt trots att gatorna var dåligt upplysta på den tiden. Men numera bodde han inte längre i sin våning i Kreml och när han kom farande nedför Arbat mot Kreml

— vilket ingalunda var någon daglig händelse — så var det i en kavalkad av bilar. Han var flygrädd och den enda flygfärd han företog i sitt liv var när han deltog i Teherankonferensen. Han kunde inte simma och var rädd för vatten. Tydligen badade han aldrig i havet på semestern i södern. När Stalins tåg rullade söderut stängdes järnvägslinjen för all annan trafik och MVD-soldater stod utposterade med 100-150 meters mellanrum längs hela sträckan. Som regel körde Stalins tåg nonstop och endast i dagsljus.

Jag vet inte om det var Stalin själv eller någon i hans svit som först kom på tanken att bygga en särskild tunnelbanelinje från Moskvas centrum ut till Stalins närmaste datja i Kuntsevo. Också i dag är det en egendomlighet i Moskvas T-banesystem att det finns två linjer som löper parallellt men på skilda nivåer från stadens centrum till Kievstationen. Skälet är att man 1949 beslöt utsträcka vad som i dag är den övre linjen till Kuntsevo och att bygga en ny linje på lägre nivå för befolkningen i Moskva — en linje med påligt dekorerade stationer (Arbat, Smolensk, Kiev). Men Stalin fick aldrig glädje av den nya tunnelbanans tjänster och efter hans död stängdes den övre linjen från Kalininstationen till Kievstationen såsom varande överflödig. Senare, då man började bygga i de nya distrikten (dvs i Fili-Kuntsevo) utsträcktes denna linje och öppnades för allmänheten.

Det var troligen under krigsåren som de långa, underjordiska passager byggdes som förenar Kreml med Centralkommitténs byggnad vid Nogintorget och vissa andra byggnader i det centrala Moskva (bland annat centrala fackföreningsrådets byggnad och Bolsjojteatern) för att regeringsledamöterna och de högsta militära ledarna skulle kunna förflytta sig från en plats till en annan och komma in i Kreml utan att behöva ge sig ut på gatorna. MVD-soldaterna, inte Stalins personliga vakt, hade ansvaret för säkerheten i hela detta interna kommunikationsnät, men till och med detta gjorde Stalin missnöjd och väckte hans misstänksamhet.

Amiral Isakov skriver:

> Vi gick tillsammans med Stalin ned genom de långa Kreml-passagerna och vid varje korsning stod vakter, som i enlighet med rutinproceduren följde varje förbipasserande med blicken tills personen i fråga i tankarna togs om hand av nästa post. Knappt hade jag hunnit lägga märke till detta förrän Stalin plötsligt fångade min tanke och sade med ett bittert hatiskt tonfall:
>
> — Där står de och vaktar. . . men själva kan de skjuta en i ryggen när som helst.[6]

Under de sista åren av sitt liv var Stalin sällan i Moskva. Under vissa perioder uppehöll han sig i sin datja flera veckor i följd och kallade till sig alla han behövde träffa. I andra volymen av boken *Generalstaben under krigsåren* ger Sergej Sjtemenko intressanta upplysningar om Stalins liv och miljö under efterkrigstiden.

> Stalin gick aldrig någonstans utom på de konserter eller föreställningar, som vanligtvis ägde rum efter de formella ceremonierna vid högtidliga tillfällen. Hemma roade han sig med att lyssna på musik i radio eller spela grammofon. Nya grammofonskivor sändes regelbundet till honom; han provspelade personligen de flesta av dem och bedömde dem omedelbart: ”bra, ”hygglig”, ”dålig”, ”skräp” — han gjorde en anteckning på varje skiva. I matsalen fanns en jättelik grammofon, en gåva från amerika-

[6] I S Isakov: *Iz vospominanij*, opublicerat manuskript.

> nerna 1945, och bredvid stod ett litet skåp och ett bord med skivor — men endast skivor tillhörande de båda första kategorierna; övriga avlägsnades. Han hade också en portabel vevgrammofon av sovjetiskt fabrikat som när det behövdes bars av Chefen själv.[7]

Stalin tyckte om att spela biljard; han njöt också av att titta på när man spelade *gorodki* [ett slags kägelspel] och deltog ibland själv i det fast han inte var någon särskilt skicklig spelare. Han hade åtskilligt med fritid nu och Sjtemenko blir sentimental när han skildrar den åldrande despotens favoritsysselsättningar:

> Inte långt från huset [dvs den datja närmast Moskva där Stalin bodde större delen av sin tid] fanns det flera ihåliga trädstammar utan grenar och med fågel- och ekorrbon. Det var bokstavligen ett fågelparadis. Alldeles i närheten av detta lilla hålträdssamhälle fanns det små bord med fågelfrö. Nästan varje dag gick Stalin och matade sina befjädrade vänner. . .[8]

> I verandahörnet till vänster om entrén stod en järnspade, vars trähandtag var blankslitet. Andra trädgårdsredskap förvarades i ett stort skåp. Stalin tyckte om att pyssla med rosorna och äppelträden, som planterats längs dammens kant; i ett litet växthus odlade han citronträd och till och med vattenmeloner.[9]

Det känns ganska sällsamt att läsa en sådan berättelse i dag, när man vet vad landet fick utstå de åren. Men despoter och tyranner har nästan alltid haft-sina små excentriska intressen. Hitler var vegetarian och ytterst förtjust i djur. Till och med på sina resor till frbnten hade han med sig sin favorithund, som han rastade varje kväll. Det var detta som fick Samuil Marsjak att skriva en ironisk vers i ”TASS-fönstret”[10]; dikten slutade med raden: ”Jag har ej behov av fårablod. Människors blod jag behöver.” Detsamma skulle kunna sägas om Stalin, fast Stalin förstås inte var vegetarian.

I dag är det ingen hemlighet att Stalin under sina sista levnadsår umgicks med planer på att eliminera sina närmaste drabanter och medhjälpare — bland annat Vjatjeslav Molotov, Kli-ment Vorosjilov, Anastas Mikojan och Lavrentij Berija — och till och med ”generalerna” Poskriobysjev och Vlasik. Somliga medlemmar av politbyrån blev inte längre inbjudna till datjan och i många månader vägrade han att ta emot dem när de bad att få träffa honom. ”Läkarsammansvärjningen”, arresteringen av statssäkerhetsministern Viktor Abakumov och MGB-chefen i Georgien — dessa och liknande händelser var resultatet av Stalins egna initiativ och avsikten var att röja väg inte bara för deportationen av judarna utan också för en ny terrorvåg, som skulle likvidera alla som hjälpt Stalin att krossa partiet under 1930-talets andra hälft. Som vanligt när det gällde operationer av det slaget tog Stalin tid på sig. Hans plötsliga död kom emellan.

I *Låt historien döma* har jag skildrat omständigheterna kring Stalins död och begravning. Några månader efter hans bortgång började påståendena om att han hade mördats cirkulera bland hans mest devota tillbedjare i Georgien. En del av dessa rykten startades av personer som nyligen tillhört Stalins vakt eller ”service”; andra spreds av hans son Vassilij, som plötsligt mist all makt och allt inflytande.

I stort sett var dessa rykten ganska fantasifulla eller rentav totalt bisarra. Det påstods till exempel att Berija skänkt Stalin några flaskor med hans georgiska favoritvin, Kinzmarauli, i vilken han lagt ett speciellt blodtryckshöjande preparat. Stalin och Berija drack upp flera flaskor tillsammans och Berija, som hade lågt blodtryck, återvände hem frisk och glad medan Stalin med sitt höga blodtryck fick en hjärtattack samma kväll eller morgonen därpå och avled nästan omedelbart.

---

[7] S M Sjtemenko: *Generalnyj sjtab v godu vojny*, del 2 (Moskva 1974), ss 39-40.
[8] Ibid, s 40.
[9] Ibid, s 384.
[10] Satirisk avdelning hos den sovjetiska nyhetsbyrån.

Det påstods också att Stalin i själva verket dog den 1 eller 2 mars men att det tog ett dygn innan någon vågade ta sig in i rummet genom dess pansrade dörr. Sedan sades det att Chrusjtjov skulle ha klättrat upp på en stege i trädgården och försökt kika in genom fönsterluckorna utanför sovrummet en trappa upp men inte kunnat se någonting. Slutligen hade några medlemmar av politbyrån utrustat sig med bräckjärn och brutit upp dörren och funnit Stalin liggande medvetslös på golvet. Man behöver inte påpeka att extravaganta berättelser av den arten inte kan tas på allvar.

Men en författare i västerlandet har nyligen samlat ihop alla tillgängliga versioner av Stalins död och totat ihop dem till någonting liknande en thriller. Jag tänker på Avtorchanovs bok: *Gåtan kring Stalins död*.[11] De flesta av Avtorchanovs teorier och påståenden är så fjärran från fastställda fakta, att det inte är någon större mening med att vederlägga dem här. Vi skall därför bara kortfattat studera några av hans påståenden.

Avtorchanov hävdar att Stalin i början av 1953 ”trots sina sjuttiotre år såg alltigenom frisk ut”.[12] Detta är förvisso fel. Till och med Stalins förre sekreterare Bazjanov, vars memoarer nämnts i kapitel 2, skriver: ”Hans livsföring var totalt stillasittande och ytterst osund. Han motionerade aldrig på något sätt. Han rökte pipa och drack; han föredrog kachetiskt vin. Under andra hälften av sin regeringstid satt han till bords och drack varenda kväll tillsammans med politbyråns medlemmar. Med en sådan livsföring är det ett mirakel att han blev sjuttiotre år.” [13]

I själva verket var Stalin aldrig känd för järnhälsa. Redan i slutet av 1933 eller i början av 1934 hade han svåra hjärtbesvär. Han hade smärtor i vänstra sidan av bröstet och andningssvårigheter. Sjukdomen orsakades av hans osunda livsföring och speciellt av rökandet. Stalins hälsotillstånd var så allvarligt vid den tidpunkten, att politbyrån fann sig tvingad att designera en möjlig efterträdare (Sergej Kirov). Men slutligen tillfrisknade Stalin, låt vara inte fullständigt: han hade alltjämt högt blodtryck och insjuknade flera gånger i halsfluss. En särskilt lång och allvarlig sjukdomsperiod hade han i slutet av 1948; den ansågs förorsakad av den ofantliga pressen under krigsåren liksom av hans våldsamma rökande. Han var sjuk i nästan sex månader och läkarna oroade sig allvarligt för sjukdomsförloppet. I sjuttioårsåldern var Stalin en mycket sjuk människa. Under ceremonierna på hans 70-årsdag satt han tyst och lyssnade på jublet, men efteråt reste han sig inte ens för att hålla ett kort tacktal. Detta blev föremål för folks spekulationer och det förekom motsägelsefulla förklaringar till det. Men faktum var att Stalin inte helt tillfrisknat från sjukdomen i december 1949 då hans talförmåga allvarligt skadats. Det var framför allt detta som hindrade honom från att tacka för gratulationstalen. Hälsotillståndet var också ett skäl till att Stalin inte kunde hålla det långa sammanfattande talet på nittonde partikongressen utan lät Malenkov göra det; själv begränsade han sig till några korta slutanmärkningar. Under de sista månaderna av sitt liv hade Stalin allvarliga attacker av högt blodtryck och plågades ofta av huvudvärk. Trots det vägrade han envist att genomgå systematisk läkarbehandling och till och med läkarundersökning. Solzjenitsyns porträtt av den sjuttioårige Stalin i *Den första kretsen* skiljer sig mycket från Avtorchanovs:

> Fast han var rädd att erkänna det hade han märkt att hans hälsa försämrades för varje månad som gick. Han drabbades av minnesförluster. Han plågades av kväljningar. Det gjorde inte direkt ont, men timmar av avskyvärd matthet fjättrade honom vid ottomanen. Inte ens sömnen medförde någon lättnad: han vaknade lika duven och matt och med samma tyngd över hjässan som när han somnat, och han hade svårt att röra sig. . .
>
> Det var som om vänstra halvan av hans huvud vägde nedåt. Tankekedjan bröts och med grumlig blick

[11] A Avtorchanov: *Zagadki smerti Stalina* (Frankfurt am Main 1976).
[12] Ibid, s 197.
[13] *Kontinent* nr 9 (1976), s 379.

> såg han sig omkring i rummet utan att kunna avgöra om väggarna var nära eller långt borta.
>
> Han var en gammal man utan vänner. Ingen tyckte om honom, han trodde inte på någonting, han önskade ingenting. En hjälplös skräck övermannade honom när han kände hur minnet svek och förnuftet skymde. Ensamheten kröp i honom som en förlamning. Döden hade redan rett sitt bo inom honom — men han vägrade att tro det.[14]

Solzjenitsyns bild av den åldrande despoten kommer utan tvivel verkligheten betydligt närmare än Avtorchanovs ”alltigenom friska människa”.

Avtorchanov försöker visa att Stalin i realiteten skulle ha varit utan makt 1952 och att det var Malenkov och Berija som hade tagit över. Eftersom dessa båda ”stridskamrater” behärskade partiapparaten lika väl som MVD-MGB-apparaten kunde de strunta i vad Stalin ansåg och till och med handla mot hans vilja — så påstår i varje fall Avtorchanov. Enligt Avtorchanov var det utan Stalins samtycke och rentav tvärtemot Stalins önskan som Malenkov avlade den sammanfattande rapporten vid den nittonde partikongressen. Avtorchanov påstår att Malenkov och Berija utan att rådgöra med Stalin hade gjort upp förteckningen över den framtida centralkommitténs medlemmar,[15] bland annat Molotov, Vorosjilov, Chrusjtjov, Kaganovitj och Mikojan — personer, som Stalin redan hade beslutat avlägsna ur presidiet och ur centralkommittén. Avtorchanov hävdar till yttermera visso att Stalin avgick som ledare vid det centralkommittéplenum som hölls efter kongressen och att hans avgång godkändes.[16]

Allt detta är naturligtvis fria fantasier. Trots sin ålder och sin vacklande hälsa hade Stalin 1952 ett fast grepp om maktens viktigaste spakar och männen i hans omgivning — också Bedja och Malenkov — blev ängsliga så snart han kallade på dem, eftersom de aldrig visste hur sammanträffandena skulle sluta. Stalins råhet var lika stor som den brukade: föraktfullt kallade han dem allihop för ”blinda kattungar” och han ställde till med ohyfsade upptåg liksom för att pröva deras ”lojalitet”. Ofta såg han med berått mod till att de blev berusade under de långa ”banketterna” i hans datja — dessa fester, som Milovan Djilas så väl beskrivit i Samtal med Stalin och som Stalins dotter Svetlana skildrat i Ett enda år. Politbyråmedlemmar, som Stalin inbjudit, fann sig plötsligt sittande på en tomat som han i smyg lagt på en stol; ibland kunde det rentav vara en tårta; under promenaderna i trädgården kring datjan kunde de plötsligt bli nedknuffade i dammen; rent allmänt utsattes de för en förödmjukande behandling. Vid visningen av en ny film i Kreml — Stalin såg personligen alla nya filmer innan de visades för publik — reste han sig plötsligt och lämnade rummet. Detta antogs vara ett tecken på missnöje och Molotov gav order om att filmen omedelbart skulle stoppas. Men varken politbyråmedlemmarna eller regissören eller manuskriptförfattaren (som har berättat historien för mig) kunde komma sig för med att lämna salongen. Några minuter senare återvände Stalin och knäppte ostentativt gylfknapparna. ”Varför har ni stoppat filmen?” frågade han. ”Fortsätt.” Detta var ett av Stalins typiska ”experiment” för att pröva sin svits lojalitet. Dagligen och stundligen älskade Stalin att vara grov och till och med öppet föraktfull mot sina underordnade. Han kunde — vanligtvis mitt i natten — ringa upp någon av sina ministrar eller någon partisekreterare i landsorten, lyssna på vad denne hade att säga, göra någon tvetydig kommentar och sedan plötsligt slänga på luren utan att tacka, utan att säga adjö eller ens avsluta det samtal han inlett. Den som befann sig i den andra änden av telefonlinjen blev skräckslagen och förvirrad. Undantagen var så sällsynta att några av Stalins närmaste män ännu den dag som är erinrar sig dem med ohöljd tillfredsställelse. Förre finansministern Zverev skriver sålunda om ett telefonsamtal med Stalin: ”Vid slutet av samtalet sade Stalin adjö. Det var ytterst

[14] Aleksandr Solzjenitsyn: *Den första kretsen* (London 1968, ss 91, 120).
[15] Politbyrån reorganiserades och döptes om till presidium vid den nittonde partikongressen i oktober 1952.
[16] A Avtorchanov, op cit, s 161.

ovanligt — normalt brukade han helt enkelt lägga på luren."[17]

Det är riktigt att Stalin redan före den nittonde partikongressen överskred gränserna också för sin vanliga oförskämdhet och vid flera tillfällen förklarade att Molotov, Vorosjilov och Mikojan var brittiska spioner. Till författarförbundets ledare Fadejev sade han att författarna Ehrenburg och Pavlenko var spioner. Vid centralkommitténs första organisationsplenum efter den nittonde partikongressen begärde Stalin oväntat att bli befriad från sina poster; han hänvisade till sin framskridna ålder. Men plenumet, som (tvärtemot vad Avtorchanov påstår) vägrade att acceptera Stalins avskedsansökan, hölls i en atmosfär av servil dyrkan av ledaren. När Stalin meddelade sin önskan om att avgå "för att vila" blev reaktionen ett kaotiskt oväsen och från alla hörn av salen hördes rop som "käre Stalin!", "vår egen far!" och liknande. Centralkommittémedlemmar i de främre raderna föll på knä och bönföll Stalin att stanna på sin post. Stalin "gick med på" att göra det, samtidigt som han uttalade sitt missnöje med vissa medlemmar av den gamla politbyrån. Men det var inte Malenkov eller Berija utan Stalin själv som gjort upp den preliminära listan över kandidater till centralkommitténs presidium och den innehöll namnen på nästan samtliga ledamöter i den tidigare politbyrån (bland annat också de personer som nyss utsatts för hans kritiska anmärkningar) plus flera andra, som dittills inte hade haft något inflytande inom partiet. Detta utvidgade presidium hade uppenbarligen skapats som en förberedelse till ommöbleringar i Stalins omedelbara omgivning.

I fråga om Stalins död ger Avtorchanov sina läsare en mängd versioner av hur Stalin kunde ha mördats av Berija (långsam förgiftning etc), men för att verka "objektiv" återger han följande historia som Ilja Ehrenburg skulle ha berättat för Sartre. Den 1 mars 1953 talade Lazar Kaganovitj på presidiesammanträdet och krävde, att det skulle bildas en specialkommission med uppgift att objektivt granska "läkarkonspirationen" och återkalla Stalins order om deportation av judarna till ett avlägset område i Sovjetunionen. Kaganovitj stöddes av alla tidigare medlemmar av politbyrån med undantag av Lavrentij Berija. Denna sammanhållning visade Stalin att han var utsatt för en komplott. Han miste självbehärskningen och bröt ut i en ström av grova skällsord och hotelser om skrämmande straff. Men man hade förutsett en reaktion av det slaget och vidtagit lämpliga åtgärder. Mikojan sade till den ursinnige Stalin: "Om vi inte lämnar den här byggnaden som fria män inom en halvtimme kommer armén att storma Kreml." Efter denna deklaration bytte Berija sida och anslöt sig till de andra.

Berijas förräderi blev droppen som kom bägaren att rinna över. Stalin miste fullständigt fattningen och till råga på allt rev Kaganovitj sönder sin presidielegitimation mitt för näsan på Stalin och kastade bitarna i ansiktet på honom. Innan Stalin hunnit tillkalla kremlvakten fick han en hjärtattack och föll medvetslös till golvet. Först klockan sex på morgonen den 2 mars tilläts läkarna slutligen att komma in i rummet.[18]

Men Avtorchanov betvivlar denna historias autenticitet. I stället envisas han med att påstå att Stalin blev förgiftad av Berija eller mördad på något annat sätt. I förordet till boken skriver han:

> Om medlemmarna i Stalins sista politbyrå dött en naturlig död eller kan se fram mot en sådan så är det den man de dödat — Berija — som de kan tacka för det. Det är i högsta grad sannolikt att landet också kan tacka Berija för att det aldrig blev någon andra "stor terror" — en långt fruktansvärdare terror än den första — och för att hundratusentals människor skonades från tjekistkulor och miljoner människor från koncentrationsläger. Även om detta inte var Berijas syfte så blev det ändå den tjänst han oavsiktligt gjorde landet. . . Berija, som kände Stalin så väl och var medveten om sina företrädares öde, hade inga som helst illusioner. Det stod klart att Stalin var ute efter hans skalp och det enda sättet för Berija

[17] A Zverev, op cit, s 246.
[18] Ibid, ss 226-227.

> att rädda sig var att slå till först. Och så organiserade han den oändligt svåra, briljant utförda mordkonspirationen mot Stalin. Han visade sig ha förmåga att överträffa Stalin till och med i en konstart där Stalin betraktat sig själv som den oöverträffade mästaren: det politiska mördandets konst.[19]

Fast Avtorchanov gör försök att bevisa sin händelseversion på de 300 sidor som följer, lyckas han inte ens göra den sannolik. Hans skildring av Ehrenburgs ”historia” innehåller också många otroliga enskildheter. Varken Mikojan eller Kaganovitj skulle ha kunnat bete sig på det sätt som skildrats. Jag vet inte vad Ehrenburg faktiskt berättat för Sartre och inte heller vet jag vad som publicerades i *Die Welt* den 1 september 1956 och som citeras av Avtorchanov. Men när jag arbetade på *Låt historien döma* 1965-1966 träffade jag Ehrenburg flera gånger och han berättade utförligt allt han visste om Stalin och omständigheterna kring dennes sista dagar. Enligt Ehrenburg började planerna på en deportation av judarna att utformas i slutet av 1952 och början av 1953. Man hade redan byggt provisoriska baracker någonstans i landets östra delar. Innan deportationen inleddes hade man för avsikt att publicera en ”appell till det judiska folket”, undertecknad av de mest berömda medlemmarna av den judiska intelligentian. I appellen uppmanades alla sovjetiska judar att böja sig för beslutet. Ehrenburg var mycket stolt över att han blankt vägrat sätta sitt namn under texten; den hade redan undertecknats av chefredaktören för *Pravda*, ministern för statskontrollen, medlemmen av centralkommittén Lev Mechlis och den framstående historikern Isaak Mints. Mechlis kallade till sig Ehrenburg och ägnade många timmar åt att försöka förmå honom att skriva under, men då övertalningar och hotelser inte hjälpte gick han fram till kassaskåpet och tog fram utkastet till ”appellen” med anteckningar av Stalins hand och frågade:

— Vet du vems handstil det här är?

Men till och med efter detta vägrade Ehrenburg att skriva under. Han återvände hem och väntade på att hämnden skulle drabba honom. Men snart upptäckte han att det också inom presidiet förekom opposition mot hela projektet och att Stalin inte lyckats få centralkommittén eller partipresidiet att formellt godkänna planen. Stalin var förvisso utomordentligt vredgad över detta, men Ehrenburg hade aldrig hört talas om någon konspiration mot Stalin under ledning av Kaganovitj och Mikojan (en jude och en armenier) och med armén inblandad. Det är mycket möjligt att de vredesutbrott som utlöstes av presidiemedlemmarnas ”odisciplinerade” uppträdande faktiskt ledde till hjärnblödning hos denne man som led av högt blodtryck. Men ingen statschef eller partiledare (och i det avseendet är Sovjetunionen inte unikt) kan räkna med ett liv utan stress (för att nu använda ett modeuttryck) och det finns ingen anledning att tro att Stalins död inte var en naturlig följd av sjukdom och ålderdom. I bulletinen om orsakerna till Stalins död (undertecknad av hälsovårdsministern A Tretiakov, chefen för Kreml-sjukhuset I Kuperin och en stor grupp framstående läkare) heter det:

> Den patologisk-anatomiska likbesiktningen har avslöjat en kraftig blodutgjutning i vänstra hjärnhalvan. Blödningen hade skadat en betydande del av hjärnan och förorsakat oåterkalleliga störningar i andningsorganen och blodomloppet. Utöver hjärnblödningen har det konstaterats en avsevärd förstoring av vänstra hjärtkammaren, flera blödningar i hjärtmuskulaturen, i magens slemhinna och inälvorna, förkalkningar i blodkärlen, speciellt i hjärnartärerna. Dessa processer var följden av kroniskt högt blodtryck. Resultatet av likbesiktningen bekräftar helt den diagnos som fastställts av de läkare som behandlat Stalin. Likbesiktningen har bekräftat det oåterkalleliga i Stalins sjukdom efter den inledande hjärnblödningen. De noggranna behandlingsåtgärder som sattes in kunde därför inte leda till positiva resultat eller förhindra dödlig utgång.[20]

[19] Ibid, ss 1-2.
[20] *Izvestija* den 7 mars 1953.

Det finns ingen anledning att misstro denna läkarbulletin. 1937 hade Trotskij skrivit följande om Stalin:

> Stalin var inget geni. Han var inte ens intelligent i detta ords egentliga betydelse, om man med intelligens avser förmågan att förstå händelsers betydelse i deras utveckling och inbördes sammanhang. Men han var inte galen. Han hade kommit till makten på Thermidors vågtopp och han började betrakta sig själv som maktens källa. . . I fråga om personlig storhet kan Stalin inte jämföras med Mussolini eller Hitler. Fascismens idéer må ha varit hur torftiga som helst, men från första början var reaktionens båda framgångsrika ledare initiativrika och fick massorna med sig och följde den väg de slagit in på. Något liknande kan inte påstås om Stalin. Han växte fram ur partiapparaten och förblev oupplösligt förenad med den. Han kunde inte få kontakt med massorna annat än genom apparaten. . . Denna förklaring fritar emellertid inte Stalin från skuld. . . Jag har förvisso inte för avsikt att tona ned Stalins ansvarsbörda. Tvärtom är det just på grund av hans förbrytelser utan motstycke som ingen allvarligt sinnad revolutionär har en tanke på att reagera med en terrorhandling. Den praktiska och moraliska rehabiliteringen inträffar först då stalinismen störtats genom massornas historiska revolutionära seger. Och detta är oundvikligt. Stalin kommer att lämna scenen som den mest blodbesudlade personen i mänsklighetens historia.[21]

Men Trotskij hade fel och hans förhoppningar var illusoriska. Det skulle inte bli någon ny massornas revolution, eftersom Stalin inte enbart förlitade sig på terror utan också på folk-flertalets stöd; effektivt bedraget av den förslagna propagandan gav folket Stalin äran av andras tjänster och till och med totalt fiktiva ”prestationer”. Om man får tro den franske författaren Emmanuel D'Astier instämde inte ens Trotskijs son Lev Sedov i faderns omdöme utan skrev: ”Man får inte vara kinkig vid valet av den taktik och de metoder som är nödvändiga i kampen mot Dzjugasjvili. En tyrann förtjänar att slås ned som en tyrann.” [22]

Men samtidigt som jag nekar att tro på någon konspiration mot Stalin menar jag förvisso inte att en sådan skulle ha varit principiellt otänkbar. Tyrannerna och despoterna, usurpatorerna och de politiska förbrytarna torde ha mer att frukta än enbart historiens dom. Som den framstående demokratiteoretikern Thomas Jefferson skrev i ett brev i slutet av 1700-talet: ”Vilket land kan bevara sina fri- och rättigheter om dess härskare inte tid efter annan får varningssignaler om att folket har kvar motståndsandan?. . . Vad betyder några liv som gått till spillo under ett eller ett par sekel? Frihetens träd måste då och då vattnas med patrioters och tyranners blod. Det är dess naturliga gödsel.” [23]

[21] L Trotskij: *Prestuplenija Stalina* [Stalins brott] (Zürich 1937), ss 14, 110, 114.
[22] Emmanuel D'Astier: *Sur Staline* (Paris 1963).
[23] Saul K Padover: *Jefferson* (London 1942), s 156.

8. Tjugofem år utan Stalin

Tre år efter Stalins död hölls SUKP:s tjugonde kongress i Moskva. Den började den 14 februari 1956 och omedelbart efter öppningsceremonierna reste sig delegaterna och gästerna för att med en tyst minut hedra minnet av den man som så nyligen varit deras ”fader och lärare”.

Under de elva dagar långa, koncentrerade sessionerna kunde delegaterna skaffa sig en avsevärd mängd informationer både genom de officiella talen och rapporterna och i korridorerna. Partiets nya ledning hade utan tvivel utfört bedrifter. Inom jordbruket fanns det klara tecken på en vändning till det bättre 1954-1955 efter krisläget under Stalins sista år. Skatterna, som landsbygden dignat under, dämpades kraftigt och upphandlingspriset på kollektivjordbrukens produkter hade ökat avsevärt. Industriplanerna hade reviderats för att främja produktionen av konsumtionsvaror och bostadsbyggande; samtidigt utvecklades servicesektorn.

Också utrikespolitiskt hade flera landvinningar gjorts. De nya ledarna hade fått till stånd en påtaglig förändring i relationerna till Jugoslavien liksom till andra länder som Indien och Egypten; också i relationerna till Kina hade en viss förbättring inträtt. 1955-1956 dök termen ”avspänning” upp för första gången i vårt politiska språkbruk. I sin rapport till den tjugonde kongressen förklarade centralkommitténs förstesekreterare Nikita Chrusjtjov, att det inte bara var möjligt utan också nödvändigt att förhindra ett nytt krig mellan stormakterna och att kapprust: ningen borde efterträdas av ”fredlig samlevnad”, ekonomisk tävlan och till och med samarbete mellan länder med olika sam- hällssystem.

Efter 1953 års händelser hade säkerhetsorganen kommit under effektiv partikontroll och deras personal och funktioner hade begränsats avsevärt. Visserligen försmäktade alltjämt miljoner fångar i det täta fängelse- och lägernätet över hela landet, eftersom den enda process som omedelbart hade reviderats var Leningradaffären 1949-1950. Men inom mindre än ett år togs också andra fall upp till förnyad prövning och rehabiliteringarna började. Då den tjugonde partikongressen sammankallades hade omkring 12 000 personer frigivits, huvudsakligen ungkommunistiska funktionärer och partiarbetare, som arresterats på 1930- talet; en del av dem inbjöds rentav att delta i kongressen. I centralkommitténs rapport nämnde Chrusjtjov endast ”Berijaligans” nederlag; ingenting sades om Stalin. Men när Mikojan fick ordet berörde han ”personkulten” och pekade i mycket försiktiga ordalag på de allvarliga följderna av denna kult och nämnde, att Kosior och Antonov-Ovsejenko hade rehabiliterats.

Att döma av det stenografiska referatet slutade kongressen den 25 februari, men i själva verket avslutades den formellt på kvällen den 24 februari. Av de 125 medlemmar av centralkommittén, som valts vid den nittonde partikongressen, återvaldes endast 79; 54 andra medlemmar utsågs för att konsolidera Chrusjtjovs personliga ställning. Och medan centralkommitténs första organisationsplenum hölls i Kreml diskuterade delegaterna inbördes kongressresultaten och förberedde sin hemresa. Men plötsligt, strax före midnatt, kallades samtliga delegater tillbaka till Kreml. Vid detta tillfälle var inga gäster eller delegationer från andra kommunistpartier närvarande i Stora kremlpalatset. Deltagarna underrättades om att det skulle hållas en specialsession. Så steg Chrusjtjov upp i talarstolen och höll i den nyvalda centralkommitténs namn sitt berömda fyra timmar långa tal ”Om personkulten och dess följder”.

De häpna delegaterna lyssnade till talet under tystnad. Den bröts endast då och då av överraskade och indignerade utrop. Chrusjtjov talade om de illegala massrepressalier som Stalin godkänt, om den fruktansvärda tortyr som många fångar utsatts för, bland annat också politbyråmedlemmar, och om de brev dessa skrivit strax före sin död. Han nämnde de skumma omständigheterna kring

Kirovs död och att Stalin möjligen varit inblandad i mordet. Delegaterna fick reda på Stalins sammanbrott i början av kriget, att han i realiteten övergav sin post under de första avgörande dygnen och att han hade det direkta ansvaret för Röda arméns massiva nederlag 1941-1942. Enligt Chrusjtjov var det Stalin som tagit initiativet till massrepressionen efter kriget, Stalin som bar skulden till den kritiska situationen inom jordbruket och till felbedömningarna i den sovjetiska utrikespolitiken. Stalin hade själv uppmuntrat personkulten och förfalskat partihistorien.

Chrusjtjovs tal följdes inte av någon debatt eller allmän diskussion. I den officiella resolutionen, som publicerades först flera månader senare, godkände kongressen N S Chrusjtjovs tal och instruerade centralkommittén att ”energiskt vidtaga åtgärder i syfte att fullständigt övervinna personkulten, vilken är främmande för marxism-leninismens principer, och eliminera dess följder inom alla partiets, statens och ideologins sfärer.” [1]

Naturligtvis var det omöjligt att hemlighålla Chrusjtjovs tal. Inom ett dygn rapporterade den utländska pressen att en hemlig kongressession hade ägt rum och några veckor senare publicerade USA:s utrikesdepartement en fullständig text på engelska.

Chrusjtjovs tal gjorde ett oerhört intryck på världsopinionen och kommuniströrelsen, men jag skall inte gå närmare in på saken här.[2] Jag skall endast påpeka att den omfattande kritik, som riktats mot Chrusjtjov för vad han utelämnade i talet och för dess ytlighet, inte tar hänsyn till hur komplicerad hans situation var vid den tidpunkten.

I början av 1956 var förhållandena inom centralkommittén sådana, att det var omöjligt för Chrusjtjov att få till stånd någon systematisk undersökning av problemen. Han måste gå fram med yttersta försiktighet eftersom han uppenbarligen handlade mot många centralkommitté-medlemmars intressen liksom mot presidiemedlemmars som Molotov, Kaganovitj, Vorosjilov, Malenkov och andra. Efter avrättningen av Berija hade dennes närmaste medarbetare ställts inför rätta i olika städer, men Stalins namn hade aldrig nämnts under dessa processer och hela ansvaret för laglösheten hade lagts på NKVD-MGB. Då Chrusjtjov förberedde sitt tal på tjugonde partikongressen tog han en ofantlig personlig risk. Det var livsviktigt för honom att agera självständigt, beslutsamt och snabbt och bara lita på sina mest betrodda medhjälpare. Det faktum att varken Chrusjtjov eller hans omedelbara omgivning gick fria från skuld gjorde dem ofantligt sårbara. Om också de hade del i ansvaret för förbrytelserna under stalinperioden skulle avslöjandet av Stalin med säkerhet kunna vändas också mot dem. Om de sådde vind skulle de kanske skörda storm! Ingen kunde förutse hur det hela skulle sluta. Men spelet skulle visa sig mödan värt. Långsiktigt uppvägde den positiva effekten av Chrusjtjovs dramatiska avslöjanden mer än väl de tillfälliga problem som uppstod.

Ännu i dag diskuterar utländska kommunister och västerländska sovjetologer frågan om Chrusjtjovs motiv. Otvivelaktigt var hans beslut resultatet av en rad överväganden. Enligt en version hade Chrusjtjov tänkt ut sitt partiella fördömande av Stalins förbrytelser för att kunna rationalisera det byråkratiska styrsystemet. Därför lade han den starkaste tonvikten på arresteringarna av tjänstemän i parti- och statsapparaten som om han därigenom ville försäkra byråkratins överskikt att repression av detta slag tillhörde det förgångna; på detta sätt skulle han

[1] *XX siezd KPSS. Stenografitjeskij ottjot* (Moskva 1956), s 498.

[2] Efter den slutna kongress-sessionen fick delegationerna från vissa andra kommunistpartier möjlighet att bekanta sig med innehållet i Chrusjtjovs tal. De fick endast behålla texten i några timmar och ombads hålla dess innehåll absolut hemligt. Kort tid efter kongressen förnekade till och med Chrusjtjov själv offentligt ryktena om en hemlig rapport. Ledarna för många kommunistiska partier i västerlandet fick inte läsa talet förrän det publicerades av Förenta staternas utrikesdepartement i juni 1956.

förbättra det totalitära systemets funktioner och stärka *nomenklaturans*[3] privilegier.

Naturligtvis vet vi att även om ingen var immun mot terrorn under stalinregimen så hade *apparatens* översta skikt varit särskilt sårbart. Och på samma sätt som Napoleons generaler till slut tröttnade på ständiga krig var männen i Stalins omgivning — också de som hade honom att tacka för sin höga rang — trötta på hans morbida misstänksamhet och på ständig fruktan för plötslig arrestering. Otvivelaktigt delade Chrusjtjov dessa känslor och de påverkade hans beslut att avslöja stalinkulten; med säkerhet hade han försäkrat sig om stöd från de viktigaste partikadrernas sida. Men detta är bara en aspekt och absolut inte den viktigaste. Den stalinistiska byråkratin kunde knappast ha intresse av en så rättfram redogörelse för Stalins förbrytelser att deras egen auktoritet samtidigt kunde bli underminerad. Dessa personer fruktade att bli ställda till ansvar för sin delaktighet i Stalins handlingar och för dem måste Chrusjtjovs tal — trots alla dess undanflykter och reservationer — ha framstått som ett alltför riskabelt steg.

Ännu oftare har det framkastats att Chrusjtjovs tal var en avgörande episod i maktkampen. Genom att ta initiativet på det sätt som skedde riktade Chrusjtjov ett dråpslag mot Stalins närmaste stridskamrater Molotov, Malenkov, Vorosjilov, Kaganovitj och Mikojan, som var övertygade om att de hade större rätt att ”ärva” makten efter den döde despoten. Trots att Chrusjtjov inte nämnde någon av dem hade de alla uppenbarligen varit djupt inblandade i de monstruösa brott han talat om på den tjugonde kongressens hemliga session. Med detta dråpslag vid rätt tidpunkt tog Chrusjtjov ifrån dessa ”ledare” initiativet och de stod nu inför det enkla valet att antingen underordna sig honom eller lämna makten. Otvivelaktigt finns det åtskillig sanning också i denna version.

Hans tal vid tjugonde kongressen liksom senare anföranden visar tydligt, att den unge Chrusjtjovs passionerade tillgivenhet för Stalin för längesedan efterträtts av väl dolda känslor av fientlighet och fruktan. Stalin gjorde sig gång på gång lustig över den enkle ”Nikita”, ofta på ett förödmjukande och kränkande sätt. ”Nikita, dansa för oss!” krävde Stalin under en av de vanliga kvällstillställningarna, i detta fall sedan man underrättats om att Kiev hade befriats. Chrusjtjov beskrev hur Stalin ibland kallat honom till den sydliga datjan utanför Suchumi eller någon annanstans, låtit honom vänta i timtal i mottagningsrummet och sedan kommit förbi liksom av en slump och ironiskt frågat:

— Vad gör du här? Åk hem med dig.

Uppenbarligen hade detta länge undertryckta hat mot Stalin brutit fram vid första bästa tillfälle när Chrusjtjov själv befann sig på maktens höjd.

Mycket av Chrusjtjovs beteende 1955-1956 hängde samman med hans goda personliga egenskaper, ty i större utsträckning än någon annan i Stalins omgivning hade han bevarat förmågan att göra goda ting och att ångra sig. Bland alla medlemmar av Stalins politbyrå förefaller Chrusjtjov ha varit den ende som alltjämt hade direkta kontakter med arbetarna och, än viktigare, med landsbygden. Han plågades av de ryska och ukrainska böndernas tragiska situation och ohyggliga tillvaro och det var med tungt hjärta han utförde Stalins eller Molotovs instruktioner om massrekvisition av jordbruksprodukter medan landsbygden allt- jämt led av krigets härjningar.

Men jag är böjd att anse att många av Chrusjtjovs aktioner som förstesekreterare åtminstone i någon mån dikterades av hans erfarenheter som vanlig partiarbetare; under återstoden av sitt liv skulle Chrusjtjov behålla vissa egenskaper som var typiska för de lokala partiledarna på 1920-

[3] Nomenklatura syftar på förteckningen över befattningar, som direkt eller indirekt tillsätts av partiet och som omfattar i stort sett alla ansvariga befattningar i landet.

talet. Den nya generation som kom till makten under revolutionens och inbördeskrigets förödande år och under NEP-perioden var mera enade men mindre välutbildade än landets högsta ledare. Dessa personer, som arbetade under extremt svåra förhållanden och som litade på varandra och hade samma intressen, förenades som partifunktionärer av vänskapsband av samma slag som officerare som tillsammans härdats i strid. Mellanskiktet av partiets ledare var mera imponerade av Stalins yttre enkelhet och till och med hans grovhet än av den arrogante Trotskijs raffinerade bildning eller Zinovjevs och Kamenevs dogmatiska lärdom som var parad med intelligentians typiska obeslutsamhet. För Stalins seger över vänsteroppositionen kan denna faktor mycket väl ha spelat en större roll än de teoretiska meningsskiljaktigheterna. Den andra partiledargenerationen bestod till största delen av handlingskraftiga män snarare än teoretiker, även om detta naturligtvis inte innebär att allt de företog sig skulle uthärda en närmare granskning. Nästan samtliga sopades bort under 1930-talets terror. Nikita Chrusjtjov skonades eftersom han accepterade de beteendenormer som Stalin hade dikterat. Men han blev aldrig hundraprocentig stalinist; innerst inne tvivlade han alltid på det rättmätiga i arresteringen av sina äldsta vänner och på partiveteranernas skuld, i synnerhet när det gällde personer som Vlas Tjubar eller Stanislav Kosior, som hade hjälpt honom i början av hans karriär i partiet. När Chrusjtjov slutligen ställts i spetsen för centralkommitténs sekretariat och hade eliminerat Berija-gruppen med hjälp av Malenkov, Zjukov och Bulganin var han, trots allt sitt arbete med ekonomin, fast besluten att rehabilitera sina gamla vänner, vilkas familjer han omedelbart låtit återvända hem ur förvisningen. När änkorna och barnen till hans vänner i partiorganisationerna i Ukraina och Moskva var tillbaka i huvudstaden kom mycket av vad de hade att berätta som en fullständig överraskning för Chrusjtjov; personlig bitterhet och indignation låg förvisso också bakom hans tal på den tjugonde partikongressen.

Även om talet aldrig har publicerats i Sovjetunionen hemlighölls det inte för sovjetfolket. Under andra hälften av mars lästes talet upp in extenso av representanter för partiets stads- och distriktskommittéer vid massmöten i vilka både partilösa och partimedlemmar deltog. Man får anta att detta också skedde på Chrusjtjovs initiativ.

Det behöver inte påpekas att insikten om de fruktansvärda förbrytelser som Stalin begått var en smärtsam prövning för hela den kommunistiska rörelsen. I västerlandet lämnade många kommunister partiet. Tills helt nyligen hade kommunistpartierna överallt avvisat ryktena och rapporterna om olagliga repressalieåtgärder i Sovjetunionen som lögnaktiga påhitt av borgarpressen. Nu kom plötsligt nyheten från Moskva, från SUKP:s kongress, om att mycket av vad som stått i borgarpressen var absolut sant och att det rentav hade hänt värre saker som aldrig hade rapporterats i västerländska tidningar. För alla som beundrade Sovjetunionen och var anhängare av socialismen var detta mycket svårt att uthärda, men det var det oundvikliga pris man fick betala för försyndelser i det förgångna och i varje fall skulle det förflutna inte ha kunnat döljas mycket längre till. Ett döljande av Stalins förbrytelser kunde ha fått ännu mera drastiska följder.

Naturligtvis fanns det bara ett sätt att övervinna den enorma chock som dessa oväntade avslöjanden framkallade och det var att genomföra djärva förändringar i partiledningens stil och metoder i enlighet med den politik som fastställts av den tjugonde kongressen. Men tyvärr kom den följande politiska utvecklingen att gå i sicksack. Månaderna efter den tjugonde kongressen hindrades försök av enskilda kommunister att fortsätta diskussionen om ”personkultens” problem. En del av dem fick partiadmonitioner, och redaktionsledningen för *Voprosy istoriji* (Historiska problem) avsattes sedan tidskriften hade publicerat en artikel som ytterst försiktigt kritiserade Stalins misstag i mars 1917. I *Pravda* publicerades en artikel översatt från kinesiska *Folkets dagblad* i vilken det med ett visst mått av spetsfundighet hävdades, att Stalins ”misstag” rentav skulle kunna ”berika” den historiska erfarenheten av proletariatets diktatur. Några måna-

der senare tvingades Chrusjtjov själv förklara att Stalin var ”en stor marxist-leninist” och ”en stor revolutionär”, att partiet inte skulle tillåta att ”Stalins namn hamnade i kommunismens fienders händer” och att begreppet ”stalinism” var en uppfinning av den antisovjetiska propagandan.

Men vid samma tidpunkt ägde en annan händelse rum i Sovjetunionen: massfrigivandet av nästan samtliga politiska fångar, den snabbt genomförda förnyade granskningen av olika fall och rehabiliteringen av de flesta av dem som omkommit i lägren och fängelserna 1935-1955. På Chrusjtjovs personliga order upprättades omkring etthundra specialkommissioner — var och en bestående av en representant för åklagarämbetet, en representant för centralkommittén och en partimedlem som frigivits och rehabiliterats 1954-1955. Dessa kommissioner, som försågs med omfattande befogenheter, reste från Moskva ut till Gulags alla ”öar”. Fångarnas fall granskades snabbt. Kommissionsmedlemmarna studerade domarna och hade ett kort samtal med fångarna i lägret, varefter de uttalade sin dom — vanligtvis var det ett beslut om frigivning och detta beslut var definitivt. De frigav också personer som de betraktade som skyldiga men som för längesedan hade avtjänat sitt straff. Likaså frigavs och rehabiliterades alla tidigare krigsfångar och sovjetmedborgare som i själva verket aldrig hade samarbetat med tyskarna. Hösten 1956 frigavs sålunda flera miljoner fångar.

Till sin effekt på den sovjetiska inrikespolitiken var fångarnas återkomst till sina familjer liksom den postuma rehabiliteringen av miljoner terroroffer ett inte mindre viktigt resultat av den tjugonde kongressen än det offentliga fördömandet av Stalin.

Naturligtvis fanns det element av obeslutsamhet och kompromiss i rehabiliteringskommissionernas arbete både i Moskva och i lägren. Någon partirehabilitering förekom till exempel inte beträffande medlemmar av 1920-talets opposition. Det skedde ingen formell omprövning av de skändliga politiska rättegångarna 1928-1931 eller 1936-1938. Efter den tjugonde partikongressen försökte Nikolaj Krestinskijs änka i sju års tid få sin man rehabiliterad; denne hade dömts tillsammans med Bucharin 1938. När hon slutligen underrättades av centralkommittén om att hennes man hade blivit rehabiliterad och återfått sitt medlemskap i partiet, fick hon en hjärtattack och föll död ned på golvet bredvid telefonen. Bucharins änka tilläts återvända till Moskva efter sjutton års fängelse och förvisning; hon blev rehabiliterad, men ännu i dag är hennes man inte formellt återupprättad. Rättegången mot Tuchatjevskij, Jakir och andra höga officerare i Röda armén togs inte upp till förnyad granskning förrän i slutet av 1957. Fjodor Raskolnikov — den berömde ledaren under oktoberresningen i Petrograd — rehabiliterades först 1963.

Kort tid efter den tjugonde kongressen bildades en särskild centralkommittékommission med uppgift att undersöka omständigheterna kring Sergej Kirovs död, skenrättegångarna 1936-1938, bakgrunden till Sergo Ordzjonikidzes självmord och andra förbrytelser av Stalin, bland annat också morden på de framstående transkaukasiska ledarna Chandzjian och Lakoba. Kommissionens arbete gick emellertid mycket trögt och stötte på en mängd hinder. 1956 års händelser i Ungern och Polen ledde dessutom till en skärpt maktkamp i centralkommittén mellan Chrusjtjov och hans närmaste anhängare å ena sidan och uppenbara stalinister som Molotov, Kaganovitj, Malenkov och Vorosjilov å den andra; de sistnämnda fick snart också stöd från Bulganin, Pervuchin, Saburov, Sjepilov och vissa andra. Ytligt sett verkade denna kamp röra sig om ekonomiska frågor, men i själva verket gällde den fortsättningen och utvecklingen av den tjugonde kongressens linje. Och även om Chrusjtjov slutligen segrade efter en rad dramatiska händelser och han behöll sin personliga makt och därefter ökade den avsevärt — han blev också ordförande i ministerrådet (premiärminister) — tvekade han en tid att göra nya avslöjanden om Stalin. Sarkofagen med Stalins kropp fanns alltjämt kvar i mausoléet på Röda torget. Många städer, tusentals gator, torg, fabriker, kollektivjordbruk och institut bar alltjämt Stalins namn.

Åren 1956-1960 underlät sovjetpressen alltjämt att nämna något jubileum förknippat med de mest framstående parti- och regeringsfunktionärer som hade fallit offer för stalinterrorn, trots att nästan samtliga hade blivit postumt rehabiliterade. Däremot ägnade hela sovjetpressen stort utrymme åt åttioårsdagen av Stalins födelse (21 december 1959). Tidskriften *Kommunist* skrev vid detta tillfälle:

> Den 21 december är det åttio år sedan J V Stalin föddes. Stalin var en av vårt kommunistiska partis och den internationella kommuniströrelsens mest framstående och energiska personligheter. J V Stalin var en framstående marxistisk teoretiker, organisatör och pålitlig kämpe för kommunismen, trogen marxism-leninismen och hängiven det arbetande folkets intressen. Han utförde de mest betydelsefulla partiuppdrag och innehade i mer än tre årtionden posten som generalsekreterare i centralkommittén. Han har uträttat mycket för partiet, det sovjetiska fosterlandet och folket liksom för den internationella kommunist- och arbetarrörelsen.[4]

Under perioden mellan centralkommitténs juniplenum 1957 och den tjugoandra partikongressen 1961 ägde det rum ett utomordentligt stort antal institutionella förändringar och reformer, bland annat flera omorganiseringar av ledningen för industrin och jordbruket, en förändring av utbildningssystemet, avskaffande av maskin- och traktorstationerna, en kampanj för att snabbt öka produktionen av kött och mjölk etc — listan skulle kunna göras betydligt längre. I början av 1960-talet blev den internationella situationen också alltmer komplicerad. Perioder av avspänning i öst-väst-relationerna omväxlade med förbittrade utbrott av konfrontation och kallt krig. Återigen blev förbindelserna med Jugoslavien ansträngda och de oavbrutet försämrade relationerna med Kina övergick i kylig fientlighet. Under dessa år växte Chrusjtjovs personliga auktoritet, men samtidigt minskade hans popularitet inom breda befolkningslager. Mot denna problematiska bakgrund förbereddes den tjugoandra partikongressen, som skulle äga rum hösten 1961.

Kongressen hade skenbart sammankallats för att diskutera och anta det nya partiprogrammet. Enligt detta program skulle Sovjetunionen inom ett årtionde, dvs omkring 1970, ekonomiskt hinna ikapp och gå om Förenta staterna (i per capita-produktion av varor och tjänster) och inom tjugo år skulle Sovjetunionen vara ett ”i huvudsak” kommunistiskt samhälle. Publiceringen av programutkastet väckte emellertid inte någon större entusiasm hos befolkningen. Jordbruket hade stått stilla 1959-1961 och det hade skett en påtaglig minskning av leveranserna av kött och mjölk till städerna och kollektivjordbrukarnas inkomster hade försämrats. Stämningen bland befolkningen berodde helt naturligt på de växande svårigheterna för dagen snarare än på det ännu mycket avlägsna löftet om överflöd i framtiden. Särskilt allvarligt för Chrusjtjov var hans minskade prestige i nästan alla sektorer av parti- och statsapparaten. Den berodde huvudsakligen på irritation över hans ständiga omorganisationer. Allt detta skapade en grogrund för vad som skulle kunna kallas en ”neo-stalinistisk” reaktion. Både Chrusjtjov och hans personliga ”kabinett” var otvivelaktigt medvetna om det tilltagande missnöjet inom den styrande *apparaten* och det var delvis detta som åter fick Chrusjtjov att ta upp frågan om Stalin på den tjugoandra partikongressen.

Man vet med säkerhet, att när presidiet diskuterade dagordningen på den kommande kongressen fattade man beslutet att inte ta upp frågan om Stalin eller nämna ”den partifientliga gruppen Malenkov, Molotov, Kaganovitj och den med dem förknippade Sjepilov”. Men då Chrusjtjov gick upp i talarstolen den 17 oktober 1961 tog han till många presidiemedlemmars överraskning upp frågan om stalinkulten i ett obarmhärtigt, hårt formulerat tal. Till yttermera visso gick han betydligt längre i sina avslöjanden och angrep nu inte bara Stalin utan också dennes närmaste medhjälpare och medbrottslingar.

---

[4] *Kommunist*, nr 18 (1959), s 47.

Chrusjtjov förklarade:

> Till en början gjorde Molotov, Malenkov, Kaganovitj och Vorosjilov beslutsamt motstånd mot partilinjen; de opponerade sig mot fördömandet av personkulten, utvecklandet av partidemokratin, ogillandet av alla övergrepp och korrigeringen av dessa liksom avslöjandet av några av repressionens tillskyndare. Det är ingen tillfällighet att de hade den inställningen, eftersom de har ett personligt ansvar för massrepressalierna mot partiet, de ekonomiska, militära och ungkommunistiska kadrerna liksom för andra liknande händelser som ägde rum under personkultens period.[5]

Denna brådstörtade ändring i Chrusjtjovs tal väckte animerad diskussion i korridorerna, men den innebar också att delegaterna själva inte längre kunde undvika att tala om Stalin-tidens förbrytelser under — det måste man hålla i minnet — kongressens offentliga och *öppna* sessioner. Samtliga deltagare skrev skyndsamt om sina texter. En av de första som talade var Kirill Mazurov, som ingående skildrade hur Malenkov hade utrotat partikadrerna i Vitryssland. Jekaterina Furtseva och Dmitrij Poljanskij behandlade Molotovs och Kaganovitjs förbrytelser. I ett tal den 24 oktober krävde författaren Michail Sjolochov att medlemmarna av denna fraktion skulle uteslutas ur partiet — ett förslag som delegaterna hälsade med applåder. Särskilt utförliga upplysningar om Stalins, Molotovs, Vorosjilovs och andras förbrytelser förekom i tal av Ilitjov, Sjvernik, Sjelepin och Serdjuk, vilka gjorde vad som då betraktades som sensationella avslöjanden av illdåden 1936-1939. Då Chrusjtjov sammanfattade debatten, återvände han i sina avslutande anmärkningar till frågan om de brott som begåtts av Stalin och dennes närmaste män och han ägnade detta till och med större uppmärksamhet än han gjort i sin inledande rapport.

Innan kongressen avslutades krävde representanter för delegationerna från Leningrad, Moskva, Georgien och Ukraina, att sarkofagen med Stalins kropp skulle avlägsnas ur mausoléet, eftersom det, enligt vad Pjotr Demitjev sade, ”vore blasfemi att låta den vara kvar där”. Så antog kongressen en specialresolution i vilken det hette:

> Att behålla Stalins sarkofag i Mausoléet befinnes olämpligt med tanke på Stalins allvarliga brott mot den leninistiska legaliteten, hans maktmissbruk och massrepressalierna mot hederliga sovjetmedborgare; dessa och många andra handlingar begångna under personkultens period omöjliggör att hans kista kan vara kvar i Lenins mausoleum.[6]

Resolutionen antogs på morgonen den 30 oktober. Den förverkligades på kvällen den 31 oktober. I sin dikt ”Stalins arvtagare”, som skapade något av en sensation, skrev den kände poeten Jevgenij Jevtusjenko:

> Stum var marmorn. Stumt glänste glaset.
> Stumt stod posterna som brons i blåsten.
> Det var som om han andades därinne;
> det immade svagt om kistan när den fördes
> igenom Mausoléets tunga dörrar ut.
> Kistan svävade sakta, kantad av bajonetter.
> Stum var också han — han också! — stum och död.
> Hans balsamerade nävar var knutna.
> Det var som hade en man som *låtsades* död
> lagts ned i denna kista. Han
> tänkte ut en list. Han bara slumrade. . .
> Jag vänder mig därför till regeringen
> med denna hemställan: fördubbla, tredubbla
> bevakningen vid hans grav

[5] *XXII siezd KPSS. Stenografitjeskij ottjot* (Moskva 1962), vol 1, s 105.
[6]. Ibid, vol 3, s 362.

på det att Stalin aldrig måtte återvända
och med Stalin hela det förgångna. . .[7]

Men ingen vakt ställdes ut vid graven med Stalins kvarlevor. En djup grop hade grävts upp i närheten av mausoléet och i denna sänktes kistan ned. I stället för att fylla graven med jord kom flera lastbilar med cementblandning, som vräktes ned över kistan på gropens botten. En gravvård av granit placerades ovanpå, vilken senare försågs med inskriptionen: ”J V Stalin”. När Chrusjtjov den 31 oktober 1961 förklarade den tjugoandra partikongressen avslutad, fanns Stalins kropp inte längre kvar i mausoléet.

Den tjugoandra partikongressen gick betydligt längre än den tjugonde i fördömandet av stalinismen. Det var inte bara fråga om nya informationer eller om att många av Stalins medbrottslingar hade avslöjats på kongressen. Den avgörande skillnaden var att alla dessa frågor diskuterades öppet i stället för vid slutna sessioner och att samtliga tal publicerades i pressen. Varje dag i nästan två veckors tid läste folk ivrigt tidningarna och fascinerades av varje nytt avslöjande. Oundvikligen hamnade frågan om det nya partiprogrammet i bakgrunden. Först efter den tjugoandra partikongressen blev det möjligt att eliminera en mängd av stalinkultens symboler. Städer, torg och gator döptes om liksom fabriker, kollektivjordbruk och statsjordbruk. Stalinmonument hade raserats i flera städer 1956. Det väldiga monumentet vid Volga-Don-kanalen, till vilket Stalin personligen beställt bronsen, sågades i stycken och sändes till nedsmältning. Men i många städer hade statyerna blivit kvar. Efter den tjugoandra partikongressen försvann de dock. Det var bara i Georgien som man alltjämt kunde träffa på en Stalingata eller Stalinkaj eller rentav något litet museum till hans minne.

Den tjugoandra kongressen banade väg för forskningen och publiceringen av böcker och artiklar i många ämnen som dittills varit tabu, 1962-1964 publicerades dussintals böcker och hundratals artiklar om de illdåd som Stalin och hans drabanter hade begått. Alla centrala och lokala tidningar började publicera dödsrunor över Stalins offer: politiker, ekonomer, militärledare, författare och konstnärer. Efter den tjugonde kongressen hade vissa personer i absolut hemlighet beslutat skriva memoarer om sina tragiska upplevelser. Nu började tjogtals, ja, hundratals människor skriva sådana minnesböcker, naturligtvis med skiftande begåvning och objektivitet. ”Lägertemat” speglades också i skönlitteraturen. En särskilt betydelsefull händelse var publiceringen av Aleksandr Solzjenitsyns *En dag i Ivan Denisovitjs liv* i Aleksandr Tvardovskijs tidskrift *Novyj mir* (Den nya världen). Men det förekom också andra arbeten om samma ämne — en del publicerades i Sovjetunionen (till exempel general Gorbatovs memoarer) medan andra spreds i skrivmaskinskopior (till exempel Jevgenija Ginzburgs *Krutoj marsjrut* och Varlam Sjalamovs *Berättelser från Kolyma*), vilka samtliga gjorde ett outplånligt intryck på läsarna. Det var först efter den tjugoandra kongressen som Sovjetunionen upplevde något liknande de komplicerade och svåra katharsis- och omvärderingsprocesser som ägt rum i de västerländska kommunist-partierna efter den tjugonde kongressen. Det är av detta skäl som vi brukar tala om ”tjugonde och tjugoandra partikongressernas linje”.

Det avsevärda politiska kapital Chrusjtjov förvärvat genom den tjugoandra kongressen gick tyvärr snabbt förlorat. Inom parti-och statsapparaten fanns det en kvardröjande harm över de talrika, illa genomtänkta institutionella ommöbleringarna under de föregående åren och med växande förfäran såg man dem fortsätta i oförminskad takt. De första månaderna efter kongressen var Chrusjtjovs prestige emellertid alltjämt stor och hans personliga ställning i många avseenden starkare än någonsin till följd av väsentliga ommöbleringar i centralkommittén. Det omåttliga lovprisande av Chrusjtjov som börjat vid den tjugonde kongressen fick alltmer karaktären av

[7] På svenska i Jevgenij Jevtusjenko: *Dikter mellan ja och nej*.

personkult. Han blev alltmer intolerant, kolerisk och oförskämd. Centralkommitténs och till och med presidiets sammanträden blev rena formaliteter, eftersom Chrusjtjov fattade alla större beslut själv eller i kretsen av sina närmaste medhjälpare och släktingar som inte var medlemmar av vare sig centralkommittén eller presidiet. Då tioårsdagen av Chrusjtjovs makttillträde, som nästan sammanföll med hans egen sjuttioårsdag, närmade sig och man officiellt talade om denna period som ”det stora årtiondet”, hade han på ett egendomligt sätt mist sitt stöd hos samtliga grupper av befolkningen. Industriarbetarna och tjänstemännen var missnöjda på grund av den minskade tillgången på konsumtionsvaror, livsmedelsbristen och den ständiga prisstegringen. Kollektivjordbrukarna var uppbragta över försämrade inkomster och begränsningen av deras privata innehav av husdjur; privat kreatursuppfödning hade helt förbjudits i mindre städer och bostadsområden tillhöriga fabriker. Den konstnärliga intelligentian var desillusionerad av Chrusjtjovs inkompetenta inblandning i deras organisationers arbete och opponerade mot de högljudda, men fåfänga, ideologiska kampanjerna som ackompanjerades av hårdare censur. Chrusjtjov var inblandad i flera förbittrade konflikter med den vetenskapliga världen, i synnerhet på grund av stödet åt Trofim Lysenko. Lärarna var förbittrade över hans impulsiva omorganisation av undervisningsväsendet och missnöjda med sina låga löner. Också läkarna hade dåligt betalt. Demagogiska motiveringar användes för att förklara avskaffandet av olika privilegier och löneskillnader i landets östliga och nordliga områden. Försvarspersonalens pensioner minskades och många av milisens och MVD-officerarnas förmåner och löneskillnader avskaffades. De anställda i parti- och statsapparaten var retade över förändringarna i och uppsplittringen av det regionala styrelsesättet, reorganisationen av partiets distriktskommittéer och ändringarna i partiets valsystem. Chrusjtjovs otaliga improvisationer i utrikespolitiken väckte sovjetdiplomaternas harm. När han slutligen miste sitt stöd i arméns och KGB:s högsta sfärer var hans avsättning bar en tidsfråga.

Chrusjtjovs fall inträffade under centralkommitténs oktoberplenum 1964. Initiativtagarna löpte ingen större risk, eftersom Chrusjtjov nästan inte alls hade några försvarare i centralkommittén och i synnerhet inte i presidiet.

Bland de många anklagelser som utslungades mot Chrusjtjov på oktoberplenumet förekom ingen som rörde tjugonde och tjugoandra partikongresserna. Tvärtom var en av de allvarligaste anklagelserna mot honom att han samtidigt som han fördömde stalinkulten hade börjat uppamma en egen kult, missbrukat sin ställning och brutit mot det kollektiva ledarskapets principer och de leninistiska normerna för partilivet. Besluten på hans berömda partikongresser vändes alltså mot Chrusjtjov själv.

Många av de institutionella förändringar som genomförts under ”det stora årtiondet” upphävdes månaderna omedelbart efter oktoberplenumet. I vissa fall tog det längre tid att ändra eller upphäva olika reformer. Många av Chrusjtjovs innovationer behölls emellertid då det befanns olämpligt eller var för sent att göra något åt dem. Redan på Chrusjtjovs tid hade publiceringen av ”koncentrationslägerlitteratur” i stort sett upphört — flodvågen av sådana dokument hade blivit oroväckande för Chrusjtjov själv eller hans närmaste rådgivare. Men en del böcker och artiklar som kritiserade Stalin utkom också efter oktoberplenumet. Efter Chrusjtjovs avsättning blev det till exempel möjligt att avslöja Lysenkos och hans grupps verksamhet och det publicerades en avsevärd mängd material om stalinkultens förödande inverkan på biologin och medicinen. Namnen på dussintals av de mest framstående vetenskapsmän, som förtalats och krossats på 1930-talet, skrevs åter in i den sovjetiska vetenskapshistorien. 1965-1966 publicerade Aleksandr Nekritj, Jurij Trifonov, Boris Djakov, Ivan Majskij, Ts Agajan, P Osjtjepkov och andra böcker som behandlade personkulten.

Men under de första månaderna 1965 började en grupp inflytelserika ideologer, ledande militärer och några författare aktivt kräva en omprövning av tjugonde och tjugoandra partikongressernas beslut och en faktisk rehabilitering av Stalin. I gruppen ingick chefen för centralkommitténs vetenskapsavdelning Trapeznikov, chefen för arméns politiska avdelning Jepisjev och rektorn för marxistisk-leninistiska institutet Pospelov. Aktiviseringen av nystalinisterna, som stod på god fot med centralkommitténs nya ledning, väckte oro inom stora delar av den skapande intelligentian. Just under dessa månader började en mängd manuskript och annat material spridas bland de intellektuella i protest mot rehabiliteringen av Stalin (till exempel Ernst Henris brev till Ilja Ehrenburg, en broschyr av Grigorij Pomerants osv). Detta var upprinnelsen till det fenomen som snart skulle komma att kallas ”samizdat”. Samtidigt arresterades Andrej Sinjavskij och Julij Daniel, anklagade för att ha skrivit och utomlands publicerat ”påhittat förtal, kränkande för Sovjetunionens politiska och sociala system”.

I början av 1966 togs material i anknytning till den förestående tjugotredje partikongressen upp till diskussion och en del inflytelserika grupper försökte utnyttja kongressförberedelserna till att uppmuntra en partiell eller indirekt rehabilitering av Stalin. Det gick rykten om att ett sådant krav hade framställts i ett brev som undertecknats av ett stort antal marskalkar och generaler och adresserats till centralkommittén. Rättegången mot Sinjavskij och Daniel i februari 1966 var i stort sett också avsedd att tjäna samma syfte och trots de många protesterna i Sovjetunionen och utomlands dömdes de båda till sju respektive fem års korrektionsarbetsläger med strikt regim.

Allt detta ökade intelligentians oro. Centralkommittén och kongresspresidiet fick ta emot ett stort antal brev, som protesterade mot den eventuella rehabiliteringen av Stalin. Ett av breven gjorde särskilt starkt intryck — det var undertecknat av tjugofem ledande medlemmar av den sovjetiska intelligentian, bland annat akademiledamöterna Pjotr Kapitsa, Leonid Artsimovitj, Michail Leontovitj, Andrej Sacharov, Igor Tamm och Ivan Majskij, författarna Valentin Katajev, Viktor Nekrasov, Konstantin Paustovskij, Kornej Tjukovskij och Vladimir Tendrjakov, teaterfolk och konstnärer som Maja Plisetskaja, Oleg Jefremov, Pavel Korin, V M Nemenskij, Michail Romm, Innokentij Smoktunovskij och G A Tovstogonov. De första tjugofem namnteckningarna fick snart sällskap av andra, bland annat akademileda möterna A Kolmogorov, A Alichanov, Michail Knunjants, Boris Astaurov och P Zdradovskij, författarna Ilja Ehrenburg och Vladimir Dudintsev och konstnärer som Grigorij Tjuchraj, Van-no Muradeli och Igor Ilinskij. Man kan bara förmoda att detta gjorde ett visst intryck på de makthavande. I varje fall nämndes Stalins namn aldrig på den tjugotredje kongressen, även om ”linjen” från tjugonde och tjugoandra kongresserna fick en påtagligt vag omformulering för att ge handlingsfrihet åt de båda lägren: åt dem som krävde fortsatt kritik av Stalin och åt dem som krävde hans politiska rehabilitering. Det är inte förvånande att den häftiga men i stort sett diskreta kampen om Stalin-frågan fortsatte efter kongressens slut. Bland dess mest betydelsefulla episoder kan nämnas debatten vid Marx-Lenin-institutet om Aleksandr Nekritjs bok ”*22 Juni 1941*” och tredje volymen av *SUKP:s historia*, ideologidebatten i centralkommittén i oktober 1966, Solzjenitsyns brev till den fjärde sovjetiska författarkongressen våren 1967 och ett antal brev och uttalanden av general Pjotr Grigorenko. I denna kamp stod Aleksandr Tvardovskijs tidskrift *Novyj mir* i harnesk mot den uttalat stalinistiske Vsevolod Kotjetovs *Oktjabr*. Detta är inte platsen för någon ingående undersökning ens av de mest karakteristiska incidenterna under denna kontrovers — det må vara tillräckligt att nämna att fram mot slutet av 1968 hade neostalinisterna i stort sett möjligheterna på sin sida.

I början av 1969 inleddes en iögonenfallande ideologisk offensiv av stalinisterna. Frågan om nittioårsfirandet av Stalins födelse diskuterades redan i centralkommittén. Trots att jubileet inte inträffade förrän i december var förberedelserna i gång. 1969 års lösbladsalmanacka, som publicerats i tio miljoner exemplar, erinrade om nittioårsdagen och innehöll på baksidan av bladet

för den 21 december en kort notis som huvudsakligen handlade om hans ”förtjänster” i kampen för socialismen; där förekom endast ett indirekt omnämnande av ”den för marxism-leninismen främmande personkulten”. Våren 1969 beslöts det — uppenbarligen på CK-sekretariatets nivå — att vissa åtgärder skulle vidtas för att hedra minnet av Stalins nittioårsdag. Trots att dessa planer inte offentliggjordes, meddelades de den högre personal som sysslade med ideologiska frågor. Man hade till exempel för avsikt att resa en staty på Stalins grav på Röda torget och att hålla ett möte med arbetare och krigsveteraner då statyn invigdes. Vid institutet för marxism-leninism skulle ett särskilt vetenskapligt högtidssammanträde hållas till Stalins minne. En lång ledarartikel om Stalin skulle publiceras i *Pravda*. Ett tryckeri i Moskva fick order att tillverka ett stort parti Stalin-porträtt och flera ateljéer började göra förberedelser för tillverkning av Stalin-byster. Både porträtten och bysterna skulle börja säljas under andra hälften av december. En volym med Stalins valda verk skulle publiceras. Det förekom viss diskussion om att förvandla en av Stalins datjor i utkanten av Moskva till museum. Man planerade också vissa ”organisatoriska” förändringar, bland annat att avlägsna Aleksandr Tvardovskij som chefredaktör för *Novyj mir* och att upplösa redaktionsledningen för denna tidskrift, som var den främsta i landet.

Under de första månaderna 1969 förekom försiktiga men definitiva tecken på en planerad rehabilitering av Stalin. Sålunda publicerades till exempel en lång artikel i tidskriften Kommunist (nr 3) med titeln ”För en leninistisk *partijnost*[8] vid tolkandet av SUKP:s historia” — ett resultat av fem författares kollektiva bemödanden. Eftersom detta var det mest öppenhjärtiga försöket sedan den tjugoandra partikongressen att rättfärdiga Stalin väckte det givetvis talrika protester. I september 1969 började *Oktjabr* publicera en ytterligt skandalös roman av chefredaktören Vsevolod Kotjetov, *Vad vill du nu?* Romanen var inte bara en uppmaning till myndigheterna att rehabilitera Stalin utan den innehöll också högljudda krav på återinförande av hela det system som hade rått i partiet och landet i stort under Stalins år. Kotjetov gick till öppet angrepp mot alla nymodigheter under den efterstalinska perioden. Filmserien *Befrielsen*, gjord under medverkan av författaren Jurij Bondarev, bidrog också, låt vara i en annan form, till rehabiliteringen av Stalins rykte som politiker och militär.

I mitten av december 1969 föreföll det som om frågan om Stalin-jubileet redan var avgjord. En lång *Pravda*-artikel under titeln ”Nittio år sedan Stalins födelse” låg klar och hade godkänts för publicering. Artikeln med åtföljande fotografi hade satts och förvarades i chefredaktörens kassaskåp men hade sänts till tidningsredaktionerna i delrepublikernas alla huvudstäder liksom till de viktigaste partiorganen i socialistländerna. Avsikten var att den skulle publiceras i *Pravda* den 21 december och i övriga tidningar följande dag. Men frågan om Stalin diskuterades också av ledarna i andra kommunistpartier och de polska och ungerska partiernas centralkommittéer gick beslutsamt emot publiceringen av artikeln. Det finns tecken som tyder på att Janos Kadar och Wladyslaw Gomulka reste till Moskva på ett brådstörtat inofficiellt besök för att söka förmå centralkommittén att avstå från publicering av material som rehabiliterade Stalin. De varnade för att deras egna partier skulle tvingas ta avstånd från en så ödesdiger åtgärd. Det rådde inget tvivel om att kommunistpartierna i en mängd länder i västerlandet och Jugoslavien skulle reagera på ett liknande sätt och detta var ett så allvarligt hot att det inte kunde ignoreras. Det plötsliga avslöjandet av Stalin 1956 hade varit en av utgångspunkterna för den ideologiska konflikten med Kina, men 1969 skulle en partiell rehabilitering av Stalin ha kunnat leda till en brytning med många kommunistiska partier i västerlandet liksom med länder i Östeuropa. Trots att de mest beslutsamma stalinisterna hävdade att de västerländska kommunistpartiernas åsikter var likgiltiga och försumbara, mötte de föga förståelse vid detta tillfälle. Ett par, tre dagar före jubileet

[8] Partianda eller partisinnad inställning.

diskuterade politbyrån åter frågan om Stalin, och enligt en välinformerad källa beslöts det med en liten majoritet att man skulle inställa en stor del av arrangemangen i samband med ”Stalin-jubileet”. Den byst, som redan fanns på plats på Stalins grav, avtäcktes utan något formellt .högtidsmöte. De storslagna högtidssammanträden, som skulle ha hållits på Institutet för marxism-leninism och i Georgien, inställdes. Det beslöts att man inte skulle publicera den långa *Pravda*-artikeln utan bara en kort notis med ett helt annat innehåll. Delrepublikernas huvudstäder och andra socialistländer informerades naturligtvis omedelbart om beslutet, men den tjänsteman i centralkommittén som ansvarade för kontakterna lyckades uppenbarligen inte komma fram per telefon till Ulan-Bator (som ligger åtta timmar före Moskva-tid), vilket fick till följd att den långa, sympatiska artikeln och porträttet publicerades i den mongoliska tidningen *Unen* den 22 december. En notis upplyste läsaren om att artikeln hämtats ur *Pravda* för den 21 december, trots att *Pravda* hade publicerat någonting helt annat den dagen — en kort notis med titeln ”På 90-årsdagen av J V Stalins födelse”, vilken betonade ”misstagen och förvanskningarna förknippade med personkulten” i stället för hans ”förtjänster” i fråga om socialismens sak. Detta urklipp stod särskilt inramat — som ett kärt fotografi — på Aleksandr Tvardovskijs skrivbord fram till hans sista dag på *Novyj mirs* redaktion.

För alla dem som så envist sökt rehabilitera Stalin var händelserna i december 1969 ett nederlag, som de aldrig skulle hämta sig från. De olika försök i samma riktning som därefter företogs av personer som Sergej Trapeznikov, Vasilij Mzjavanadze, Ivan Sjevtsov, Sergej Sjtemenko, Ivan Stadnjuk och andra togs inte längre på allvar vare sig inom landet eller utomlands. Däremot publicerades åren 1970-1976 utomlands en rad verk av sovjetiska författare vilka tidigare endast spritts som ”samizdat”; tillsammans utdelade dessa böcker ett lika förödande dråpslag mot stalinmyten som det Chrusjtjov riktat mot den i sitt berömda tal på den tjugonde partikongressen. I det stora hela hade frågan om Stalin och hans rehabilitering avförts från dagordningen i Sovjetunionen och den förekom inte vid tjugofjärde eller tjugofemte partikongresserna. Det var därför möjligt att förutspå, att Stalins hundraårsdag 1979 skulle bli föga uppmärksammad på officiellt sovjetiskt håll.

Men om det för närvarande inte förefaller finnas någon risk för en rehabilitering av Stalin — inte ens det kinesiska kommunistpartiet har insisterat på det på senare år — består likafullt en annan fara: att stalinismen återupplivas under en annan beteckning. Många element i det pseudo-socialistiska system som skapades av Stalin var alltjämt intakta efter tjugonde och tjugoandra partikongresserna; de består alltjämt. Kampen mot stalinismen och neostalinismen i alla dess yttringar, öppna eller beslöjade, är därför fortfarande en av de viktigaste uppgifter den kommunistiska världsrörelsen står inför.

9. Slutledning: leninism och stalinism

Stalin själv hävdade ständigt att han först och främst var Lenins lojale lärjunge, att han bara fortsatte sin lärares verk och att hans verksamhet i varje avseende innebar förverkligandet av Lenins planer. Detsamma upprepades av folk i Stalins omedelbara omgivning, vilka tillade att Stalin var den bäste lärjungen, den som ståndaktigast fullföljde Lenins verk. Men många inte alltför objektiva sovjetologer finner det också frestande att identifiera stalinismen med marxismen och leninismen och att skildra socialismen enbart i dess perverterade stalinistiska form. Detta är i stor utsträckning den åsikt Aleksandr Solzjenitsyn deklarerar vitt och brett. Enligt honom har det aldrig förekommit något som kan kallas ”stalinism”, eftersom Stalin alltid gick i Lenins fotspår och bara ”blint och mekaniskt” utförde Lenins vilja.[1] En inställning av det slaget är bekväm inte bara för dem som vill misskreditera varje slag av socialism utan också för dem som förordar en rehabilitering av Stalin och stalinismen.

Lusten att identifiera stalinism och socialism, stalinism och kommunism kan ibland ta sig sant perverterade former. Vissa författare har uttryckt nära nog tillfredsställelse över att Stalin har existerat och därigenom bidragit till att misskreditera marxismen och kommunismen. Grigorij Tartakovskijs essä ”Arkipelagens paradoxer” är ett intressant exempel på detta slag av resonemang:

> Vi har upplevt en ofantligt paradoxal period. Det finns till exempel många som tror, att Stalin var en stor olycka för Ryssland. Subjektivt förhåller det sig så. Men objektivt har hans existens varit en välsignelse. Stalins bidrag till avslöjandet av kommunismen är större än allt vad dissidenterna tillsammantagna åstadkommit under många årtionden. Är det en välsignelse eller en olycka att Stalin demonstrerade den marxistiska lärans omänsklighet på ett så praktiskt sätt? Ja, det är en olycka, eftersom tiotals miljoner omkom, men å andra sidan uppnås ingenting positivt utan att man betalar ett pris för det. Vi har betalat priset, ett ofantligt pris. Men så är det också klart, att det inte skulle finnas kvar en enda kommunist i världen efter Stalin om det inte vore för den säregna egenskapen hos det mänskliga minnet att det glömmer det förflutna. Det var Stalins ”förtjänst” att han utkristalliserade de teorier som försvarats av marxismens alla apologeter; han visade hur de tedde sig i verkligheten!. . . Tyvärr är det omöjligt att få världen att snabbt ändra åsikt. Sålunda existerar det underliga italienare, fransmän och svenskar, som är övertygade kommunistiska idealister, vilka våldsamt fördömer Stalin för att ha förvanskat och korrumperat kommunismen och socialismen. Ett annat system, som faktiskt inte krävde lika många liv, var hitlerismen. Historiskt sett var detta system också i viss mån en välsignelse. För att människan skulle kunna avskräckas från att acceptera nazismen krävdes det en effektfull demonstration av vad den verkligen innebar och det är vad Hitler lyckades med. Därför förefaller mig den snälla, dumma människa som blir kommunist oändligt mycket farligare än en ren skurk, en bödel av Stalins typ.[2]

Det torde vara svårt att överträffa Tartakovskijs blottade, oförfalskade hat mot socialismen och kommunismen som samtidigt intill det absurda avslöjar den logiska och historiska svagheten i detta slags inställning.

Det skulle krävas en stor separat undersökning, som ingående analyserar kontinuitetselementen och skillnaderna vid en jämförelse mellan leninismen och stalinismen; jag skall här begränsa mig till några preliminära anmärkningar.

Det bör konstateras, att det avskyvärda stalinistiska systemet från början inte var en enda mans

---

[1] Se Aleksandr Solzjenitsyn: *Gulag-arkipelagen*, s 80, och intervjun med Solzjenitsyn i Stockholm, publicerad i *Russkaja mysl* den 16 jan 1975.
[2] *Vremja i my*, nr 15 (1977), ss 201-203.

verk. Dess utveckling påverkades av många omständigheter och förutsättningar, som hade sina rötter i den ryska tillvaron före revolutionen och också i erfarenheterna från oktoberrevolutionen, inbördeskriget och sovjetregimens sex första år. Utan svepande generaliseringar kan man därför uppenbarligen inte undgå att identifiera somliga kontinuitetselement i vissa delar av leninismen och stalinismen, en kontinuitet som kräver nykter, vetenskaplig undersökning och inte demagogiska påståenden. I stort innebar leninismen och bolsjevismen både i teori och praktik en grundläggande avvikelse från 1800-talets ”klassiska” socialdemokratiska rörelser och det var detta som fick Lenin att tala om skapandet av ”ett parti av ny typ”. Många av leninismens karakteristika berodde på egenheter i den ryska miljön, där den socialistiska rörelsen börjat och utvecklats. Leninismen påverkades också av det allmänna internationella läget: kapitalismens övergång till det imperialistiska stadiet, monopolkapitalismens utveckling, första världskriget etc. Ett stort antal av Lenins uttalanden och handlingar var felaktiga eller lämpade endast för specifika situationer under en begränsad period. Senare erkände Lenin en del av dessa misstag; andra förbigicks helt enkelt med tystnad. Men det fanns vissa felaktiga åsikter som han hävdade ända till sitt livs slut. Till exempel vad Lenin sade om den kommunistiska moralen i talet på den tredje komsomolkongressen torde knappast kunna accepteras som en grundval för en socialistisk etik: ”. . . moral är vad som gagnar nedrivandet av det gamla exploaterande samhället. . . Kommunistisk moral är vad som gagnar proletariatets kamp och som enar arbetarna mot varje slag av småägande...[3]

Till yttermera visso antog Lenin så sent som i september 1917 att massterror och inbördeskrig kunde undvikas om en sovjetregim kom till makten under ledning av bolsjevikerna. Denna förhoppning visade sig illusorisk. Men den röda terror och det inbördeskrig som började sommaren 1918 var endast delvis naturliga självförsvarsåtgärder mot det kontrarevolutionära våldet och interventionen; terrorn var också intimt förknippad med allvarliga misstag från den första sovjetregeringens sida vid genomförandet av viktiga ekonomiska och politiska åtgärder. Regeringsåtgärderna framkallade opposition och motstånd bland en övervägande majoritet av de småborgerliga massorna i Ryssland, förde sovjetmakten till randen av en katastrof och tvingade de makthavande att tillgripa massterror.

Det står klart att dessa terrorexcesser inte kan försvaras. Men man måste hålla i minnet, att det vore missledande att bedöma en revolutionär epok eller krigssituation enligt lagar och seder som normalt gäller i fredstid.

Om soldater grips av panik och överger skyttegravarna under fiendens anstormning kan deras befäl dra pistolen och skrika: ”Tillbaka!” och skjuta ned tre, fyra soldater som avskräckande exempel. Ingen skulle betrakta detta som ett brott om avsikten med det var att lägga band på truppen och få den att återvända till sina ställningar eller säkra en ny försvarslinje — ty i annat fall skulle förbandet ha gått under, vilket skulle fått återverkningar på angränsande regement och enheter. I själva verket skulle en krigstribunal kunna döma och låta arkebusera den officer som inte visat nödvändig beslutsamhet i det kritiska ögonblicket. Men vilket brott begick egentligen de stackars soldater som blev skjutna? Var de verkligen skyldigare än de andra eller var det bara så att de råkade befinna sig närmare officeren än de verkligt skyldiga, de första som hade gripits av panik? Det är fullt möjligt att de första som lämnat skyttegravarna skulle kunna visa exceptionellt mod under en motattack bara några timmar senare; dagen därpå skulle de kunna dekoreras med tapperhetsutmärkelser av divisionschefen eller den regementsofficer som skjutit ned deras flyende kamrater. Men den regementsofficer som öppnar eld mot tre, fyra soldater i fredstid eller under en manöver skulle själv ställas inför krigsrätt.

[3] V I Lenin: *Polnoje sobranije sotjinenij*, vol 41, s 311

Funderingar av detta slag kan i många avseenden göras om de plågsamma åren under inbördeskriget 1918-1920 liksom om aktioner som företogs av tjekan under Feliks Dzerzjinskijs ledning och av folkkommissariernas råd och centrala exekutivkommittén med Lenin och Jakov Sverdlov i spetsen. Tyvärr förekom det en mängd situationer där den röda terrorn var den enda möjligheten att undvika sovjetstatens totala undergång och hejda den vita terror som annars med säkerhet skulle ha blivit följden. Detta inser säkert Solzjenitsyn, Sjafarevitj och Naurn Korzjavin; det är bara det att de helt enkelt föredrar [de kontrarevolutionära generalerna] Kornilov och Denikin framför Lenin och Sverdlov, föredrar den vita terrorn framför den röda.

Men går det verkligen att göra jämförelser mellan de beslut som fattades på inbördeskrigets höjdpunkt och de beslut man kom fram till i fredstid? Skulle 1918-1920 års röda terror kunna jämföras med den terror Stalin utsatte landet för åren 1929-1932 eller 1936-1938? I det första fallet gällde det att rädda sovjetstaten från en säker undergång; i det andra fallet gällde det konsolideringen av Stalins enmansdiktatur.

Enpartisystemet inrättades inte utan deltagande av Lenin och detsamma kan sägas om de begränsningar av yttrande- och tryckfriheten som infördes omedelbart efter revolutionen och som utvidgades under ”krigskommunismens” år. Vissa begränsningar av tryckfriheten lättade först vid NEP:s början, då tjogtals privatförlag och en mängd icke partiägda tidskrifter startades. Lenin ingrep personligen för att skydda ”de skiftade gränsstolparnas”[4] tidskrift *Novaja Rossija* då vissa medlemmar av centralkommittén krävde att den skulle läggas ned. Men samtidigt gav han order om nedläggning av tidskriften *Ekonomist* 1922 och att dess främsta bidragsgivare skulle landsförvisas. Samma öde drabbade Sergej Melgunov, som var chefredaktör för *Golos Minuvsjeg*o (Det förflutnas stämma), och en grupp av dennes medarbetare då tidskriften lades ned 1922. Petrogradtidskriften *Mysl* (Tanken) förbjöds samma år och dess bidragsgivare landsförvisades (bland annat de framstående ryska filosoferna Nikolaj Berdjajev, Lev Sjestov, NO Losskij och Semjon Frank).

Efter Lenins död fortsatte Stalin och männen kring honom denna repressiva politik gentemot pressen. *Novaja Rossija* förbjöds slutgiltigt 1926, *Byloje* (Det förflutna) 1927 (den hade grundats år 1900). Under perioden 1925-1929 försvann följande tidskrifter: *Russkij sovremennik, Sovremennik, Novaja epocha, Volnaja zjizn, Slovo istiny, .Vestnik literatury* liksom de litterära almanackorna *Krug, Kovsj* och *Zjizn iskusstva* och många andra mindre kända publikationer. 1929 återstod ingen icke partiägd tidskrift och inget privatförlag som skulle ha kunnat förmedla oppositionella synpunkter. Man skulle också kunna hävda, att det var Lenin som införde det ökända *spetschran* (”specialmagasinet”)[5] då han i januari 1920 undertecknade det dekret, som ålade alla regeringsorgan med vitgardistisk litteratur i sin ägo att överföra denna till utbildningskommissariatet för begränsad utlåning genom regeringsbiblioteken.[6]

Man skulle kunna göra en lång lista över stalinistiska åtgärder som på något sätt innebar en fortsättning på de antidemokratiska tendenserna på Lenins tid, även om det alltjämt är fråga om skilda historiska omständigheter och även om vi har skäl att anta att Lenin aldrig skulle ha gått lika långt som Stalin.

Till exempel är det lätt att påvisa hur skickligt Stalin i sina egna syften lyckades manipulera vad som var karakteristiskt för bolsjevikpartiet: centralismen och partidisciplinen. Ändå hade

---

[4] Rörelsen bestod av före detta motståndare till sovjetregimen, vilka 1920 började söka försoning med bolsjevikerna och välkomnade NEP som ett tecken på att Ryssland inträdde i en period av ”normalisering”.

[5] Speciella magasin med ”förbjuden” litteratur finns i praktiskt taget alla stora sovjetiska bibliotek och tillträdet till dem är mycket begränsat.

[6] *Lenin i kulturnaja revoljutsija* (Moskva 1972), s 187

centralismen (som ingalunda alltid var ”demokratisk”), den strikta disciplinen och den effektiva organisationen varit väsentliga drag i det leninistiska partiet före revolutionen, under revolutionen och under inbördeskriget. Centralism och partidisciplin var de avgörande vapen som säkrade segern under oktoberrevolutionen liksom under de ytterst prekära förhållandena 1918-1919 och under den ekonomiska och politiska krisen 1920-1921. Även om den överdrivna centralismens skadliga följder är uppenbara i dag innebär det inte att man borde ha undvikit centralism från första början. Lenin ansåg att centralism var nödvändig för att den socialistiska revolutionen skulle kunna bli framgångsrik, men han hävdade aldrig att partiets organisationsprinciper skulle tillämpas på det socialistiska samhället. Organisationsformerna skiftar allt efter omständigheterna och det fanns ingen som förstod detta bättre än Lenin. Vid krigstillstånd inkallas vanliga medborgare, som underkastas militär disciplin. Efter krigsslutet återvänder människorna till en normal tillvaro, där andra lagar och regler gäller. Stalin modifierade aldrig det centralistiska partiorganisatoriska systemet utan vidgade det till en höggradig despoti. Det må ha passat hans personliga ambitioner och partiapparatens intressen, men det svarade definitivt inte mot det socialistiska byggandets behov och det bidrog inte till att skapa något verkligt rättvist samhälle. Stalin betedde sig som den romerske fältherre vilken i stället för att enligt romersk sed upplösa sina legioner efter kriget återvände till Italien, lät sina legioner marschera mot Rom och grep makten i republiken.

Men i de flesta hänseenden finns det ingen kontinuitet mellan leninismen och stalinisnien; i det väsentliga är de skilda politiska fenomen med en gemensam ”marxistisk” terminologi. Stalins politik speglade på inget sätt Lenins målsättning; han avskaffade NEP, han genomförde en brådstörtad tvångskollektivisering, utlöste massterror mot välbärgade bönder på landsbygden och mot ”de borgerliga specialisterna” i städerna, genomförde industrialiseringen främst genom hårda administrativa åtgärder i stället för ekonomiska, förbjöd all opposition inom och utom partiet, återupplivade ”krigskommunismens” taktik under fullständigt förändrade förhållanden — och i allt detta handlade Stalin tvärtemot klara leninistiska direktiv, speciellt de som givits i Lenins sista skrifter 1921-1922. Lenins otvetydigt formulerade politik för partibyggandet överträddes redan 1924 då ”Lenin-levyj” blev ett begrepp. Man vet att Lenin under de sista månaderna av sitt liv upprepade gånger varnade centralkommittén för en automatisk ökning av arbetarinslagen i partiet. Han var rädd att partiet skulle översvämmas av småborgerliga arbetarelement, vilka ”inte på åratal blivit kokta i fabrikskitteln” (och vid den tidpunkten fanns inga andra arbetare att rekrytera). Under förberedelserna till den elfte partikongressen påpekade Lenin, att det var en av ledningens viktigaste uppgifter att resa barriärer mot alltför lättvunnet partimedlemskap; detta kunde ske genom att man förlängde kandidatperioden (prövotiden). Men snart efter Lenins död proklamerades ”Lenin-levyj” och inom några veckor hade omkring 250 000 arbetare trätt in i partiet direkt från verkstadsgolvet; det förekom att samtliga arbetare vid en hel fabriksavdelning antogs kollektivt. Under ”Lenin-levyj” förekom ingen prövotid för arbetare som kandiderade för medlemskap. Efter en nyss avslutad utrensning hade partiet i april 1923 omkring 386 000 medlemmar. Men endast ett år senare, i maj 1924, var 736 000 partimedlemmar representerade vid den trettonde partikongressen.

Jag behöver i detta sammanhang knappast nämna den massterror som drabbade huvudkadrerna i partiet och staten under 1930-talets andra hälft. Denna terror, som inleddes med krossandet av ledarna för och medlemmarna av alla oppositionsgrupper, dödade mer än en miljon partimedlemmar som hade burit de tyngsta bördorna under inbördeskriget, övergångsperioden och den första femårsplanen. Jag behöver knappast nämna Stalins politik att ställa hela partiet under hemliga polisens kontroll — en hemlig polis, vars makt och myndighet utvidgats omåttligt. Inte heller finns det behov att nämna Stalins återupplivande av den storryska nationalchauvinismen

eller deportationen av många folkslag från deras hemorter eller hans antisemitiska politik som ledde till fysisk förintelse av den judiska kulturens mest lysande representanter eller hans planer på att förvisa alla judar till avlägsna trakter i Sovjetunionen. Dessa och många andra politiska handlingar hade naturligtvis ingenting gemensamt med marxismen eller leninismen.

Det är förvisso inte min avsikt att här skildra Lenin som något slags helgon som aldrig begick politiska misstag eller som aldrig tillgrep grymma medel under den politiska kampen. Många av Lenins brev och instruktioner under inbördeskriget visar, att Lenin sanktionerade terror i en omfattning som inte kan rättfärdigas. I ett telegram 1918 beordrade han myndigheterna i Nizjnij Novgorod att ”evakuera och arkebusera de hundratals prostituerade som super soldaterna och officerarna fulla”. Efter inbördeskrigets slut föreslog Lenin att terror skulle legaliseras i RSFSR:s brottsbalk; han förespråkade också en bredare definition av begreppen ”politiskt brott” och ”kontrarevolution”.

Våren 1918 skrev Lenin:

> Så länge revolutionen i Tyskland dröjer är det vår uppgift att lära av den tyska statskapitalismen, att göra allt vi kan för att imitera den utan att rygga tillbaka för diktaturmetoder för att påskynda processen. Vi måste rentav överträffa Peter den store, som drev på en västerländsk modernisering av det barbariska Ryssland utan att dra sig för att tillgripa barbariska medel i kampen mot barbariet.[7]

Jag tvivlar på att det i dag finns någon inom den kommunistiska rörelsen som skulle godta formuleringen att barbariska medel är tillåtna i kampen mot barbari. Och man kan svårligen tänka sig att den inställningen var lämplig i den situation som rådde 1918.

Man har också svårt att acceptera Lenins uttalanden om alla etiska föreställningars relativitet:

> Den kommunistiska moralen är det som förenar arbetarna mot varje slag av exploatering, mot varje slag av småägande, eftersom småägandet innebär att en person äger det som har kommit till genom hela samhällets arbete. Vi betraktar jorden och marken som gemensam egendom. Men om jag tar en del av denna gemensamma egendom och odlar dubbelt så mycket spannmål som jag har behov av och säljer överskottet med vinst. . . då uppför jag mig väl inte som en kommunist? Nej, jag uppför mig som en exploatör, en egendomsägande. Det är nödvändigt att bekämpa det.[8]

Lenin beskyllde alltså en stor del av fattigbönderna för att göra sig skyldiga till omoraliskt arbete — för att inte tala om mellanbönderna, som brännmärktes som exploatörer endast därför att de hade ett visst överskott av spannmål och ville sälja det i staden. Snart nog övergav Lenin denna inställning till böndernas och de mindre egendomsägandes arbete; det skedde genom NEP mindre än ett år därefter — en åtgärd som krävde en total förändring av bolsjevikernas föreställningar på detta område.

Man vet att Lenin hade en tendens till överdriven häftighet och till och med oförskämdhet i dispyterna med mensjeviker och socialdemokrater, vilka trots allt mestadels var uppriktigt övertygade personer som knappast kunde anklagas för att medvetet förråda arbetarklassens sak. Senare erkände Lenin själv att mensjevikerna ibland hade haft rätt. Men när han klandrades för den ytterliga oförskämdhet han visade i sin polemik, svarade han följande i en rapport till RSDRP:s femte kongress:

> Vad som är otillåtligt mellan medlemmarna i ett enat parti är tillåtligt och till och med nödvändigt mellan parterna i ett splittrat parti. Det vore oanständigt att skriva om partikamrater på ett språk som systematiskt väcker de arbetande massornas hat, avsmak, förakt etc mot dem man har meningsskiljaktigheter med. Men man kan och bör använda just det språket om en sönderbruten

[7] V I Lenin: *Polnoje sobranije sotjinenij*, vol 36, s 301.
[8] Ibid, vol 41, s 311.

> organisation. Och varför använder jag ordet ”bör”? Därför att en splittring gör det nödvändigt att slita massorna ur utbrytarledarnas händer. Man säger mig: Du har skapat tvedräkt i proletariatets led. Och jag svarar: Jag har avsiktligt och med berått mod skapat tvedräkt inom den del av proletariatet i Petersburg som följde utbrytarmensjevikerna strax före valet och jag kommer alltid att bete mig så inför en splittring. Med mina ovettiga, kränkande angrepp på mensjevikerna strax före valet i S:t Petersburg lyckades jag skapa tvekan i proletariatets led — bland dem som trott på dem och följt dem. Detta var mitt syfte. Det var min plikt. . . I mitt förhållande till politiska fiender av detta slag förde jag — och om det åter skulle uppstå eller utvecklas en splittring kommer jag också framdeles alltid att föra — ett utrotningskrig.[9]

Det är inte troligt att någon inom den kommunistiska rörelsen i dag skulle se exempelvis dispyten kommunister och socialdemokrater med sådana känslor. Och Lenin själv följde förvisso inte alltid dessa föreskrifter; exempel på detta är hans varmhjärtade dödsruna över vänstersocialistrevolutionären P Prosjian och hans brev till Plechanov 1918.

Otvivelaktigt var Lenin fanatiskt hängiven maktidén, men det var fråga om proletariatets makt, kommunistpartiets och arbetarnas makt — aldrig den personliga makten. Lenin var alltid beredd att låta sina personliga intressen och ambitioner komma i andra hand — efter partiets, arbetarnas och revolutionens.

Stalin däremot eftersträvade fanatiskt personlig makt och var fullt beredd att offra alla andra intressen för detta — även partiets, proletariatets och böndernas. Maktmissbruket under Stalins regim var därför inte bara en fråga om gradskillnad; det skilde sig fundamentalt också till sin art från maktmissbruket på Lenins tid. Inte heller på den punkten var det fråga om någon kontinuitet.

I stort sett har Lenin och Stalin nästan ingenting gemensamt som människor eller som politiska personligheter. Stalin var brutal, hänsynslös och oändligt cynisk och föraktfull mot andra, oberoende av om de var politiska motståndare eller partimedlemmar; han var besatt av maktlystnad, en människa med patologisk fåfänga, mindervärdighetskomplex, illvilja och hämndbegär. Stalin var inte bara en politisk förbrytare utan också en brottsling i ordets vanliga betydelse; han accepterade inga regler i den politiska kampen och minst av allt i kampen om den personliga makten. Tyvärr var det just hans samvetslöshet som gav honom enorma fördelar i jämförelse med motståndarna och bidrog till hans seger.

Men Lenin var en person av helt annan art. Det vore lätt att här peka på talrika vittnesbörd av Lenins kamrater, vänner och alla som med rätta betraktar sig som marxister och kommunister. Jag föredrar emellertid att citera personer som tillhör eller tillhört Lenins och leninismens kritiker. Så skriver till exempel hans amerikanske levnadstecknare Louis Fisher:

> Lenin var diktator, men inte en diktator av det slag som Stalin senare skulle bli. Han använde sig av ett maximum av våld och ett minimum av barmhärtighet mot människor han betraktade som sina politiska fiender: de som ifrågasatte kommunistpartiets monopol och påbud. Men inom den bolsjevikiska maktapparatens ram tröttade han ut och argumenterade han ned sina kommunistiska motståndare; i sämsta fall degraderade eller avsatte han dem, ibland uteslöt han dem ur partiet och i sällsynta fall förvisade han dem — men han förpassade dem inte till dödscellen. Han befallde i kraft av sin viljestyrka, sin envishet, sin vitalitet, sitt överlägsna kunnande, sin exekutiva begåvning, sin polemiska förmåga, sitt sunda förnuft och sin övertygelse. Makten är i sig ett starkt argument och utnyttjad av en förslagen politiker som Lenin med hans prestige och framgång (han hade räddat den sovjetiska revolutionen) var den tillräcklig för att överväldiga antagonister inom partiet. Hans livliga intelligens gjorde lika starkt intryck på motståndarna som hans oövervinneliga beslutsamhet verkade avskräckande på dem. De visste att han inte kunde besegras. Han gjorde aldrig eftergifter sedan han fattat ett beslut, och han

[9] Ibid, vol 15, ss 297-298.

> tvekade aldrig att fatta beslut. Han var stark, och det fanns inga underlägsenhetssprickor i hans politiska pansar. Stålet i detta pansar var härdat genom oegennytta; ingen kan anklaga honom för att ha krävt något för egen del. Ingen annan bolsjevikledare (Trotskij, Rykov, Dzerzjinskij, Stalin, Kamenev, Bucharin eller Zinovjev) hade ens en bråkdel av Lenins självförtroende — fanatismens frukt. Men hans nykterhet mildrade fanatismen. Eftersom hans ställning var obestridd kunde han erkänna sina misstag. Han välkomnade kritik och tog därmed udden av den.[10]

Boris Souvarine, som kände Lenin personligen långt innan han tog avstånd från marxismen och leninismen, skrev följande i början av 1970-talet:

> Man slås av ett berömvärt ledmotiv i Lenins skrifter och tal: ”Jag tog fel. . .”, ”Vi misstog oss. . .”, ”Inför Rysslands arbetare har jag gjort mig skyldig till. . .”, ”Detta var också mitt stora fel. . .”, ”Vi i Ryssland gjorde tusen och åter tusen misstag. . .”, ”Vi har gjort många dumma saker och gör det alltjämt. . .”
>
> . . . Lenins idé om ”yrkesrevolutionärer” kan ha bidragit till skapandet av den senare framträdande oligarkin, men den gör det inte möjligt att identifiera Lenin och Stalin: den förres otvivelaktiga ansvarskänsla och den senares skuld var av helt olika art. Förvisso skulle den ena inte ha kunnat existera utan den andra, men samma måttstock kan inte användas på dem, bland annat därför att Lenin helt saknade låga motiv och personliga ambitioner. . . Bortsett från detta måste man erkänna, att Lenin var enkel och blygsam i sitt beteende, en god son, bror och äkta make, en oförtröttlig, samvetsgrann arbetsmyra, som avskydde publicitet och var föga intresserad av offentlighetens hyllningar. Han var osjälvisk i ordets normala betydelse, okorrumperad och intill fanatism inspirerad av sina idéer; fullt och fast trodde han på en mer eller mindre schematisk marxistisk teori anpassad till ett ”halvasiatiskt” land. . . En sammansatt personlighet, en människa som på en gång var vanlig och ytterst ovanlig. . . och förvisso är det omöjligt att förstå honom utifrån all den leniniana som Moskva har översvämmat jordklotet med.[11]

I dessa porträtt av Lenin finns en rad uppenbara misstag, som jag dock icke skall gå närmare in på här. Det viktiga är att både Fisher och Souvarine har dragit en ganska distinkt gränslinje mellan Lenin och Stalin både ur personlig och politisk synvinkel.

Leninismen var inte bara en anpassning av marxismen till ryska förhållanden. I många avseenden berikades och utvecklades marxismen av Lenin med hänsyn till de förhållanden som rådde under 1900-talets första fjärdedel. Men samtidigt var Lenins syn på marxismen till vissa delar ”smalare” och ensidigare än lärofädernas. Dessutom måste man hålla i minnet att den klassiska marxismen förvisso inte gick fri från misstag. Men allt detta har föga gemensamt med stalinismen. Jag har från en bolsjevikveteran fått ett brev innehållande följande passus:

> I 1900-talets socialistiska rörelse har det framträtt konservativa tendenser och krafter, som verkat bromsande på den revolutionära socialistiska processens utveckling och som i många fall haft ett antirevolutionärt inflytande. Stalinismen är den mest frapperande av dessa krafter. Stalinismen är inte bara en byråkratisk förvrängning av marxismen-leninismen i allmänhet eller av det socialistiska byggandets teori och praktik i synnerhet. Den är ett fullständigt socialt, politiskt och ekonomiskt organisationssystem. Den är pseudosocialism.

I detta instämmer jag helt och fullt.

Men hur skall den historiska gränslinjen dras med tanke på både de faktiska skillnaderna och principskillnaderna mellan stalinismen och leninismen? När upphörde den period då leninismen alltjämt dominerade det politiska livet och när blev stalinismen förhärskande?

I sitt tal vid den tjugonde partikongressen (1956) drog Nikita Chrusjtjov demarkationslinjen vid

---

[10] Louis Fisher: *The Life of Lenin* (New York 1964), s 524.
[11] Ur förordet till V Volskij: *Maloznakomyj Lenin* (Paris 1972), ss 7, 10-11.

1934 — det år då den sjuttonde partikongressen hölls och då Kirov mördades — även om han faktiskt aldrig använde termen stalinism. *Der Spiegels* utgivare Rudolf Augstein hävdade detsamma i en artikel skriven 1974:

> Fram till 1934 opererade Stalin, om man får uttrycka det så, inom den leninistiska kontinuitetens ram... Vi vet inte vad Lenin skulle ha gjort. . . Och det är svårt att säga om han bättre skulle ha klarat av en sådan krävande uppgift [som kollektiviseringen och industrialiseringen]. Det är inte fråga om Lenin skulle ha gillat det eller inte. Den som vill skapa ett kollektivt samhälle i ett huvudsakligen agrart land kan inte hejda sig på halva vägen. Under de första tio åren efter revolutionen måste han hela tiden intensifiera terrorn och följden av detta blir ett land utan privat initiativ och ett parti vars medlemmar underkastar sig utan att tänka. Det har framkastats, att den humanare Lenin skulle ha ryggat tillbaka för tvångskollektivisering och att han skulle ha sökt alternativet i något slags neo-NEP. Annars är det osäkert om Lenin skulle ha kunnat stanna kvar i spetsen för partiet. Har man börjat rida på en tiger är det svårt att sitta av.[12]

Chrusjtjovs syn på saken är begriplig med tanke på att han själv liksom många av männen omkring honom kommit till makten under Stalin eller rättare befordrats av Stalin, som givit dem ledande partibefattningar under den första femårsplanen, dvs efter kollektiviseringen och industrialiseringens initialskede. Redan 1928 fick Chrusjtjov viktiga uppdrag för partiet i Ukraina. 1934 blev han medlem av centralkommittén och mindre än ett år senare var han förstesekreterare i moskvaområdets partikommitté. Han tillhörde sålunda den yngre generation som Stalin stödde sig på då han planerade krossandet av partiets ”gamla garde”.

Man kan också förstå Rudolf Augsteins åsikt. Efter att kort ha skisserat den grymhet och de lidanden som följde kollektiviseringen och industrialiseringen i spåren skriver Augstein med absolut självsäkerhet:

> Den som stöts av hans metoder borde ändå hålla i minnet, att han var den man som förde Ryssland genom ”en andra revolution” som fick ett betydligt större inflytande än revolutionen i oktober 1917. Hur kunde han överbrygga den enorma klyftan, hur skulle han kunna höja den asiatiska levnadsstandarden utan att sänka den europeiska?. . . Att ta livet av människor därför att de tillhör en viss ”klass” är lika absurt som att placera dem i gasugnar därför att de tillhör en viss ”ras”. Men Stalins fall var inte riktigt lika enkelt som Hitlers. Stalins brist på hämningar var inte följden av hans asiatiska, despotiska okunnighet. Vem vet när allt kommer omkring någonting om hur ett nytt samhälle skall kunna skapas och förenas? Och om man inte är beredd att betala ett högt pris — faktiskt ett alltför högt pris — gör man klokt i att inte ens börja.[13]

Men Chrusjtjov och Augstein har fel då de daterar stalinismens seger till år 1934. Lika fel hade Trotskij: enligt hans förmenande triumferade stalinismen 1923-1924, dvs då han själv led nederlag i den interna partidispyten och miste sin framträdande ställning inom ledningen.

Den amerikanske historikern Stephen Cohen kommer sanningen betydligt närmare. Övertygande påpekar han skillnaderna mellan leninismen, bolsjevismen och stalinismen och hävdar, att den viktigaste demarkationslinjen mellan bolsjevismen-leninismen på ena sidan och stalinismen på den andra bör dras vid år 1929. Enligt Cohens åsikt är kontinuitetsidén — som den vanligtvis formuleras — ogrundad. Han håller med om att bolsjevismen innehöll ”fröna”, ”rötterna”, ”embryot” till stalinismen, men detta är inte bevis på någon kontinuitet eller på något orsakssammanhang. Bolsjevismen innehöll också andra ”frön” och med lika stor rätt skulle stalinismens ”rötter” kunna sökas i Rysslands historiska och kulturella traditioner, i händelserna under inbördeskriget, i det internationella läget osv. Många anhängare av kontinuitetstesen tror att

[12] *Der Spiegel* nr 7, 11 feb 1974, s 90.
[13] Ibid, s 93.

stalinismen i stort sett utvecklades ur leninismens totalitära eller auktoritära tendenser. (Cohen gör en distinktion mellan begreppen ”bolsjevism” och ”leninism”.) Sådana historiker inser inte, att det fanns en avgörande skillnad mellan de båda auktoritära regimer som fanns i Sovjetryssland före och efter 1929. Fast det förekom många auktoritära drag före 1929 var det först från och med det året som den auktoritära regimen karakteriserades av höggradig extremism. Tvångsåtgärderna urartade i ett verkligt inbördeskrig mot bondebefolkningen, i en blodig terror som tog livet av tiotals miljoner människor under loppet av tjugofem år och som åtföljdes av nationalism och förgudning av despoten. Cohen påpekar att man i västerlandet ofta talar om Chrusjtjov-åren som en ”stalinism utan terror och excesser”. Men det var just dessa excesser som var stalinismens kärna, och det är detta som behöver förklaras.[14]

Även om jag skulle vilja formulera vissa problemaspekter en aning annorlunda, delar jag i det stora hela Cohens syn på saken. Det sovjetiska samhället har genomgått fundamentala förändringar flera gånger efter oktoberrevolutionen. Det politiska och ekonomiska system som uppstod i början av 1918 var ett helt annat än det som utvecklade sig mot samma års slut och som senare skulle komma att kallas ”krigskommunismen”. En annan förvandling skedde 1921-1922, då NEP infördes — ett system, som i högsta grad skilde sig från ”krigskommunismen”. Alla dessa förändringar inträffade under Lenins livstid, dvs inom leninismens ram.

Många av de auktoritära drag som utvecklades av Stalin hade naturligtvis först visat sig under Lenins tid, och i vissa fall hade Lenin spelat en roll för deras uppkomst. Uppenbara exempel på detta är enpartisystemet, begränsningarna av demokratin i stort och senare restriktionerna i fråga om demokratisk praxis och debatt inom partiet. Men detta var ingalunda några ”medfödda” egenskaper hos leninismen. Till en början föreställde sig Lenin sovjetmakten som ett pluralistiskt system, som skulle tillåta alla partier med arbetaranknytning (till exempel den socialistrevolutionära högern och vänstern, mensjevikerna, trudovikerna och anarkisterna) att fritt konkurrera inom sovjeternas ram. Till och med förbudet mot partier utanför sovjetsystemet betraktades som temporärt. Lenin var övertygad om att bolsjevikerna skulle överflygla alla andra partier i en öppen konkurrens, i synnerhet sedan de viktigaste kraven från befolkningens sida hade uppfyllts. Före och omedelbart efter oktoberrevolutionen trodde han, att bolsjevikerna skulle kunna regera med ett minimum av våld också under den första övergångsperioden.

Jag skall här inte granska orsakerna till inbördeskriget eller de bolsjevikiska felgrepp som föregick det. Det får räcka med att jag säger att Lenin — vilket framgår av hans sista arbeten — betraktade en rad fenomen som temporära trots att dessa senare kom att integreras med vårt politiska liv till följd av inbördeskriget. Han väntade sig till exempel aldrig att förbudet mot fraktioner inom partiet eller begränsningen av yttrandefriheten skulle permanentas. Det var Stalin som utvidgade och förvandlade vad Lenin betraktat som rena specialåtgärder, till permanenta och karakteristiska element i systemet. Stalin bar ansvaret för den barbariska massterrorn, för ledarförgudningen, för att det uppstod en absolut personlig diktatur och för att den allsmäktiga polisapparaten till och med behärskade partiet — alla dessa drag som är så typiska för den regim, som i dag förknippas med begreppet ”stalinism”. Många av oktoberrevolutionens landvinningar förstördes naturligtvis inte helt av stalinismen; pseudosocialismen har inte lyckats utrota alla socialistiska element i vår sociala, ekonomiska och politiska tillvaro.

Utan att gå in på någon djupare teoretisk diskussion om förhållandet mellan socialism och pseudosocialism under skilda perioder i vår historia kan vi säga, att den grundläggande, kvalitativa skillnaden mellan leninismen och stalinismen utformades 1929-1930 och att den först och

[14] Stephen S Cohen: ”Bolshevism and Stalinism” i *Stalinism, Essays in Historical Interpretation*, red Robert C Tucker (New York 1977), ss 11-13.

främst hängde samman med Stalins beryktade ”revolution ovanifrån”. Stalinismens fall, som vanligtvis förknippas med tjugonde och tjugoandra partikongresserna, var likaså en speciell typ av revolution ovanifrån. Och man förstår föga av det moderna sovjetsamhället om man helt enkelt använder sig av begreppet ”stalinism utan Stalin” även om många av de metoder, institutioner och seder, som blev en del av vår tillvaro under stalinepoken alltjämt förekommer hos oss. Dessbättre står sovjetsamhället inte och stampar på samma fläck och jag kan absolut inte dela den pessimistiska åsikten att systemet skulle ha hamnat i en återvändsgränd. Vårt samhälle utvecklas dock alltför långsamt och hamnar då och då ett eller ett par steg på efterkälken. Den viktigaste uppgiften för oss är att påskynda samhällsutvecklingen, speciellt i riktning mot en harmonisk förening av demokrati och socialism.